पञ्चमस्कंधाय

श्री॰ [illegible] नमः ॥ तृतीये स्वायंभुवस्यापि मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः प्रियव्रतोत्ता-
नपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीम् इति पृष्टं स्वायंभुववंशप्रसंगमत्र तत्र दुहितृवंशो ज्येष्ठपु-
त्रोत्तानपा[दवं]शश्च कथितः प्रजाः सृजेत्यादिना चतुर्थस्कंधान्ते न मध्ये न तावत्तेव [illegible] सर्वं श्रुत [illegible] नेन [illegible]
यव्रतचरित्रं न दृष्टं तत्र चतुर्थस्कंधान्ते यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीं भुक्ते अधिगतात्मविद्यस्यापि प्रियव्रतस्य पुन-
र्भोगानुभव उक्तः तदिदमघटमानं पृच्छति राजा प्रियव्रत इत्यादिना चतुर्भिः हे मुने प्रियव्रतो भागवतः भगवद्भक्तिनिष्ठः मुमुक्षुः आत्मा-
रामः प्रकृतिविमुक्त [illegible] लोकस्वात्मप्राप्यात्मानुभवनिष्ठः कथं गृहेऽरमत अहं शब्दो देहात्मकस्तत्रादिनामुपलक्षणं एवंभूतः

श्रीमते रामानुजाय नमः राजोवाच प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने गृहेऽरमत यन्मूलः कर्मबंधपराभवः १
न नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां द्विजर्षभ गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितुमर्हति २

कथं गृहासक्तो भूत्वा भोगैरात्मारामोऽपि रमतां गृहे को विरोध इति चेत्तत्राह कर्मबंधः कर्मरूपो बंधः तेन पराभवस्तिरस्कारः
ज्ञानसंकोच [illegible] यन्मूलः यारस्पृहा मन्निमूलं यस्य सः कर्मबंधान्मुमुक्षोः कर्मबंधहेतुभूतस्पृहासक्ति [illegible] तथाऽसंकुचित
ज्ञानात्मस्वरूपस्यास्मिन्भूम्नि ज्ञानसंकोचकर्मबंधनिमित्तगृहासक्तिर्न घटत इति भावः १ गृहादिष्वासक्तिर्हि तेषां पी [illegible]
भयतया दोषदर्शनेन त्यागपूर्वकं निरतिशयप्रियस्वात्मपरमात्मरूपमदुनवलंते[illegible] पुनः कुतः प्रीतिरित्याह नेति हे द्विज-
र्षभ तादृशानां भागवतानामात्मारामाणां मुक्तसंगानां दुःखहेतुत्वानुसंधानेन त्यक्तदेहापत्यकलत्रादिष्वभिनिवेशोनां पुंसां पुनर्गृहे

नन्तु सुकृतं तिकिं तु पूर्वीका मन त्यामामे वानुतिसं ती म्यर्थः तथाचोक्तं भगवता पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते इत्यादिना तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं यततेचततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः इत्यनेन अत्र प्रायश्चित्ताभावविहितानित्यन्तमुः भक्तियोगस्य वि प्रवहुलत्वात् ननु प्रायेणान्हि त्वं सि यत्वमः जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्म सं सिद्धस्ततो याति परांगतिमिति भूमा स्वनिजिज्ञासा च त्वमा त्रेणापि भक्त्यागनिधानात् उपक्रांतभक्तियोगानां कदापिनागमोपात् प प दुःकं स्वात्मपरमात्मपंपा त्मानुभवनिष्टस्य कर्षं स्वह्य प्रमिति विशादितत्स्य रिज्ञिहीर्षुःस्वस्य प्रयतेनिवृत्तिधर्मनिष्ठा स्वापेतुवस्वयंपुमायैनवादृह मनपरिग्रहं वाह यद्दीस्यादितावोवेतिनिपालसमुदायप्रसिद्धियोतकः यदाहि राज्ञः मनोः पुत्रः प्रियव्रतं तं वो त्वरः भागवतधर्मनिष्ठः नारद स्य द्व रोक्षणामेव पौजमात्मुवेनेवत्वेन समष्टितः सततवतत्व भूपाहि तस्या प्युपलहारां अधिगतपरपुरुषार्थः स्वतन्त्रः त [illegible]

यदिहि वा यदृ राजन् स राज पुत्र प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसा नुपालपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दीक्षिष्यमाणो वनि तत्तपरिपालनाय म्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतयास्व पित्रापामंत्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशि तसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपितदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोन्यस्मादसतोपि पराभवमन्वीक्षमाणः ६

त्वहिता भ्यां पुत्रः येनाधिगततत्त्वहितपुरुषार्थः इत्यर्थः अवगतपरमपुरुषार्थत्वमवतियादेष्यप्रमेवार्थः पुरुषार्थत्वं च नहमाव उपायस्याप्य पकृतं नामाहु मुलमत्रेण स्नानप्रमे नदीक्षिष्यमाणः स्वपरमामास्यविज्ञानतिष्ठ मंमेधावितिकेन संकल्पः भगवति वासुदेवत्वागावाविच्छिन्नध्यानयोगे न समाधियोगेनेति हेत्वर्थेतृतीया हेतुरिक्षफलमथ्यनेनवसतीतिवत् अव्यवधानसमाधियोगार्थे समावेशितः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरग्नि मायेन भग वतिसमर्पितसकलकारकाणि वस्त्रीविनिमृदले सांक्रियाकलापोयस्मात्सकलापः समहे येनकर्तृकरणादिकं ब्रह्मणावानुसंदधत्कारक व्यापाराणां ब्रह्माराधनरूपतात्वानुसंदधानः भक्तियोगानुरूपाहकत्वेन फलसंगकर्तृत्वत्यागपूर्वकमिस्वरापुथनैकवेधस्वरगीभजेचित धर्मानुष्ठानपरः इत्यर्थः यदपिमात्वोर्धर्ममनुनाऽपामंत्रणकर्त्रीआत्मनाराज्ञां गुणत्वेननीतिशास्त्रे मुक पितायेभ्यणगुणसिमात्वं

देशमहत्त्वेऽपि तादात्विकसुखहेतुत्वादस्त्वभिनिवेश इति चेत्तत्राह महतामिति हे विप्रर्षे उत्तमश्लोकस्य भगवतः पादयोः छायया
यावत्तापत्रयनिरसनद्वारानंदहेतुत्वात्तत्प्राप्तिः छायाशब्देन विवक्षिता भगवत्पादाब्जानुभूत्या निर्वृतं सुखितं चित्तं येषां महतां कुटुंबे स्पृ
हारूपा मतिर्न संभवति निरतिशयानंदभगवच्चरणानुभवसुखितचित्तानां दुःखमिश्रस्वल्पसुखहेतुभूतं धनमिति स्वभिनिवेशो न
श्लो४ भवतीत्यर्थः ३ अस्तु वात्मारामस्य प्राक्तनेन बलप्रतिबंधवशाद्गृहासक्तिस्तथापि पुनर्गृहासक्तस्य भगवद्भक्तिस्ततो मुक्तिश्च कथं घटितेत्य
श्लो५ त्याह संशय इति हे ब्रह्मन् अयं महान्संशयः कोसावत्राह दारगृहसुतधनादिषु सक्तस्य सिद्धिरभूत् भक्तिः सतो गार्हस्थ्यधर्मैरविच्छिन्ना मुक्ति
स्तत्र घटत इति आत्मारामस्य भागवतस्यापि उपाधिवशाद्गृहासक्तावपि प्राचीननिवृत्तधर्मानुष्ठानबलात्पुनः भक्तियोगोपसंहारः संभ
वेदेवेत्याह बाढमुक्तमिति सत्यमुक्तमपि सर्वं गृहासक्तस्य भक्तियोगासंभव इत्यस्यानंगीकारः आत्मारामस्य पुनः गृहाभिनिवेश इत्यत्रा

महतां खलु विप्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहामतिः संशयोयं महान्ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु सक्तस्य
यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ४ श्री बाढमुक्तं किंतु भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरस आवेशितचेत
सो भागवतपरमहंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ५ रस

न१ गीकारः प्रियव्रतस्य स्वायंभुवस्य ब्रह्मत्वादिसाधनमार्गस्पृहाश्रमपरिग्रहः नतु स्वाभिनिवेशेनेत्यात्मारामस्य गृहाभिनिवेशो नास्त्येव स्वभि
प्रायः स्यात् नोपि गृहाभिनिवेशो नास्तीति तु सत्यमुक्तं अपि तु गृहासक्तस्य पुनर्भक्त्युपसंहारो न घटत इत्ययुक्तमित्याह किंत्विति उत्तमैर्ब्र
ह्मादिभिः श्लोक्यते स्तूयत इत्युत्तमश्लोकः उत्तमः श्लोकः कीर्तिर्यस्येति वा तस्य भगवतः श्रीमतोः शोभासंपन्नयोः चरणारविंदयोररविंद
वत्सौरभ्यसौकुमार्याद्यतिशयादिरूपो माधुर्यं यो मकरंदः मकरंदवत्स्वाद्यः सुखरूपो भक्तिरसः तस्मिन्नावेशितं चेतो ये
षां कथंचिदंतरायैरविहतां विधिस्तामपि कथंचित्स्वकर्मणा भागवते भक्तिरविच्छिन्नास्त्येवेत्यर्थः भागवतानां परमहंसानामतिरागविषयत्वात्

योहास्मिन्युक्तो २ म४ सूक्तवाकेन १ मि४ न६

३

हेमरत्नमगमात्‌हि रत्नगर्भो [illegible] तेनम्यरदे नउपनीतं कृत महं ण पूजनं यस्य सम्यग् उक्तेन वाकेन समी[illegible] श्रीनस्तुतिरूपेण वाक्येनानंतरं उदितावणितामुपगणा वतारः सम्यलोकान् वनस्पृथ्वीव्यामानामः तस्य वेधिस्तुत मः सर्वोत्कर्षः सागतमितिमावत वेदुर्सु सरूपेण भगवदा वेद्भगवता रत्नसंवेधिमुत्तयेत्पायस्य मदयदेहायुक्तो वलो कोमस्य सः तमिद्युयुतमिति वस्मा यां वाक्य मुवाच १० उक्तमेवाहनिवोधेति नवभिः भगवद्शासन [illegible] मे आह सुपरेहया स्थितो मदर्पदे उरूपं भगवद्धासने तत्र पान्यां [illegible] व नास्मिन्नस्म्यो आह निवोधेति हेतालप्रिय पुत्रतदंदं तत्र वक्तः कथया मितं निवोधानेन स्मणु अयमेवं पापकृत करणां तस्य मस्यिस्य विवयत नेदुमिव्यपः अपरित्यक्ते तापितवादेवं दीप्यमाने मिरसतमनमूदो दं मगावंतेन सू पितुं देव युत्यागहोतुं नाहमि को सा वधो यस्य त्वाह यस्य भगवतो दिवमा दिवस्य सर्वविवज्ञानः स्थोनाः संन[illegible]ते

भगवान पिमारत्नतत्पनो लाईणः सूक्तवाकेनेति तत्तदुदितगुणगणा वतारसुजयः पिपक्षत मादिपुरुषं सरयहासा व लोवहति हे
पाव १० निवोधतालेद मतंबूवीमि मामेव तुं देवमहंस्यममेधं ववयमवकालत एव महर्षिवेहा सर्वविज्ञानस्मादिदं ११
नतस्य कस्मिलयसाविस्य यावान सोगवी मेणामनोष यावा नैवार्थधर्मैः परतः सलोवाक्ततविहंतुं वनुमृहिमूल्मात्र १२ पद्म१

के: शिवः १

तवतनकस्मात् पित्र्यमेवस्य मत्येनार ८: वर्णमंमत्स्मत योमरी स्मादयुइति तेनर्वं वनामः करवामः इत्यर्थः वाऽसनसापरः [illegible] त्व वरतः निरस्त निविलदोषे भगवानस्ववस्य वशीसवेव्याः नः त्वयास्मामिरसवेवस्नु त्वयः ११ तथानसूयते कस्मिंस्तु महे [illegible] तनुद्रावः करणान्यस्य पत्तयाणि महलकरणा कलेवरमजीवः तस्य गवेतः कृतं भावे क्तः कतिप सामना स्मिको कर्मणिवाले: तस्मातिकलरिक्षीकृतेमात मे मिस्त्यर्थः लपस्पादिनिवापोयंत्वंहं त्वमन्यथा वेतु तविभूपानस्मभोमवेत तपसापन ज्ञानादिनाविययाज्ञातो यतान्नेनयोग वीर्येणाणिमा हेयोगवले न मनीस्प्यादिवार्दोपावृत्याऽयंहैनैसा मादिभिः परतः वलवद [illegible] यत्तेन त्वलतप [illegible] रिकेन [illegible] भव तविन लोवे नोयाधेनवा १२ तत्त्वनुमहैतैनजीवस्य मवावकंकत्याप्तं देहमन्त्वमुक्तं तदेवविवरणं तत्त्हतैतत्त्रालोपकरोमत त्वादिभित्तत्प्रसनात्र

त्प१ म२ धर्मै२

९४२

५

त एव नैतत्सापक्षं निमित्तविभक्तिः समर्थेनानुषंगः नन्वेतावदेवस्तु स्वभावः पीपितरि पुत्रकैः वाग्विस्तरनुमन्येत तस्मादहं युक्तो भवेद् इत्यादिशंक्य
र्धं जानन्नस्य जुगुप्सायः प्रियव्रतकथने सृष्टिस्थाश्च समाधत्ते यद्यपि तथापि क्लेश यद्यपि तदधिकरणो राजाधिकरणः सर्वोत्तमस्य यस्मादस्य तः
प्रकृतिपरिणामस्वरूपाद्देहात्तत्सम्मुक्तरागादिस्वरूपात्मनं विज्ञानसंकोचमन्वीक्षमाणः नानुमन्तुं दिष्ट्यनुष्ठंगतो नैवान्वयो वा ६ अथापि तत्
८४ प्राधान्यान्नितान्तं तत्वबोधतिपूर्वप्रसिद्धं वालकानिव तत्समुदायः देवानां माधोनैर्वान्तर्मयोनैर्बुद्ध्या गुणापरिणामस्य स्वस्मात्स्वजातः परि
ग्रहणं ज्ञानेन परिलोपमिरनुध्यानं चित्तं तत्त्वा ध्यायं गतिः सकलजगत्प्राधान्येन सः स्वधर्मज्ञानेनानिर्वाप्यतत्तद्बुद्धि विवर्तं सा
सात्कस्यएवं विधोपसंलोकस्योमिप्रायः इति कृतनिश्चयः स्पष्टः अखिलनिगमैर्मूलैस्वाद्वितीयैर्देवनिजगणैर्हरिआदिभिः परिवृतः स्वभवनात्

ध्यानम् १ अथ हं भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणा वसितमक्तस्लनगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवे
ष्टितः स्वभवनादवततार ७ स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानवलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः पथि पथि च रूपशः
पि च गन्धर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीमवभासयन्नुपससर्प ८ तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भग ९२ ८२
वो १ वन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन सह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ९ स लोकादवतीर्णः ७ अथ तदनन्तरं तत्र लोकाणीविशिखन्

प्रियव्रतसमीपं गच्छामीत्याह तत्रेति तत्र तत्र लोके ऽवधि विमान नलेड्डुपतिरिवद्इव सत्कृतमानः सेव्यः पदे पदे प्रदेशतः मित्य ऋषयः अमरश्रेष्ठ
दि२ देवैर्द्विजानिरभितः काश्यपस्यनुग्रहात्ततः प्रतिमार्गं वहन्यम्बरः सत्यमुनिः सिद्धान्तविदः प्रत्येकं सिद्धादिसंघाभिमानेन यस्य शब्दप्रयुक्तः यतो नु२
ध्यानस्य तत्र उपसमीपमेत्यागोसमस्त गंधमादनस्य गौरि द्रोणिप्रकाशयन्नुपससर्प समीपं गतः ८ तत्र ह देवर्षिर्नारदः एवमवतरन्तं हंसवाह
नेनोपलक्षितं तं पितरं भगवन्तं चतुर्मुखं उपलभमानः हिरण्यगर्भ इति ज्ञात्वा सद्य एव पितापुत्राभ्यामनुप्रियव्रतस्वायंभुवाभ्यां सह हंसमायाहिणा १
नपूजयामास हता ता जलिदाञ्जलिः प्रतस्थे तु तवनत्तस्तद्यथां प्रियव्रतं स्वज्ञानोपदेशगतज्ञानारदं सोगत्सु स्थित
धा२

पं०

कार्य्यातावन्मुमुक्षोरप्यामुक्तेर्देहधारणं तावत्प्रयोजनं देहानुबंधि यावन्मोक्षे मुक्ते मुक्तिसमये तोऽपि न वर्तत इत्याह मुक्तोऽपीति प्रतियातनिद्रः निवृत्तस्वापः सुप्तोत्थः
यथानुभूतं स्वप्नानुभूतं तद्वद्दानादिना स्मृतं नु भूतं कर्मेष्वनात्मदृशा कर्मानुभवति ज्ञानोदयेन तु आरब्धं सुखदुःखोपभोगं प्रदानात्मकं तं पुण्यपाप
रूपं कर्म आरब्धं तु भवत्यपि तथाभिमानशून्यः सुखदुःखानुभवं प्रयुक्तं देहगतं स्थूलं च रूपमभिमानेन नान्यत्कुर्वाणः तावन्मुक्तो भवेन्नाव
स्वदेहं बिभृयादेव देहाभिमानरहित आरब्धमश्नन् यथायथं मुक्तस्तावद्देहं बिभृयादित्यन्वयः आरब्धस्य कर्मणो [illegible] अन्यदेहाय
देहान्तराय भाविनिमित्तभूतान् गुणान् कर्माणि न वृंक्ते न भजति आरब्धं तु भवेद्देहधारणं तेषु न पुनः देहान्तरनिमित्तं बंधकं
कर्मकरणं तु ज्ञानिनो विरुद्धमित्यर्थः १६ अस्तु मुमुक्षोरपि देहधारणं आरब्धानुभवश्च तस्य नापि देहधारणं सम्भवाद्वनं गत्वा वाऽस्तु गृहा

मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किंत्वन्यदेहाय गुणान्नवृंक्ते १६ भयं प्रमत्तस्य वने-
ष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सहषट्सपत्नः जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यं १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अमनस्य [illegible] संन्यस्तत्वे तु न्यासस्त्वाह भयमिति प्रमादात्प्रमादाद्वेषाद्वि भयहेतुः अतः प्रमत्तस्य परमात्मविस्मरणेन देहेन्द्रियपरवशस्य वने-
ष्वपि अपि शब्दाद्गृहेषु च वसतो भयं स्यादेव न तु वनेव सतो देहानुबंधिनो कलत्रादीनां [illegible] ज्ञाननिष्ठाविरोधिनामभावस्यावश्यं
भावा ज्ञाननिष्ठ प्रतिष्ठितास्या गृहे तु विपरीतमित्याह यतः यस्मात् स वनवासी सहषट्सपत्नः गृहेष्वेव षट्सपत्नाः ज्ञानयो मनःसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि षट्
सर्वथामृत एवं वने आस्ते तेषां कर्मोत्पत्तिर्वा गृहाणां सहस्य सत्याभावः इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते इति समनस्केन्द्रियवर्गस्य
विषयप्रवणस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वाद्वनवासिनोऽपीन्द्रियवर्गस्य गृहेष्विव विद्यमानत्वाद्भयं स्यादेव अतः इन्द्रियवर्गे [illegible] नियतस्य यद्येवं
तर्हि कीदृशः गृहस्थाश्रमी स्यादाह जितेन्द्रियस्यात्मरतेः प्रकृतिविविक्तात्मानुभवशीलस्य बुधस्य बुद्धिनिष्ठस्य पुंसः गृहाश्रमः किं नु अव-
द्यं दोषं करोति न कमपि दोषं करोतीत्यर्थः १७

वर्पं२ पं

उ

वर्त्तित्वमेव स्वरूपं गुणमन्त्याहं इदं स्यादित्यत आह सत्त्वादीनि स्वभावेति अंगाहे प्रियवृत्त जननजनन सम्भूतं अध्यक्षदिं प्रकाशः लेशमनादिमन्तं
यस्यास्य स्वयं प्रकाशमानत्वेन हि सम्यग्विभूमसंकल्पा प्रसिद्धेः देहसंबंधं धत्ते किमन्यत्साक्षी स्वतो देहयोगमादिरज्ञानतिस्त्राह भगवो तिनवा प
धर्मकर्मफलतत्त्वस्वरूपं नाश्रयदेहेनिमित्तं कर्मफलेऽपाक [illegible] नवकर्मानुसारेण देह [illegible] योगमादि त्वीदृशः एव मन्यताप्युकं मेव कर्तृत्वात् हि ह
विस्पष्टः सत्त्वसूत्र मत्वा मेति एवं मुक्तेः पदस्य धर्मः त्वेद्योऽनुवर्तितन्नत्र न धर्म होलद्वितिवत्तैनादि भावप्रवृत्त्यादि स्वदेहयोगमादित्वाविति भावः १३
हेवरस्य तस्य भगवतो वात्रिवेदादिकार्यं तं स्योमत्या रजोगुणकर्मदासिभिः गुणमलावृतः कर्माणि सात्त्विकादिभेदेन विस्तरकरणम मोवि
नानिकर्माणिनात्मैव तन्मात्रमिति प्रतिपादेवर्णाश्रमनामादिलेश्मानि गुडवंधन संधि सुलरजः तेहरात्रैः सर्ववंसु योजितानि स्तः तेलः न
सोऽयं स्मरायमगावतैव लिपूजां हेतुः करणामः यथा नमित्ता सिकार्यादि त्वात्मानात्तव हरजकवस्त्रनुष्यदेवत्तोवहादिपदे मनुष्यापत्तुं वीर्तित छव

ममायमात्मायह कर्मकर्तृत्वो यमोत्सुपकदान वा यस्तुतो सुदुःखापच देहयोगमप्युक्तं इत्युक्त नतो ज धत्ते १३ यदा त्वित्थं गुणकर्मदास
भिः सुदुःखैर्वद्धवंत्सु योजिताः सर्ववहासो वलिमो स्वरात्मा नाशिव हि पदे तनुभृदः १४ इच्छा निस्पृहं स्ववरूपं हे गतुः तव सुखवान्गुण
कर्मसंगात् आत्यन्तप्रतानपदं पुंसां तापस्मृत्युमतो याश्रयनो पुमानाः १५

१४ किं वनयवमिद्धिमि स्मापि प्रतिहारा साधनाश्रयो धनलद्भुसंहमः सर्वोऽहं इच्छा वसहमिति अंगाहेप्रियवृत्त नाथ ईश्वर यदर्थं जीवो
जितवानुतं [illegible] वत्सोस्मन्मादिकं जात्यादिकं चात्मा वधिष्ठितो वेधतत्त्वदीक्षादि हिंदेवतिदंजादित्रारीमा स्थापुरुषिलावधमितवा गुणकर्मसं
सात्त्विकमित्रानां कर्मसंगात्संगातं तं वाचिनिता समन्तं मो तु रूपमित्युक्तः अनेनेऽस्थरस्वयं वेत्थ मा भावनं के: ईशेन भगवतो [illegible] संहृतं संदुर्व
वास्तवं धर्महेतुगः ईश्वरस्य हि तानेव लोकस्थे मामवानि लोकैवहृत्येलित् यथावत्नृभतास्वितुलवत्सुरं हृदयं पुरुषेण वायामानपूर्व तो यमा
नाम प्राप्य मा मे स्वधाः सायुवंति तहत् अतो मामिरी स्वरादेः प्रवृत्तिधर्मरवानुरोधयत्ते इति भावः १५ न तु देहाभिमानिनः स मा मे यो जीवस्वप
रतो भुतो स्वहं स्वधिकृतात्माविधो मुमुक्षुः कथं सरति धर्मसनुकृत्याधिवेधकल्यादिमानां श्री श्री श्री श्री श्री श्री

दृष्टांतः

मनु   कै४   कुमनस्थ२   विधाता८   मवाप्नमनसतप३

भा०पं०टी० ततो भगवान् गतवत्यपि तस्मिन् स्वयंभुवेन यथाविधि कृत ... प्रियव्रतस्य योग मूर्धाभिषेक ... ... कुटिल ... संभवे तनुना ... अविम

५ म२ ... कुटिलं यथा तथा प्रियव्रत नारदयोरभिस ... मी ... मापौ: ततोरवा प्रनसल ... ... वाप्रमनसे अचतुर विचतुरे त्यादिना निपात नाद्धा

मासांतांच प्रत्ययः तयो: त्वयंवे ... विनिगमनसंगतोरीतिः ... त्वा ... नानार्थत्वात् प्रमनसतविषयं नवा ... ... नेनावा चैतला

काये तथा वे विश्रविवादितं विचित्र तरं हि ... दमवाप्रमनसागोचरः मिलितौ प्रयोगो हस्य तेपुत्रौ चैतत्स्वरूप स्वरूपगुणा नाम वा परिच्छिन्नत्वेन   घा३   रू

वाप्रमनसयोर विषयत्वात् कार्यवैगस्य वाप्रनसविषयत्वात् सत्यलोकस्यापि कार्यत्वादस्य ... हिरण्यगर्भस्थानपर्यंतेन तत्स्थानां जन्मजरामरणा

५ पन्नाभावेन ... मित्यादिरपि वा ... विषये तथा चोक्तं द्वितीये पद्धुपरार्द्ध ... पारमेष्ठ्यं नयत्र शोको न जरा न मृत्युर्नार्तिर्नचोद्वेग इत्येवंविधमा   त्म

ना८   गा१   त८   त्मन:समवस्थाने

मनमानविमर्दु यथावद्रुपकल्पित परिचिति: प्रियव्रत नारदयोरविषमनिसर्गिहिताण्णोरात्म समवस्थानमवाप्रनसलयमय्येव ... भवतंपत्र

त२ गमत् २१ मनु रपिपरेणैवमभिसंधिंमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविष

जलाशयाशायाउपरराम २२ इतिह वाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाभिनिवेशितकर्माधिकारोखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभाव स्य भगवत

आदिपुरुषस्यांघ्रियुगलान ... वरत ध्यानानुभावेन परिरंधित कषायाशयोवदातोपि मानवर्द्धनो महतां महितलमनुशशास २३

म१ निवासस्यानंतस्यलोकें गमत् २१ मनु: स्वायंभुवोपिपरेणैव प्रतिसंधितः संपादितः मनोरथः राज्येपुत्रनिवेशनवनेयानस्मासेवस्तो

द२ मनोरथो यस्य तथा सुरः सन्सुरर्षिवरो नारदस्तस्यानुमतेनानुमत्या मानवेन्द्र: आत्मजं पुत्रं प्रियव्रतं निखिलभूमंडलमध्ये ... ...

पयित्वा ... इतिविषमा दुस्तरा ये विषयाः ... प्रवविषजलं ... ... काशयः ... ... नानाभोगेभ्योऽपरतोऽभूत् २२

२२ इतिह वा वेत्थं हि स जगतीपतिः प्रियव्रतः ... ... ईश्वरेच्छया अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारः भगवदाराधनरूपकर्माधिकारः   ५

भगवती यद्राङ्घ्रियुगं तस्य परिचिंतने ध्यानेन तस्य प्रभावेन परिरंधितकषायः ... ... मलः आशयो ... ... महतां ... मा

दीना मात्ता पालनेन मानवर्द्धनः भूमंडलमनुशशास २३

य३   करशां१

नितेषामा४

ननु यदीन्द्रियपारवश्यरूपप्रमाद एव भयहेतुस्तर्हि इन्द्रियाणि ज्ञानिनामपि विरोधिन एव वनेऽपि जेयानीत्याह य षडिति सपत्नान् शत्रून् निवासविरो-
धित्वेन शत्रुतुल्यानि मनःषडिन्द्रियाणि यो विजिगीषमाणः विजेतुमिच्छन्सः पूर्वं प्रथमं गृहेषु निर्विश्य गृहाश्रम एव स्थित्वा यतेत इन्द्रियजयार्थं यते-
त यथा हि लोके यः शत्रून् विजिगीषमाणः विजेतुमिच्छन् सपूर्वं दुर्गमाश्रित्य ऊर्जितान् बलिष्ठान् शत्रून् अत्येति जयति ततः क्षीणेषु बुद्धबुद्धलहा१
नेषु स्वकामं यथेच्छं दुर्गान्निर्गत्य वा चरेत् एवं विपश्चिदपीत्यर्थः १८ ततः प्रथमं दुर्गाश्रितगृहचारी न तस्येति अहमपि भगवच्चरणारविन्दरूपं दुर्गमा-
श्रित्य शत्रून् जेष्यामीति न वाच्यमित्याह त्वं त्विति पद्मपीठमज्जनाभस्य भगवतश्चरणकमलकोशं दुर्गमाश्रितः पद्माकमलकोशः१ मा५
तं गत्वा भ्रमरं यथा न पश्यन्ति दस्यवस्तथा ध्यते तद्वत् भगवच्चरणारविन्दसमावेशात् मनसं इन्द्रियाणि न बाधन्त इति तापनाशकोशं ...... च भुङ्क्ष्व पदं दं

नू२

यः षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् १८ त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रि
सरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः भुङ्क्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्व १९ श्री इति सम
भिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतया वनतशिरोधरो बाढमिति सबहुमानमुवाह २० ॥ ॥

गा५१८ ति१ गा२.५१ स

नु१
निर्जितः षडिन्द्रियवर्गो येन तथापि पुरुषेण मया आदिष्टान् भोगान् इह भुक्त्वा ततो विमुक्तसङ्गः भगवद्भक्त्या प्रकृतिं स्वभा
वमाविर्भूतापहतपाप्मत्वादि गुणाष्टकस्वभावं भजस्वेति यावत् १९ इति स्पष्टं समभिहित उक्तः महाभागवतः त्रिभुवनाहितोपदेष्टुः
स२ भगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनः स्वस्य लघुतया हेतुना भोगानुभवतरूपस्य पुनर्लघुतया अवरोधात्मकत्वात् शासनस्य सुकरत्वं येन
आत्मनो पदं नु शासनं तदलघुतया जोरेव शिरोधरा ग्रीवा यस्य वनतकन्धरः सन् प्रणतः बहुमानेन यथा भवति तथा उवाह जग्राह शिर-
वाणिति भावः २० नू१
दनु

पदार्थात्मनः स्वस्य लघुतया लघुभिर्गुरूणां
मनुशासनमवश्यमुपादेयमेवेति१४

सुकरतया२

गतेस्मात्कल्पे सर्वे संभूता ना नाल मूलेऽन्तः प्रविष्टस्तामसेन धारके पत्न्या गालति प्रत्यग्जीवः आत्मा शरीरं यस्य तस्मिन् मतीच आत्मनीति वा प्रत्यग्गात्मशरीरके इति वा भूतानां नाल मूले स्म चैन स्व शरीरकत्व मुक्तं प्रत्यग्गात्मनीति जीव शरीरकत्वं एवं मूते भगत्सेवं वर्तमानस्य भगवद् पृथक् सि द्वि विशेषणेन यासा त्वाद्व तेऽस्मालान: स्वस्य लादात्म्य लक्ष्मावलोला यन्त्र्मीनिस्पर्ध: अविशेषणा जगत्पापा वर्जे कारे न समीयु: मुर्ख वस्तु स्पर्धे: अवशिष्टा: स स पुत्रा: पि अधीना: स्थिता इति भाव: २६ तथा स्वस्मान पि भार्यायां पुत्रा जाता तान् तदधिकारं च निर्दिशति अत्र मइति २७ एवमुपक्रमा पातैं उपक्रमो गुणोत्तरं एणा मप्युपलक्षणं आत्मज मान शीलेति पूर्वं मुक्तत्वात् सद्गुणाग्र्येषु सर्वेषु स्पर्धे: अथ जगतीपति: प्रियव्रत: अर्बुद कोटि: तुर्दश कोटिर्बुदमित्याहु: वशरा णा मेका दशार्बुदानि जगती बुभु द२१२

भु५

मो८३

प्रत्यगात्मनेवा स्मान्नत्वादात्म न विशेषेण समीयु: २६ अमुष्यामपि जायायां त्रय: पुत्रा आसन् त्रुत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतय: २७ एवमुपशमायनेषु स्वलनमे वजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्ये कादशपरिवत्सरा एकस्याहतास्विलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दण्डयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनित विरमितधर्म प्रतिपक्षो वर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमान प्रमोद प्रसरण यौषिण्य ऽडाम मुषितहासावलोकरुचिर स्वेत्यादिभि: परिभूयमान विवेक इवानववुध्यमान इव महामना वुभुजे २८ घ्र२ श्री२

वता१

: एवंं धर्म परिपालनं विमय भोगप्रभाव भोगं तथा भाग्ये नैव धर्मपरिपालनमाह अव्याहतास्विला: पुरुषकारा: पौरुषाणि तेषां सारे णबलेन संभृतो पूर्णौ दोर्दण्डौ तयो: युगलं तेन आपीडितो विरमिता निरस्ता धर्म विरोधिनो येन भोगाति शयमाह वर्हि ष्मत्या स्वभार्याया अनुदिनमेधमानै: प्रमोदादिभि: पराभूयमान विवेक इवात एव विषय त्व्या ऽनववुध्यमान: सन् वुभुजे तत्र प्रमोद: पति हर्ष: तत: प्रसरणमभ्युत्थानादिलीला तो पौषिण्यं योषित्स्वरूपकेतरगाराद्धि भाव प्रकाशानंतलज्जा ब्रीडया मुषिता: संकोचिता: हास्यावलोका: तैो रुचिर त्वैल्पाद्य: तरपो हासवाक्यादिनि २९ घ्र२

मो८२ सु८२१

पोषो वीगुरात्तस्य स्तनिते लशार्वेनर

अनुज्ञातस्य प्रकारमेवाभिव्यक्तं त्वावद्धारयन् गृहस्थत्वामित्याह अथेति अथ च तुर्मुखादेशानन्तरं निर्वृत्तिनिरोधिप्रवृत्तो भूदिति विस्मयेन हेति वि
श्वकर्मणः विश्वकर्मनाम्नः प्रजापतेर्बर्हिष्मतीं नाम दुहितरमुपयेमे ऊढवान् ह ऊर्जस्वती विस्मये ह वा वेति प्रसिद्धौ तस्यां बर्हिष्मत्यामात्मसमानाः खलु
त्वेः शीलादिभिर्गुणैरुदारान्महतः श्रेष्ठान् भावितान् पार्थान् आत्मसमाः शीलादयो येषां इति बहुव्रीहिः तत्र शीलं स्वभावः सहजाः गुणाः शौर्यादयः
कर्म व्यापारः रूपं सौन्दर्यं वीर्यं पराक्रमः भवत्स्याम औदार्यं रणमध्ये ... एवं विधान् दश पुत्रान् जनयामास भावयांबभू
व उत्पादयामास तथा यवीयसीं दशानामपि कनिष्ठां ऊर्जस्वतीं नाम कन्यां भावयांबभूवेति पूर्वेणान्वयः २४ पुत्रान्निर्दिशति आग्नीध्रेति आग्नी
ध्र आदी नामानि येषां ते अग्निनामानः सर्वेऽग्नीनां नामानि येषां ते ... पुत्राणां मध्ये कविर्महावीरः सवन इति त्रय ऊर्ध्वरेतसः ब्र ब्र ॥

अथ दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश भावयांबभूव क
न्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम २४ आग्नीध्रेध्मजिह्व यज्ञबाहु महावीर हिरण्यरेतो घृतपृष्ठ सवन मेधातिथि वीतिहोत्र कवय इति सर्व एवाग्नि
नामानः एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रमम म२
भजन् २६ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्री
मच्चरणारविन्दाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते

गेतं ड्या आसन् ते कयादयः त्रयः वास्तावत् ... परमहंसपरमेहं स्त्रवृत्तः करणे
णाते आश्रमं तं धिम ... भजन् केवलं निवृत्तिधर्मपरा एवासन्निति सूचितम् २५ तस्मिन्नु वा परमहंस्याश्रमे हि वर्तमानानां उपशमः इंद्रियनि ६४
ग्रहस्तत्र शीलं येषां ते अत एव परमर्षयः सम्यक् ... सकलजीवनिकायस्याधारस्य ... नाम्नः शरणभूत
तस्य ... भगवतो वासुदेवस्य श्रीमच्चरणारविन्दयोः अविच्छिन्नस्मरणेन अविगलितः अविच्छिन्नो ... यः प
रमभक्तियोगः तस्य प्रभावेन ... परिभावितं निर्मलीकृतं रागादिकं ... यदन्तर्हृदयं मनस्तस्मिन्नधि ॥

७ अथ सिंधूनिं दिङ्मात्रं प्रसंगाद्वाह क्षारोदेति दधिमंडो मथितं दधि तदेव सर्पिः घृतः स्वादूदका उपरि स्वादवः इक्षवः ते अभ्यंतरद्वीपसमाना स्वाभ्यंतरद्वी
पास्त्रतत्स्त्रबुद्धवेष्टिता द्वीपाले तत्परिखा वर्तमानाः समानपरिमाणाः सप्तद्वीपेषु यथापूर्वं द्वैगुण्यः वहिर्गताः प्रयागसंज्ञो मेरुमुपकल्पिताः समुद्राः अय
मर्थः प्रथमं जंबुद्वीपो लक्षयोजनविस्तरस्तत्परिखा भूतः क्षारोदोपि लक्षयोजनविस्तरः १ ततः प्लक्षद्वीपो द्विलक्षयोजनविस्तरः तत्परिखाभूतेक्षु
रसोदधिर्द्विलक्षयोजनविस्तरः ततः शाल्मलिश्चतुर्लक्षयोजनः सुरोदोपि चतुर्लक्षः ३ यादिनन्द्वस्वपरिमाणो द्वाधिकपरिमाणेनैक एव न तु व्यस्तो वि
मं०५ स्तारः स्तिर्यदीर्घाभिराद्युपय ते तेषु जंबूद्वीपादिषु द्वीपेषु वर्हिष्मतः पुत्राः प्रियव्रतः अनुवर्तिनः आग्नीध्रादि संतानाः स्वमातामहानेकास्ति लेक सिन्द्वी
पेजं बुद्वीपवासंतान जपेष्टादिक्रमेण एकैकमेवाधिपतिं

८
क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोद क्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्तजलधयः सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यंतरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथापूर्वं सप्तस्वपि वर्हिष्मतः
तः२ प्रभृत्यक्रमशैकस्मिन्नालसे भुंजं वा द्विषु वर्हिष्मतिपतिरनुव्रतार्थसत्तानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतो घृतपृष्ठमेधातिथि वीतिहोत्राः मृषा · सं २
संख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे दुहितरं चोर्जस्वतीं नाम्नो द्वाने से माप्यष्ठसस्योमाशीदेवयानी नामकाम्यसुता २२ नैवंविधाः पुरुषकाः
२३ ऊरुक्रमस्य पुंसांतरं ग्रिरजसा वितस्पदुण्णानां चित्रविदूरविगताः सकृद्दारवीत मन्नामधेयमयधुनोसज्जहातिबंधे २३
                                                                                                                              म
सर्वभूजेस्वसांकामसोपनसःस्तुतादेवयानी नाम कन्यका आसीद्युत्पत्तानृत २२ एवमति
विरधे वकार ऊर्जस्वती नामः दुहितरं स उशनसे सुजाय प्राद्वात् ... नावसंमाव नामार्पेव्युनके वलमुक्त एव तस्य प्रभावः किं तस्ये पुं ... नेव न न निर्विघ्नविचित्रशक्ति
मानुषा प्रियवृतप्रभावं श्रुतवतो रस्तत्स्वभाववृत्तिनां यासं भावनामापे ... नैव मिति उरुक्रमस्य पुंसां तव ग्रिरजसा जेलपदुण्णानां पुरुषकाराः पुरु
षत्वं लसर्वीस्त्वमोपाही नामाचिचित्रशक्तिनां प्रभावो नासंभावनीय इत्याह नैवमिति उरुक्रमस्य पुंसां तव ग्रिरजसा ... नामत्रिलोकीपत्यापे
व्यापार एवंविधं उक्तं विधः चित्रं स भगवानीप्सितिनं किं तृक्तविधा अन्येप्यप्रगवासंभावी तरावेति भावः तत्र हेतुः उरुक्रमस्य त्रिलोकीपतेः स्वे · ७
... सं वरवीतापि चित्र इत्ते वर्तः पुंसा तत्कानालस्योरुक्रमस्योऽग्निरजसा जिताः ... घापिपासा शोकमोहजरामृत्युवोयेन यामिति चैलोक्यात्कम
... याहत्य ... ज्यसंबीज्ञगच्छ

प्रभावातिशयमाह यावदिति भगवान्नादित्यःसुरगिरिंमेरुमनुभ्रामन्परिक्रमन्प्रदक्षिणीकुर्वन्वसुधातलंयावदवभासयति आर्द्धमेवप्रत्यर्द्धमेवमर्क शायमर्द्धमावच्छादयति मेरोरप्यायातस्तमसावच्छादयति मेरोःपार्श्वान्तरमवभापत्यपिपार्श्वान्तरं नप्रकाशयतीत्यालोक्यतवसुधातलार्द्धावसानमनन्त नेदप्रसमीचीनमन्यातः रज[illegible]स्मिदिवसंकरिष्यामे पश्येत्तेनवभासवसुधातलार्द्धंतदप्यवभासयामीतिकृतसंकल्पः भगवदुपासनेनोपचित लाति पुरुषप्रभावः समानुगमप्रभावो यस्यसमजवैस्तुर्यमनेनवेगेनतद्धस्मकाशवहुलेनवरथेनद्वितीयःपतंगः अपरःसूर्यइव[illegible]त्तरांसिसूर्यम नुसन्धेवाचरणि[illegible]मेरोःपरितआक्र[illegible]मतिपदामेरोर्दक्षिणस्यां[illegible] सूर्यविभासते तदास्यस्यमुत्तरस्यांपदोत्तरस्यांतदास्यदक्षिणस्यामे वमन्यच्चेकात दिन्येषुः अस्मिन्प्रभावविशेषःसूर्योत्तरेतेचरन् वभासयतिअयंतुभूम्यांचरन्तुपर्वधन्याचीचका[illegible]सदिति २९ ३० प्रभावेन

यावदवभासयतिसुरगिरिमनुभ्रामन्भगवानादित्योवसुधातलमर्द्धेनैवप्रतपत्यर्द्धेनावच्छादयतितदाहिभगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभाव स्तदभिनंदन्समजवेन रथेनज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनंकरिष्यामीतिसप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्वितीयइवपतंगः २९ एवंकुर्वाणोप्रियव्र तोगाढंचनुराननक्रमाधि[illegible]कारोतममवृत्तीतीर्णयामार्ग ३० येवाउहतद्रथचरणनेमि[illegible]कृतपरिखातास्तेसप्तसिन्धवआसन्यतएवकृताःसप्तभुवो द्वीपाजम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञास्तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरउत्तरोयथासंख्यंद्विगुणमानेनबहिःसमंततउपक्लृप्ताः ३१

रम्यर्थं यइतियेहि[illegible]तस्यापिप्रियव्रतस्यरथचक्रनेम्याप्लवनेनिम्नाःकृताःगर्तालयाविस्मसप्तसिन्धवः आसन् यतःयैरेवपरिवृतिभिः कृताःसप्तसंख्याकाःभुवोद्वि पाःकेतीद्वीपाःकेवासप्तसिन्धवःइतिविवेक्तायांतावत्द्वीपानाहइति जंवूद्विपेति तेषांद्वीपानांपरिमाणंप्रतिपत्तिकयथा नतिनाशेवः पूर्वस्मात्तुलक्षयोज नादिपरिमाणविशिष्टाज्जंबुद्वीपात्पूर्व[illegible]पूर्वोत्तरद्वीपाद्उत्तरोत्तरःप्लक्षादिद्वीपःयथासंख्यंद्विगुणेनद्विगुणेन[illegible]परिमाणेनैवंबहिःपूर्वपूर्वद्वीपाद्बहिः परितउपक्लृप्ताः ३१

द्वि१

रथ१

२६ पांचकार ग ५ कौर २ ऽ१ य १ द्र१ पी१

ध्या ० पं ० ना ८

यामत्या तस्यानस्य परमात्मन इति वासुदेव मनोयस्य तत्पदानाचैनादिषु नस्नोतैमो मे देवैत्वादिकं फलमिति अतः एवात्मनि मनसि निर्वेदः परितापो यस्य स इदं वक्ष्यमाणमाह २५ अहो इति इति निर्वेद द्योतनि पातः मया असाध्वसमीचीनमनुष्ठितमाचरितं ॥ किंतद्यस्याध्वनुष्ठितं तदाह । अहं प्रथमं केवलं निवृत्तिधर्मे परोऽहं इंद्रियैः अनाश्रित्यविधारचितः प्रकृति परिणामरूपाः अतानमूलघात्मीतस्तम्भकुर्या रचिताः सेपादिताः विषमाः परिणामविषमाः हेयायेति यथाः शब्दस्त्वरणो यो अंधकूपः तृणैः छन्न कूपः तस्मिन्निनिवेशात् पाति तिइति पतेन लचतः अलममलं विषयानुभवेन अनुध्यायवलित्वाद्यावहि विवस्था विनोद मये श्रीरामगं तर्धिर्धिर्धि जि निर्दयानाम २२ पराये व तेति नविपतेत्रुसात्स्मानुक्तेप्रकारेण महाप्रभाव शीलो पक्रांतमात्र निवृत्तीधर्मा राधित भगवत्सत्ता इन्नाधिगतत्रासंसास्वनःपरमात्मनःप्रयततः

मा२ पे१ मत१

मिह

गू२

गू१

अहो असाध्वनुष्ठितं परस्मिन् निबद्धिः तेहान्मोदितद्रिये रवि घार चितविषमविषयांधकूपतटे तमनुष्ठ्यानितापाविनोद मत्त अंतर्धिर्धिर्धिगितिनिर्दयां चकार

२५ परदेवता प्रसारादधिगतात्मप्रसंवमष्टेन वृत्तैर्गतेभ्यः पुत्रेभ्य इ मां सपत्नी दायथं विभज्य भुक्तभोगाश्च महि धीरतक मिवसहमहाविभूतिमपहाय ॥

परिनिर्वतोर स्वयं निहित निर्वेदो हृष्टिरहो ललहरिरहारानुभावो भगवतो नारदस्य पदवी पुनरेवानुसस्मार २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विर

वमर्शनेन यथावस्थितस्वरूपविलंतनेनपरिनिर्वृतः निरस्तः तापत्रयः नितरां सुखितः अनुगतेभ्यः स्वानुवर्तिभ्यः इमां ससप्तद्वीपालिकां भूमिं यथादायं यथायोग्यं भागं विभज्य येभ्यः आयंपित्राभागागतं यथावद्विभज्य पत्नी आदि प्रति पुत्रजेवादि प्रति दीपविभज्य स्वर्गः भुक्ता भोगा यस्य स्त्रीं पंचमपदेव कुश्रीदेहिः महिषीभार्या वृद्धिमती मतकमिवशवमिव मन्यमानइति शेषः महाविभूतिं महदेश्वर्यं च यहाम च हाविभूत्सा सहितां यहियी मृतकमिवापहाय वा स्वयमुद्देशमंतरेणैव निहितः कृतः निर्वेदः परितापो यस्य हृदये गृहीतः परिशीलाः हरेर्भगवतः विहारोणां प्रभावा यस्य सः भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरप्यनुसस्मार गंधमादनद्रोण्यामी नारदमेव सेवमानः सिद्धिंगत इत्यर्थः २६ श्रीमते रामायनमः श्रीकृष्णायनमः ॥ ८

पर स्थापितो वार लिर

धा१ नई वि५ म२

रस्मारविंदमुपासीनानामखिलरसौरणस्मावाहंभावनानका यैतिद्योतनायो रूक्मस्यलदंध्रिरजसेत्युक्तं किंवक्ष्यंत [illegible] वणप्रभावोनिवरस्माधारणइति पतस्त्र
पिर स्मसप्रभावौनवास्मनस गोचरइत्याह विदूरविगतः सत्प्रथादपेतः अमेतु विदूरगतः दूरतः परित्याज्यइतिव्याचक्षते यस्य भगवतो नामधेयं स्तवरूपं ददाति
दध्याखदूरविगतः अधुनातल्लक्षणेन ब्रवीधं संसारं विजहाति मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं सामान्येन नामस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वमुक्तिपान्कमेवंविधं वचनजातमस्ति
नस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वपरं दृष्टमेव आत्मलाभः परं पुंसामंते नारायणस्मृतिः नामान्येषु विगमेविव [illegible] दृशउणंति तेनैकजन्मशामलं महस्रे वृहता
व५ सं कां तीर्थं वनांतरानुरोधात् अप्रयासेनमेवंविधानमन्त प्रमत्तिनामः पंथा भूयनायं घतइतिवदनारितिको पायान्तरनिषेधस्तुतिविरोधापत्तेः अतिमस्कार
एं तु वेदनरूपतामापन्नं तत्साधनं भवतीति न विरोधः ननुवेदनं ह्यनामस्तोकमें [illegible] नुगृह्णीताहृदहर्भ्यासाधेयातिशय मास्मयाणां तु वर्तमानकस्तकद
इदिकं विजानीयमर्थान्तरं ॥

सएवसपरिमितवलपराक्रमस्मस्तदुर्देवार्थचरणानुध्यानानुपतिंगुणवि [illegible] सर्गसंसर्गेणानिवृत्तमिवात्मानं मन्यमानस्मात्म
नाहशं स्मरवशीकदाचित्संभ
निर्वेदइहमाह ३७

तत्साधनं

व्यवहितं प्रमत्तलापकं मीति रूपात्मकं ज्ञानं तत्कथमंतिमनामस्मरणं [illegible] वेदनात्मतामापन्नं भवतीति उच्यते नोकाकारा अपि वेदनशब्दवाच्याः किंतु पर
मात्मविषयस्मरणात्मकं ज्ञानमेवांतिमप्रत्ययरूपं तच्च प्रचलमतिधानभ्यासविच्छेदभ्यासंतरहं वापेक्षा [illegible] हिरंतकाले [illegible] दिसंभवप पिर
रिहारोपायतया ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतप्रजाकारउपासनप्रकारेषु कीर्तिताः तत्र भगवत्स्म [illegible] साहवसाज्ञाप्रमानस्य [illegible] स्मरणात्मकत्वाभासेनाकाका
नोपेक्षिताः अतएव हिरण्यगर्भे भगवद्विषयमतिमंत्रात्मं मुक्तिसाधनमिति वस्तुति गोप्यकानाद्युपात्कं सइति ३७ पदस्तुतंकथं विदंतम
यविदुताः स्वां विष्वतं मा यदवीनप्राणो [illegible] तं तितस्प्रिपस्तदपेतेन सस्यैतु तावत्प्रौढंवदति सएवेति एवमपारोवलपराक्रमो यस्य सः अप्रभूतः दैवेत्थं मेरद
स्पचरणाध्यानु [illegible] शे सेवानद्नुपश्रा स नि प्रासः गुणाविसर्गेसंसर्गात्रिवेधः तेनस्वात्मिनमनिवृत्त मसुखिनमिवमन्यमानः स्ववशादेतत्तद्गमनो गतां दुर्लभतां
तेभूतस्यानिरयोपायस्य सूचते तथाचो [illegible] तंग [illegible] तैत्तिरि

पत्तं पेर हिर नः वै१

का०पं०टी
१९

स आनन्दी प्रः कदाचित् पितृलोककामः संतानार्थी पितृलोकस्य संतानवता प्राप्यत्वात् पितृलोककामः सुतं पितृलोकप्रापकं संतानमर्थी त्पर्थः पितरो हि प्रजापि
त्रमुक्ति सुसुकेरी स्यात् संतानाप्रकृतं प्राप्यते सुरैः णांचनिता : तां धर्मक्रीडाचलो मंदरः आक्रीडत्यस्मिन्निति आक्रीडः ततो मंचलपदेन कामं धारयन्
तेन सुरैः निलयत्वेनं घटितसमीपस्थप्रदेशा मूलनिवेशादिना निरूपिते यो पर्वताग्राणि प्रजासाधनानि पुष्पादीनि येन कापि कथापारेणोक्तः पिलेकपर्व
पतातप स्थित्वा प्रजापतिं वृषभारूढं नाराधयां बभूव २ तदाराधनतुष्टपलब्धात्मा भगवान् आदिपुरुषो ब्रह्मा सूनुसदनेनायं तीगाने कुर्वन्ती पूर्वं तिनामपूर्व
चित्तार्थमस्मरः समनिपापमसंमोर्थप्रख्यापितवान् संतानार्थं मस्मरः मेघवर्णेन तु तपोविघ्नार्थं २ सा च पूर्वं चिंतितस्य आनंदी प्रस्तावेन यदुपवनं तदुपवने
मसमीपे चचार आश्रमोपवनं विशिनष्टि अतिरमणीयं तत्र देवपंचपलिविविधाश्रमनिविष्टाः लज्जाश्रयोविटपिनो वृक्षा येषां विटपाः शाखा येषां निकराः

कदाचित् पितृलोककामः सुखरवनिता क्रीडाचलद्रोणेण भगवंतं विश्वप्रजापतिमानुतपरियोपकरणाम्रातैकाग्रेणैतमसावाराधयांबभूव २ तदुपलब्ध
भगवानादिपुरुषः सदृशोगाय पूर्वं चिंतिना मत्सरसमनिपापपासन ३ सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्ट पुर
टलतारूढस्थलविहंगमिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंडवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयोपशोभितम् ७
तस्यां ललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं खणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयन
नलिनमुकुलयुगलमीषदीवकव्यचष्ट ५
शापकमलाकर

समूहालिः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णलताः स्थिलाविहंगमाः मयूरादयः तेषां मिथुनैः स्त्रीपुंद्वंद्वैः प्रोच्यमानाभिः उच्चार्यमाणाभिः श्रुतिभिः श्रुति
स्वरैः करणभूतैः प्रबोध्यमानाये सलिलकुक्कुटादयस्तैः विचित्रं यथाभवति उपकूजितानादि अमलजलाशयास्तेषु कमलानि पंकजानि तेषां आकरं उप
वनं ७ तस्यामिति सुललितैः गमनेन सुंदरगतीये पदविन्यासा ... तेषां एवंविधाः खणखणा ध्वनिं कुर्वद्भिः रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं ध्व
निमुपाकर्ण्यापि श्रुत्वा नरदेवस्य प्रियव्रतस्य कुमारः आग्नीध्रः समाधियोगेन आमिलितेन यमेन एव ... मुकुले तयोर्युगलमीषदिव च व्यक्तं चिद्
व्यदर्श ५ ॥

तस्य प्रियव्रतस्यैव श्लोकाः । तस्मादिमो पानिबंधने पूर्वं प्रसिद्धा एते श्लोकाः कथ्यन्ते यथा वेदे नतद्भ्यो धर्मो कोऽभवतीति केते श्लोकास्तानाह प्रियव्रतेति प्रियव्र
तेन कृते कर्म ईश्वरं विनान्यः को नाम कुर्यात् यः प्रियव्रतः छायालमः प्रलिरस्य नरथनेमिनिम्नैरेव सप्त वारिधीन्समुद्रानकरोत् ३७ येन प्रियव्रतेन भूः संवृ
स्थाने द्वीपे भूतः संस्थानमवयवविन्यासः कृतं तथा द्वीपे द्वीपे सत निर्वृत्ते सतानं [illegible] सुखाय वा सरित् [illegible] क्षितिः विभागशः असंकरेण सीमा च कृता ३८ यः
भैमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मनुष्यलोकजं सुखं योगसूर्यैकमजमणिमादि सिद्धिरूपं महत्त्वं मोहात्मं योगस्य मनोव्यापाररूपत्वेन कर्मत्वव्यपदेश
वाचिके: पतितगतां मानसे रतिं जातिता शारीरैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः इति मनुना पिमानसैः कर्मदोषैर्मनोव्यापारे कर्मदोषशब्दः प्रयुक्तः निर
योपमं नरकसहस्रं चक्रे अनुसंहितवान् एते वै निरयास्तातस्थानस्य

तस्य हवा एते श्लोकाः प्रियव्रत कृतं कर्म को नु कुर्याद्विनेश्वरं यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन्सप्तवारिधीन् ३७ भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवना
दिभिः सीमा च भूतनिर्वृत्त्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं यश्चक्रे निरयोपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ३९ इति श्रीम
द्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे प्रियव्रतचरित्रं नाम प्रथमोऽध्यायः १ पुत्र इवा चरणं पितरि संवृत्ते तदनुशासने वर्तमानः आग्नीध्रो जं
बूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् १

परमात्मन इत्यादि वचनार्थो यात्र संक्षेपः निरयोपम्य कृते कानामात्र पुरुषस्य परमपुरुषस्यानुजना अनुचरा भक्ता एव प्रिया यस्य सः तेषां प्रिय इति
वा ३९ इति श्री वीरराघव विरचितायां पंचमस्कंधव्याख्यायां प्रथमः १ एवं भावितप्रियव्रतचरित्रो मुनिस्तत्सुतानां चरित्रं विवक्षुरादावाग्नीध्रचरित्र
माह एवमिति एवमुक्तविधया नपूर्वकं पितरि प्रियव्रते संवृत्ते मुक्ते सति तस्य प्रियव्रतस्यानुशासने अनुज्ञायां विविक्तायां पवर्तते तदुपादिष्टे
तां हितविवेके वर्तमानः आग्नीध्रः धर्ममनुस्मरणः धर्मं च वक्ष्यमाणकर्तुमुद्यतः जंबुद्वीपौकसः स्थानं वासो येषां ताः प्रजाः औरसवत् स्वपुत्रवत् परितः सर्वतः
सर्वेभ्य उपद्रवेभ्योऽगोपायत् रक्षत् जंबुद्वीपस्य स्वांशं भागत्वा जंबूद्वीपौकस इत्युक्ता १

पा. पं. श्री ९०

स्व२ भ्र१ ति२ अतितिभो२ त४ या३ वि२

याख्यह्। वाणाविमोऽशत पत्रैनेत्रकैलेनराव पत्राणिपयोः दृशतो विभ्रमेणामं पराव पुंसह चिरो पुंसोऽभ्यां विना। परू चिरौ सुंदरौ पत्रतयाकल्पितके त्राभ्यां परमा
गस्यपुंस्त्वस्याग्नौ प्रसा नावादपुं ह विरावित्सुक्तं आतिरौ भौ तौ तौ गहलाद मनमागोवयो सैायदा शतपत्रपत्रो इति नेत्र विवदा अपुंसह चिरोअतिकदा हेवदा
वनेचरन्कस्मे पुंपुंस्हृ स्मिथयो कुमिथरौ नविसः अतोनयादेत त्रार्थयामः लवा धयविक्रमोऽन्तडधियामस्माकं तेमौ लु ८ लहंगसोर भ्येनानुग ल भ्रमया
नालक्षतच्छिवहयाह शिष्या इति श्रीपारित अनुग छलः अतिशोभः भगवैलव शिष्या भ्रमरः ध्वनिमास्मृस्तच्छिवेलमाहमर हस्ते सोपनिबंधसा माजल
मच्छिष्टेन पठतीति इ शो तिपुंस्त्वनिर्हेशः पूर्ववत् शिखातो विलुलित पुष्पसंस्निष्ठ भ्रमरा नालस्याह पुष्पच्छिखातो विलुलिताः गलिताः सुमनसामा
लोवन्त्रीः सर्वेलव शिष्या मजेतिलनपु हूलेनो यमानु अभरणावे हस्ताखा इवेति ९ नूपुराद्विरणाभरणौ लगलम णौ वन्नमाकरपेपल छिवैहस्यर्पहवा
वेइति लुप्ते तव विभक्ति व्यत्ययश्चार्थः पंजराकारस्यामि मचरणालंकारां तर्गतानां तितिरीरणामिति चरणाभरणरभविवक्षा तित्तिरीशब्दः पक्षिजा।

10

प

शा१२ वाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ लावपुंसह चिरावतितिभ्मदंतौ कस्मे पुंपुंस्ह निवने विचरन्न्त्र्यविध्रः तेमौ नोऽन्तडधियां तवविक्रमोऽस्तु ९ शिष्या
इमे भगवतः परितः पठंति गायंति स्वामसरहस्य मज्जन्तो यापुष्पच्छिखा विलुलिताः सुमनोभिवृष्टीः सर्वे भजंत सुपिंगणाइव वेदरूपाः ९
वाचं परे चरणपंजरतित्तिरीणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणवाम तुभ्यं लब्धा कदंबरुचिरंकविटंकबिंबे यस्यामलातपरिधिः क्वचबल्कलं ते १०

क्र२ बु१ च

स्यापत्र यत्नुर्वेदपर्व ... मि...वनः सखा श्रेपालमणिपरः तेषां वा चंपरेको वलं श्रणुमः कथंभूतां भरूपमुखरामहं रूपमानवर्णकां मुखरां मुदुतां यद्वावरणा
पंजर तित्तिरीणामिति नूपुरादिरणाभरणविवक्षेव आसिन्पक्षे अरूपमुखरामित्स्यानलियुक्तवर्णाध्ववाला नोद्गतामित्यर्थः हेवासन्निलंवपरिधान ... वेर
स्त्रनिते वका तिल्वेन प्रकस्याह कदंबकुसुमस्वर विदित्सिरंकविटंकाविवेचं क यो ऽश्रविटंकविंबयोः सुंदरतरनितंबयोः श्रेतेषां समाहारः ...गत्वा देवस्य
वः तस्मिन्कुलश्चापाठांतरे अंगेति संबोधने नितं...वमंडलेकदंबरुचिः क्वलब्धेसपंथे मेखलामेखल्याह यस्यां कटे वस्त्र्यामलातपरिधिः वर्तते अलातःसो
गारकाष्ठंलभ्रमणानिलितेन वलयाकारे ज्वालाकृतिमापन्नोऽग्निः परिधिः वलयं तितंव कं तिवेतपरिकल्पवस्त्रनद्वद्धैवदृष्यति कांचेति कल्कलामिति जास ... १०

स्प२

नय २

लामेव देवी मम रसंतरवलोकनेन विहूलावसरस्य [illegible] मत्तावका शस्य भगवतो मकरध्वजस्य मन्मथस्येव शमुपनीतः प्रासः जडवत्स्थीयमानमितस्ततः
लिवस्यमाणस्तोकानुवाचेत्यन्वयः ज शब्दानुकरणवेदाधेनलदशीकरणार्थंतदलिमापुस्तापनार्थं देवी छिनोष्ठि अविदूरे समीपे मधुकरी भ्रमरीइवसु
मनसं पुष्पंउपाजिघ्रंतीं गंधमुपाददतीं देवि सानां देवानां मनुजानां च यानि मनांसि तानि वशेयामाझरदुघैः सुखकरैर्गत्याक्षिपि : नरणां मनसि कामस्य
विविरं प्रवेशः हारविंदधतो गतिस्त्रीडाविलासानां पुत्तो यवलोकस्त्रसुखकराणदृशणा चावयुवाभ्रनेनार्थे स्त्रनिजमुखाद्विगलितं मन्मतमिव स्वादु
अविमाद कंदहासमावणं लसितं सामोदे निर्भसगंधनेन मदांधायेमधुकराणां निरासेरूपरोध आवरणं तेन मयाद्रुतंश्रीघ्रांपः पद विन्यास ते

सर

गा॰ को॰ स्व॰

तांमेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनसउपजिघ्रंतीं दिविजमनुजमनो न यनाल्हादे दुघैर्गति व्रीडाविलासावलोकसु राणस्यवैर्मनसिसरणंकुसुमायुध
स्याविदधतीविवरं निजमुखेविगलितामृतासवं हासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुतपददैन्यासेन खलु स्पृहनीककटाक्षेवरणा
रसमोरे वीलदवलोकनेनविहूलावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवद्विस्मितो वाच ६ कात्वं चिकिर्षसि चाकिं मुनि वर्य शैले मा
यासिका पिभगसरस्य लाया: विद्धपिभिम भिः धनुर्भीसुहृदात्मनोऽर्थे किंवामृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ७ १ १ १ १ १ १

चा॰

नखलु सुंदरं किं चिह्नलनं स्तनभो: कवरभारेरशानायां चयस्यास्तां ६ तदवैत्तमेवाह कात्वमिति हे मुनिवर्य पुंस्त्वेनसंबोधनं जात्यानुकरणं कात्वंकथं
जातीयाशैले गिरौ अस्मिन् किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि त्वं भगवतः परदेवतारूपस्यमायासीति कल्पोमुकिं मालस्यभगवन्मायत्वेननिरूपयति
अयमोघवयवाभ्रमेकमालस्यधनुरादिहीनेन रूपयति तत्रभ्रू [illegible] ह विजैतीनि गुणो धनुषी विभर्षिकिं सुहृदः माहृशस्य आत्मनोर्थे प्रयोजनाय
आभ्यां किं कार्यं मसि किंवा प्रमत्तान जितेंद्रियान् मृगतुल्यान् स्त्रहादीन्मृगयसे कोन्वविजेतुं किं धनुषीधारयसीत्यर्थः ७ कदाचिद्वालस्य तदिवद्व

लर इ२

त्वयाकरसरोजेन हतः योसौपतंगः कंदुकः हिंसुभ्रमन् भ्रमतः शमितवित्तमोमे हिशेशी राजपथेतेचंचल तान्नु पतिकजके ... शोऽमृहंस्मृकं वंधनं नसराशिन
शिवप्राहि किंकहो धूर्तः लंपटोलालसः एषशुमिलोराधुनीवी ... हरत्वि ... तनस्तरति किं १४ हेलयोधन ... तस्मरलं कुर्वतानयो विप्रकर
मेलदृष्टं भवताकेनतपसोपलब्धं प्राप्तं हेमित्रमेप्राप्त हे ... तपंकृतुमहेसि भवभावनः विश्व स्वाषासवैवक्रेजः वृषाकिंवामलंप्रसादति योमायो कस्य
चित्तीर्यर्थः १५ हेद्विजदेवेनवृह्मापादतलानसजापि पतितं त्वयिनोस्माकं हस्त्रन स्खलन्सम्भ विघातिनंनरोगणलिहिचारूपशिपतलेचितलतो
मांत्वरूधीननेतु मेरि सचिव्यत्सवस्मापिशिवाञ्नुकूलाः मांप्रतिसरंत्वनुवर्तलां यदाशनावत्येतमयाः सचिव्यः शिवाः फेरवः ताः प्रतिसरं तुनि

योसौ त्वयाकरसरोजहतः पतंगोरिहिभ्रमन् भ्रमतराजपथेद्धिरणीमे मुकुंदनैर्तसमरमिक्कजदावरूधं कशमिलो हरतिलंपटएषधूनीवी १४ रूपं
नलोनयोधन ... तपश्चरंतालयो ग्रमेतेतुकेनतपसासवतोपलब्धं चंतुलमाहेसिमयासहमित्रमत्तकिंयप्रसादतिसवैभवभावनोमे १५ नलो
त्वजामिर्वधितद्विजदेवरलं यस्मिन्मनोहरगापिनो नविधातिलग्नं मांचारूसप्रसृहंसिनेतुमनुवृत्तले चितंपतः प्रतिसरं तुशिवाः सचिव्यः १६ ॥
इंदिलललनातुनयातिविशारदोस्यासूवैरथायापरिभावयातो विबुधवधूंवि बुधमतिरतिसभाजया मास १७ सावततस्यवीरधूप
पतेवृहिशीलरूपवयः श्रियोहार्येणापहरत्तिसमनाक्षिवसद्धायुता युतपपरिवक्ररोपलहरणं कोजंवृत्तीयपतिता भौमस्वर्गभोगान्वुभुजे १८

वीतु यदावनवासेनमहवसंतोहस्तिपः शिवाः प्रतिसारं तुपरद्विशांगच्छतु सर एवइति पाठेसरंतीतिसरसरणेराज्ञपः शिवाः मंगलरूपाः सरंतुगच्छतु
१६ दूतीस्यंतलनानुनयेषु स्वाधीनाकर्तुं मितार्थः अतिनिपुणाः मामेषुवैदग्ध्योकोशलयस्याः तथा परिभावयातो विबुधवधू सक्पूरसं मोहितस्वि
वः सभाजयामास वहनेनतामनुकूलांकरोदित्यर्थः १७ सावधूर्वृवि तिःतस्यवीदूधपतेः वीराणांयूथाः तेषांपतेराज्ञः शीघ्रस्यवृहद्दीनांहदेवं ॥
तेनपराहितसमासजे मनोपरयाः सोजंवृत्तीयपतितातेनाभिभूतोगांवहवहुकालं भोमस्वर्गाः नवखंडाः लेखुयेभोगास्तान्वुभुजे १९ ॥ ॥ ॥

हेरु पृ४ म५

स्तनावाल्स्याप्रह हे द्विज सुंदर यो ऽंगयोः किं संभ्रतं किं पूर्णं मलिनमनोहरं किंचिद्द्वीपेतावलु जानामि पतोमधेमध्यकाये हस्तोपि व्वं संधेपुणा से गहयंवह
ति अत्र शंग योर्मे हृष्टो रस्विलासं लग्नालि स्मय्थेद [illegible] वह्नंसमह इणामजनेचनघ दलइतिभावः लनगतंकुंकुममालस्याह पवो हल्ला: सुरभिरात्मने
लवविधाणो लनेई दगास्यपूर्वः लिस इति शेषः कुत [illegible] येनेसुभगमम माश्रमं सुर [illegible] भीकरोषि ११ हेसुहृत्तमतावकं त्वर [illegible] वंधिमं लोकं स्थानंमेम हृंमद
पाय मन्मथः पतावकालोकस्थः जनः अस्मादि धस्य माहशास्यमनजनैनोमनः सौभ्मकौ उन्नासकरो [illegible] सत्वे [illegible] यलो यस्यास्तिहृत्वा न गुणः इत्यंई
हत्वाव पूर्वाव यथोऽंगरूपो लनोरुरं विभर्ति वक्रो च वहुदुलं विभर्ति किं तल्लसरसरा स्मसुधादि [illegible] रसौधुरा लापः रासो विलासलीभ्यां सहितासु अधरा स्तं आ
दिशा देन [illegible] विलासेहः १२ तवलोकेन्मालसो देहस्य देतिराहारः कावाः अंगेहे सखे अपत्नाद हि: भहो [illegible] व्यतिरेकेण मह्वणां विनैव वर्तेचा तम सृतिर्जीवं

हर

किं संभ्रतं रूचिर योर्द्विज अंगयोर्मे मधौ कशो वहसि पत्रं हृष्टोः स्तनाभे पंको ह्ल्लाः सुरभिरात्मवि मार्गाई हृक्रूयेनाश्रमं सुभगम सुर [illegible] भीकरोषि ११
लोकं प्रतश्शेयसुहृत्तमम [illegible] वकं मे पत्रं इस्य सुरसावमवावपूर्वो अस्मदिध स्य मन उभयनोति वर्तितवहुदुलं सरसरा सस्मुधाधिवक्रो १२ कार्वल्मवति
रदनाद हि रम्[illegible] ति विलोः कलासनिमिषे न्मकरो वक [illegible] यो उद्दिनमंषुगले द्विजपंक्ति शो चिरासनुं भंगनिरं सरवनुखले १३ ॥ ॥ ॥ ॥

गम्भा१ न१ की१

म२

नंसंभव तीतिभाति स्मकीह श्री अपदना घवी [illegible] ति [illegible] पाठे हवि: शाब्द: लङ्घे उपर्वरा हर्तते अ [illegible] गाचे वर्णा हवि: संबंधिगंधो वात्पावातीति तो हृस्वाभिप्रायं १
हवें क्र पाद एव साधु: [illegible] विस्तुकलाप्री तिहेतूके: तथा हितस्मि माठे लवमोज्ञनाद्धि हिमुत्लेवां वृती हर सेवभाति इत्यर्थः कुतः यत स्वं वि सो: कलोकं शो
सी लिस्मृतं ज्ञति अनस्य [illegible] नो अभिवाक शौति मुते: विलो: कलासीसन्मृहेतु: लवक [illegible] र्णो विसैरिवानिनि वोमकरावनिमे वोरल स्मेक्ष्लेनानिमेषस्य
न्यो उल्लसं लो मकरो तस्याकारे कुंडले यया सो किं च तव सुखं सरं सर इव लहं वा हस्ति [illegible] नं चंचलमीनयुगलमिव नेत्र द्वयं पक्ष्मिन् द्विजाः दंतास्तेषां पक्तयो
:ज्योति: नामस्मिन् सो विं शाब्द: सांतः सरसि तु द्विजाः [illegible] हंसाः आमल्लो मंगनिकर [illegible] केश स्तोमौ परिमललुब्धभ्रंग स्तोमो वा १३ ॥ ॥ ॥

स्रो१ हर पक्ष्मिन१

तत्रापि लुब्धपरिमललुब्धभं गस्तोमोवर्तते१

भा०पं०री

१२ श्री० अहथाकलैं विशेषयन् तस्या विशुद्धेन भावेन यजतः प्रवर्ग्यनामकेषु भागेषु प्रचरत्सु प्रवर्त्तमानेष्वनुष्ठीयमानेषु द्रव्यादयः सम्यग्योगाः उप
पत्तिस्तया सुप्रसन्नया दुरधिगमो दुःप्रापोऽपि भगवान् द्रव्यं हविः देशः समयं कालः मंत्रादिरूपः विधानं विधिरनुष्ठानप्रकारः
भागवतेषु वात्सल्यं यस्य तस्य भावः तत्ता तया वत्सलतयेति पाठे भागवतेषु दयालुतया निजजनानां भक्तजनानामभिप्रेतार्थविधित्सयाभिमता
र्थनिष्पादनेच्छया हेतुत्वेन श्रद्धया अध्ययनेन वशलीतिवत् गृहीतहृदयः कृतवशः कृतः शोभनाः प्रतीकाः अवयवा यस्मिन् तं देवमपराजितं हृद
यंगमं हित्वा पदार्थं मनसां नयनानां च आनंदयं तैराननैः नेत्रादिभिः कृतैः तैरवयवैरभिरामं सुंदरं स्वमपराजितं तमकर्मवश्यमात्मानं दिव्याविर्भ
हमाविश्चकार स्फुटीचकार २ अथ तं परमपुरुषं विशेषयन् भगवंतं कथं मूलमाविष्करोति तेषु चतुर्भुजयुगलं पंचभुजमंत्रेण हिरण्मयं प्रकाशव

तिर२ ... नंदनें २

श्रु० तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान्भागवतवा
त्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार २ हीर
अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयांबरधरमुरसि विलसच्छ्रीवत्सललामं दरवरवनरुहवनमाल्याच्छू
र्य्यमृतमणिगदादिभिः स्फुटकिरणप्रवरमुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यंगभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृह
१२ द्वि४ पतयोऽधना इवोत्तमं धनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणेनावनतशीर्षाण उपतस्थुः ३
रूपलक्षितं४

कृतपुरुषविशेषमिति पुरुषविशेषणं पुरुषोत्तममित्यर्थः कपिशं पिशंगं कौशेयं पट्टवस्त्रं यस्य जलजं भुजमवरं विपुलं उरसि विलसच्छ्रीवत्सललामं
सचिह्नं यस्य सः दरवरः शंखः वनरुहं पद्मं चूर्णिवक्षः अमृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिरुपलक्षितः स्फुरत्किरणप्रवराणि येषां तेषां निपानि मुकु
टादीनामंगभूषणानि तैर्भूषितं उपलभ्य हृष्टाः ऋत्विजः सदस्याः गृहपतिर्यजमानः ते वो मितरैतरयोगद्वंद्वः तेनदृष्टान्तो धनमधनमुपलभ्य यथा
बहुमानयंति तथा अर्हणेन पूजापुरःसरं अवनतशीर्षाणमनम्रशिरसः सन्तः प्रणामादेरित्यर्थः उपतस्थुः समीपेन स्तुतवंतः धातूनामनेकार्थत्वा
त् स्तुतीत्यत्र वर्तते अत एव गीर्भिरुपस्थानं वक्ष्यति स्तुतिकरणानामिति पदं ३ १२

वै२ नै२

ततः सराजपुत्रः आग्नीध्रः तस्यां पूर्वचित्त्यां नाभिप्रभृतीन्नवात्मजान् अजनयत् पुमांस्त्रायते नरकात्त्रायत इति पुत्र इत्यवयवार्थाकाङ्क्षायां पुत्रशब्दः प्रयुक्तः [illegible] अतोनयोनतद्च १९ सा पूर्वचित्तिः प्रतिवत्सरमेकैकं पुत्रं इति नव सुतान्सूत्वा गृह एवापहाय पुनरजं देवं ब्रह्माणमुपस्थेऽभजत् २० आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहाद् औत्पत्तिकेन स्वभावतः संहननं देहस्तस्य बलं च ताभ्यामुपेताः पित्रा आग्नीध्रेण विभक्ताः भुवि गमनतिर्यग्आत्मतुल्यनामानो यथाभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः भारतवर्षस्यापि भरतस्यैवं धात्पूर्वमजनाभमिति व्यवहारादन्येन नाम्नापि तस्य नतिरोधः २१ आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानः स्मरंस्तस्याः [illegible] वानंतरमधिकं कामयमानः श्रुतिभिः श्रुत्युक्तसाधनैः

तस्यामु ह वा आत्मजान्स राजपुत्र आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रानजनयत् १९ सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे २० आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवरुंधे यत्र पितरो मादयंते २२ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् २३ इति श्रीभा० पंचमस्कंधे आग्नीध्रचरितं नाम द्वितीयोऽध्यायः २ श्रु ३ च नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत् १ ॥ ॥ ॥

लौ१ साधनैः कर्मभिस्तस्याः सलोकतामवरुंधे प्राप्तवान् कोसौ लोकस्तत्राह यत्र लोकेपि[illegible] रो मोदंते २२ ३ पं म ति ए: २ एवं प्रियव्रतान्वीध्र वरित [illegible] ममिधाय पौत्रोप्यपत्यचरितमभिसूचनात् नाभिचरितमाह नाभिरिति तृतीयेन अपत्यकामः संतानार्थी नाभिराग्नीध्रपुत्रः अप्रजया गर्वयमानं संतानयामे रुदेव्या भार्यया सह सम्यगाहितचित्तः यज्ञपुरुषं यज्ञाराधं परमपुरुषमयजत् अनेनाराधितवानित्यर्थः १ ॥ ॥ ॥२

नौ२ तु२ लौ२

चि२

ममिसंराधनमात्रमेवस्य

तद्भक्तो योगिनामयेत्याहुः अन्यथा इत्यादि रूपवार मरणाद्वैकं [illegible] गोमेत्यामगवत्तत्त्वसमुचितं संमतमर्थे ज्ञानमर्थे प्रयोजनं नैव पश्यामः अन्नेहेतुं वदंतो विं
ज्ञं येति आत्मनः स्वैतएवानुभवं सर्वथा अज्ञ साक्षात्ता द्यामूपमाना आलिहायेन संवृतोऽस्या मा: पुरुषार्था लि स्वरूपयस्य गानये श्यायोति किं दद्
माराधन मात्रमिसाहुः किं त्विति हे नाथ आशिताः पुरुषार्थानामाशानानाम् प्रभिसतामस्माकमेतद्यजनं त्वादिय कारुणिक त्वचयं जयौ ७ तद्देवा
स्तत्वं वदंत्याहुः नदीति हे परमपुरुषततद्वा आराध नमसम्य एव तापवित एवं तु रूपमना राधितरावमस्य कारूण्यास्व महिमानमपहृतयापमत्वा
८ रूपं मेलात्व माति मूलगुणात्मक संपत्तिरेव हि मोहा: चकारे दस्यभमीहितैव फलं उपकं पिधिप्यन्नि दंतं विद्यानत्वमितरवत्यापि पूर्णो व्यपदिशयं २
वना स्मिति इह याजे यथा यथावदुपलक्षितः इत्तोऽसि नःकथं मूलानामात्मवः स्वस्य परमुत्कर्षं श्रेयः पुरुषार्थं सविदुर्भामतयुववोलिशानां ८ पर

त्प२

B

न:२

अप्यानयापिन मगवतद्दृश्यो रूपार मरणासमुचितमर्थे मिहोपलभ्यामहे आत्मन एवानुभवनं मंजसा [illegible] वोध्य पमानाशेषपुरुषार्थ स्वरूप
औ२ स्वकिंतु अत्या शिमेया शानानामेतद्हि संराधनमात्रं मवितुमर्हति ९ तदयावालिशानो स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषो परमपुरुषप्रकर्षकरुणया ७
स्वमहिमानं चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यस्वयंनापचितरेवेतरवदिहोपलक्षितः ८ अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि वा र्हिर्वाबर्हिषि राजर्षेर्वरर्षभो भगव व२
निजपुरुषेक्षणविषय आसीत् असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेष [illegible] मलानां भगवतामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगणितगुण
गणपरममंगलायनगुणगणकथनोऽसि ९

मकारूणिकाशामस्तपुरुषार्थ स्वरूपाद्भगवतोपाशा पार्थनीयस्य पुत्रस्य हृदपुरुषार्थतामाविष्कर्तुं मत्ति दुर्लभस्य भगवद्दर्शनस्यैवकैमुत्यन्येन नि
रतिशयपुरुषार्थतामाहुः अथेति अर्हत्तम राज्ञोऽभिमतं दातुं प्रचव्याविर्भूतोऽस्यत्वाव्ययमेववर संजातः कोऽसौ [illegible] तमाहुः यर्हिवावयदा हि रा
जर्षेर्बर्हिषि यज्ञे वरदर्षभो भवानि जजनानां पुरुषाणां त्वदृक् नाम साक्षी इत्याविष्य मआसीदिति यत् असंगएवेय [illegible] एानिशितंयदू ज्ञानं तदे
वा नलस्तेन विधूता अशेषा मला येषामात्मारामाणां प्रकृतिविविक्तपूर्णात्मैकस्वरूपतया पात्म्यानुसंधानपराणां भगवइवभावानां भगवत् समान
धर्माणां मुनीनां केनरितस्य यो मुनिभिरनवरतं सर्वदा परिगणितागुणागणाय स्य संबोधनं ईदृशास्यत्वगुणकथनमेव परमंगलायनमित्ति शायेऽप्य ६ १३

ये३

म८

स्तुतिमेवाह अहंत्वमादिना पूरमंमंगलाय गुणगणाकथनेशीलंतेन निषादेन तदीयाईशाम्न ह्यो स्तुकमपरिपूर्णमाकर्ण्य [illegible] संकोपं तु दंतमाह हे
अर्हत्समपरिपूर्णोपि नु यथानोघ्स्तानाम लोकमहेशस्तुहः स्वयमेवत्वं कर्तुमर्हसि यो परपूर्वीणस्मत्तवना समर्हणा [illegible] शेनमूर्त्तेतिभावः नवं
का ईर्मेनवदोपगुणाकथने समवायः किंत्वेक ईशः कथनयोग्यं विवक्षितः स्तुवंति नमोनमः इत्यादिना [illegible] नमोनमः इत्यादिनावदेवास्याकथा इ
७२ रूपश्चिन्तितं तेनैव रूपस्वभावयोरानंत्यात्काईमनतेनकथनायोग्यः केवलं नमोनमः इत्येव कथनीयमितिसद्रूपश्चिन्तितावधंश्लथः ७ एतदेवाह
कोर्हतीति प्रकृतेर्गुणाः सत्वादयः तेषां व्यतिकरः परिणामः शब्दादिरूपः तच्छिषयामतिर्धृस्यन्त्वरावानीशः कोपरः अर्वाकृतनाभिः त्वत्कार्थम्
तासिनोमादिमिरूपलक्षितः तत्पनामदेवमनु [illegible] नामधेयं रूपसंस्थानमाकृतिस्तत्रयं [illegible] ज्ञातिः प्रकृतिपुरुषयोः परस्माविलक्षणस्येश्वरस्य त

अर्हन्सि सुहु रहंत साहेयामस्माक मनुयथानां नमोनमः इत्येतावदरुपश्चिन्तितं ७ कोर्हति पुमान्प्रकृतिगुणव्यतिकरमतिरनीशः हृस्वसप
रत्नप्रसूति पुरुषयोरर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभिरुपनिरूपणं सकलजननिकाय वृजिननिरसनकृशिवत्वमप्रवरगुणगणैकदेशकथ
नाहते ५ यो जिनानुरागोविरचितपर्वतेश्शब्दसलिलाशातको सलयतुलसीद्रुंवांकुरेरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यति ६ ॥

ल८

कर्तुं कोनाम पुमान् अर्हति समस्तेतावन्मात्रमेवार्हति नाधिकमित्याह सकलजनानां निकायः स
वसरूपनिरूपणं स्वरूपशब्दः स्वभावादेरप्युपलक्षणाः प्रवराश्च येगुणा श्रेष्ठाश्च गणास्तेषां यएकदेशस्तस्य कथनादिविना गुणलवकथनमेवार्हति न
समूहस्तस्य वृजिनं पापं तन्निरस्यतीति तत्पा शिवतमः प्रवराश्च [illegible] महापिसमस्तपुरुषार्थस्वरूपस्यनिरूपणं तस्यत्तवनानेनयोगेनार्थः तथापिपत्रंपुष्पंफलंतो
६२ यं स्वयंनिरूपणं स्वरूपस्वभावादिनामानंत्यादितिभावः ५ [illegible] किं विमानस्यापित्यश्रीतिकरत्वंस्वपेवगीतमितिदृष्टजनंसूर्योपदीपइवकिंचिदाराधनमात्रमित्याह पत्रिज
योमेभक्त्याप्रयच्छतीतिभक्तिपूर्वकाराधनं किं विमानस्यापित्यश्रीतिकरत्वं [illegible] शावलसंज्ञास्तागजदान्तराः [illegible] सलिलं विशुद्धं जलं श्रीलक्ष्मीहादिमंजरिखंडैः सिते
नेत्यादिना अर्हतीयतेनवनपार्जैनेरनुरागेणविरचिताः [illegible] सम्पादितयापूजयापरितुष्यसिकिल ६
त्तपाठसितकिशालयाः श्रुदुपस्त्रवाः एवमादिभिः संभृतयासंपादित

न३

मा० पं० टी
१७

२२ देव२ न्न२

अद्भुतेभ्रमसमस्तपुरूषार्थमूलेभ्रवरवः पुत्रा शंसार्थ माकाक्षं हेलनमिवातः ततस्तंतुम हसी तिविलापपंत्यस्माह : यदहवावेति हे स्मरदभ्रकर्त्ते
वङकापतिष्याहकउदारसापाकारिन्नवितथकर्तुः सत्यसंकल्प इति वाच्यः हे देवदेवानां ब्रह्मादीनामपि देव हे सर्वात्मन्ने पीयूसे प्रयोजना युयघ
स्माद्द्वा हुते मितत तल्लद्धृधियपालन्म भजायाम धीः पुरुषार्थयत्रद्धिर्यो गान्तएवमं दर्शानो स्माकं देव हेलनं देवस्तवहे लनमा हानरूपम
वनानन्तवसामेनहेतुनासतिवो हंसोदमेहमि ११ एवंनिगदेनग णालसकेनाभिष्टूयमानो भगवान्देवोत्तमः वधुधरः भारते वर्षधारेकोनाभि
नेनाभिवर्षेत आलिंगिरमित्रदितौ चरणो गमसः स्वयंदयाहृतिम दवहमोंगवाक्यमाह १२ इत्यत्र बयज्ञ अविलम्बगीर्भिःसत्यवाग्भिर्भव
दिरसुलभतुलेभवरप्रसहमभियाचितः प्रार्थितः वने साप्रार्थ कोलोदुर्लभोवरस्तत्राह ममासदृशो आत्मजो भूयादिति कथंतस्यवरस्य दोर्ल

मवि९

१४

यहुहवावतवपुनरदत्र्वर्तीरिहस माहतत्र्दधियांमशनो नल घृदेवहेलनं देवदेवा हेमिसाम्येनसर्वात्मकतिवोदुर्बा ११श्री इवितिः
गदेना भिष्टूयमानो भगवानऽनिमिषर्षभोवधराऽ भिवादितं तिविग्रहमिवहितचरणः सद्यमिदमाह १२श्री अहोवता ऽहमृषयो ०
भवद्भिरवि तयगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्य आत्मजोमयासहशोभूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मव
दोनमृषाभवितुमहतिममैव हि मुखं यदिजदेवकुलं ततआग्नीध्रीयेऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः इति निशा
मयंत्यामेरुदेव्याः पतिमभिधायांतर्दधे भगवान् १२

वा

मंतत्राह ममाहमेवाभिरूपः सदृशः कुतः कैवल्यात्कांतिपूरूषविलक्षणएसवभावान्नतत्समस्त्र्यत्मधिकश्च इत्पते नत्वत्समो नाभ्यधिकः कुतो
नपद्युत्तमोत्पत्तसत्करीत्यप्रकालिपूर्वविलक्षणात्समाभ्यधिकरहितस्यममसदृशोलभ्रा भावान्मसदृशपरूपोवरोतिदुर्लभइत्यर्थः यद्यप्येवंवरोतिदुर्लभस्त
थापिहियस्माद्द्विजदेवकुलंजो द्विजदेवास्तयो विप्रादिमिदंप मानातोसंकुलमेवहिमुखं ब्राह्मणोस्यमुखमासीदिति उक्तरीत्यामुखंततो
वृन्दोवादःवृद्धकुलस्यमेमुखमेलस्यवादोवचःमृषाभिथ्यानभवितुमर्हसितौहमेवमत्सदृशमन्यमनुपलभमानःकलयाअंशेनाग्नीध्रीयेनाभि
मंवधानिहोमेरुदेव्यामवतरिष्यामीत्येवंमेरुदेव्याःनिशामयंत्याः शृण्वंत्याः पत्याः तत्पतिंनाभिंप्रत्यभिधायोक्त्वा भगवान्यज्ञपुरुषोऽन्तर्दधे

१२ वा२

[illegible]

यतः लद्दुग्रात्कथनं परमेगार्लयन मैत्रदेवाऽपुत्रास्वऽपिदृशा सूनो मूत्या इति साधेयंत आहुः अथेति अथनन्तु भगवतः सुथादि ब्रुवन्दृशा पुतत्रलव मुवलनं चलनं पतनस्योक्तत्वात् दुःखस्यानंद्दुःखित्वेनावस्थानं श्रीदिशो वेदनासुकिंचा घवस्यांतरंसं तथाऽज्वरदृशा यां मरणदृशा यां च परवशानामस्मा कं श्रिमतत्तवचरणारविंदस्मरणा चचरणारविंदस्मर्तुं सकलानां कस्मलानां निरसनानि सनामिर्वृत्तानि गुणकृतनामधेयानि कल्याणगुणप्रवृत्तनि निमित्त कानि तव नामानि वचनगोचराणि उच्चारणविषयाणि भवंतु १० इदमिदानीं राजा मार्थ्य नेयमसौ त्यावेदयंत आहुः किंचेति अयं राजा विना भिः पुत्रकामस्स मान तत्रापि भवादृशां त्वक्रक्ष मां प्रजामासाशस्तिः अपि या ... मैत्रिक पुरुषार्थानां स्वर्गापवर्गयोरपि स्वयं प्रदातारं भगवंतेयाद्रूपर

त्य१ अथ कथंचित् स्खल नतुं तनजं भरण दुःखस्यापि क्षुविवशानोनः श्रिमत्तव चरणारविंदस्मरणा यज्वरमरणदृशा यामपि सकलकस्मल निरस नानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवंतु १० किंचायं राजर्षिरयत्यकामः प्रजांभवादृशीमासाशान ईश्वरमाशिषां स्व र्गापवर्गयोरपि भगवंतमुपाधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाऽधनः फलीकरणं कोवाइहतेऽपराजितोऽपराजितयामार्गयाऽनवसि तपदव्याऽनावृतमतिर्विष यविष रयाऽनावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः ११ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

... तन्त्र छोत: मयाऽधनोदरिद्रः फलीकरणं तुषकणादिमाशासा णीत्वोमजा यामेव पुरुषार्थ इति प्रत्ययो मस्यमः उपधावति अनुवर्तते भज तीत्यर्थः तत्र छोतः मयाऽधनोदरिद्रः फलीकरणं तुषकणादिमाशासा नोधनदं कुबेरमुपधावति तथेति इदं वनातिविचित्रमित्याहुः इहसारेऽनुपासितमहच्चरणो यदि भवेत् उपासितमहच्चरणं ... विनेत्यर्थः तथाऽप राजितया कर्मबद्धो ... तयाऽनवसितपदव्याऽलक्षितमार्गयासा प तिरोआ पिकया ... कोवेनकोपमत्तया ऽनवृतमतिः कः अ लएव विषया एव विषं तस्मिन् रयो वेगः तेनानावृता प्रसक्तिर्यस्य सः अतस्त्वत्का यामोहितस्य वमाशां साघटत इत्यर्थः ११ ॥ ॥ ॥ ॥

२५ ऋषभस्य भरत इति नाम ... यमेव ... यस्येति यस्य ऋषभस्य वर्षे राज्ये भारतवर्षे स्पर्द्धमानः ऋषभेण विरोधमाचरन्निन्द्रो न ववर्षेतिं
द्र कृतवान् तदिन्द्रकृतकर्म ... तदवधार्य ... भगवानृषभदेवो योगेश्वरः आत्मीयविचित्रमायया स्वयमेवाजनाभं नामैतद्वर्षं भार
तवर्षस्य ... नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजात्वं ... सुप्रजाः निरर्थकमित्यर्थः
... तस्य भावः सुप्रजात्वं ... विह्वलः ... इति
२५ ... मानः ... पुत्रमुपलाल्य ... कथं ... लोक

५१

यस्मिन्निन्द्रः स्पर्द्धमानो वर्षं न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः ... अजनाभं नामा ... वर्षं ... नाभि
सुयशा ... सुप्रजात्व ... विह्वलो ... गृहीतनरलोकसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं ... 15 ५२
... सानुरागमुपलालयन् ... उपगतो विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायां
अभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन त ५४
न्महिमानमवाप ७

... येन भगवन्तं ... पुराणपुरुषं पुराणः ... ततो राजा नाभिरापौरप्रकृतिजनपदः ॥
पौराः ... जनपद इति ...
... वर्णाश्रम ...
... विशालायां बदरिकाश्रमे मेरुदेव्या ... समाधिना ...
... नरनारायणाख्यं ... उपासीनः कालेन ... महिमानमवाप ... २५

५१ ५२

हे विष्णुदत्त राजन् तस्मिन् बर्हिषि प्रयत्ने एवं महर्षिभिः प्रसादितः ॥ ओं धि भगवान् नाभेः प्रियमिष्टं कर्तुं निर्वर्तितुमिच्छया तदवरोधायने नाभेर्भार्यायां मे
रु देव्यां शुक्लसत्त्वप्रधानया तन्वाऽवततार । किं कर्तुकामः वातरशनानां दिग्वाससां पार्श्वस्थितात्मनां श्रमणानां तपस्विनाम् ऋषीणां मुनीनां
ऊर्ध्वमन्थिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मान् दर्शयितुकामः अयमवतारः कपिलवत् नावमात्राकृतः ईश्वरत्वव्यपदेशः १४ इति पंचमे तृतीयः ३
एवं नाभेश्चरित्रमुपवर्ण्य तमुपसंहरं त्रिभिरध्यायैर्नाभेः पुत्रस्य ऋषभस्य चरित्रमुपवर्णयति अथेति अथ ह अवतारानंतरं उत्पत्त्यैव जन्मनैवाभिव्य
गा५ ज्यमानानि मे वज्रब्रह्मण्यं पादतलादिषु वज्राङ्कुशादीनि यस्य साम्यं सर्वभूतेषु समत्वं उपशमः अंतर्बाह्येंद्रियनियमः वैराग्यं विषयेष्वनासक्तिः
न्या१

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां
श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार १४ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे नाभिचरित्रं नाम तृतीयोऽध्यायः ३ श्रीशुक
उवाच अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्र
जाः ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः १ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा
वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार २

भि

ऐश्वर्यं सर्वभूतनियंतृत्वं महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः साम्यादिभिः सह वर्धमानः अनुभावः प्रभावो यस्य तं नितरां महाप्रकृतयोऽमात्यादयः प्रजा
शा२ जनाः ब्राह्मणा देवताश्च जातलीवर्द्धयापेन शास्त्रे देवता इत्युक्तं अवनितलसमवनाय भूमंडलपरिपालनाय अतितरां जगृधुरैच्छन् १
तस्य जातस्य पुत्रस्य इत्थं सत्त्वप्रधानेन वरीयसा श्रेष्ठेन वर्ष्मणा देहेन बृहच्छ्लोकेन विपुलगुणप्रथया ओजसा इंद्रियबलेन देहबलेन श्रिया संप
दा यशसा विपुलचरित्रप्रथया वीर्यं पराभिभवसामर्थ्यं शौर्यं रणे घोरे प्रवेश [illegible] सामर्थ्यातिशयेन मम
वत्वेन श्रेष्ठत्वाद् ऋषभ इति नाम पिता नाभिश्चकार २

तू२

घवीयांस२ म२ म४ तरव४

भो०पं०टी
१६

तत्र नवतिपुत्रा आसन् येभ्य एव ये नव भागवतधर्मप्रकाशका हि महाभागवता भगवद्भक्तिं विश्वस्ववन् तेषां कथ्यादेर्वसुदेवाय भगवत्महिम्नोपबृंहित
तत्र नवति पुत्राणाम् एक एव येन व भागवत धर्म प्रकाशका हि ...
तं वर्णितं भगवन्महिम्ना युक्त मित्यर्थः अतएवोपशमायमनश्चित्त शान्तिहेतुं उपरि श्लोकेन एकादशस्कंधे सुदेवनारदसंवादे वदामः ज्यायिष्ठाम
दस्यर्थः ९ क नीयांसः एकाशीतिसंख्याकाः जायन्ते याजयंति पुत्राः पित्रोराज्ञानुवर्तिनो महाशालीना गार्हस्थ्य संपन्नाः महामहाश्रोत्रिया धौत्रोत
अ
लोगवेदाः यज्ञानुष्ठानशीलाः कर्मणा सदाचारेण विशुद्धाः ब्राह्मणा एव बभूवुः ११ अथ ऋषभ भगवान् आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः केवलरूपः आत्मा ति
स्वंभित् लोकभावना सुखदुःखादिधर्मपर परायणः केन सत्त्वदु संसिद्धो परमानन्दः स्वरूपानन्दः तस्य अनुभव एव स्वरूपः स्वयमीश्वरः यद्वस

नौ म१

टी०२१ कविर्हरिरन्तरीक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रः अथ द्रुमिलश्चमसः करभाजन इति भागवत धर्म दर्शना नवैते भागवता के घांसुचरितं भगवन्महि

मुपशमायनेर म्नोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादे उपरिष्टात् वर्णयिष्यामः ८ यवीयांसः एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः
शीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ११ भगवान् ऋषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीतवत्क
र्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं
नियमयत् १०॥

म३२ कु१

नद्धत्वव्याकृतवत्कर्माण्यारभमाणः वर्णाश्रमधर्मरूपाणि कर्माणि कुर्वाणः किं वैकालेनानुगतं प्रलीनं धर्ममाचरेणतद्विदां धर्मतत्त्वज्ञाना
दिकमजानतां उपशिक्षयन् किमर्थं धर्मार्थविरोधेनैव धर्माद्विभो हैतत्त्व येन लौकिकफलं चाम्रहेतुः धर्मादिश्यासिरूपफलं येत्यर्थः प्रजानन्दः प्रजा
वो भोगः आमृतं एवं पुरुषार्थचतुर्थसंग्रहः समः सर्वेष्वनुसमः उपशान्तः रागादिकलुषितचित्तः मैत्रः अथ करुणो व्यपि सूते कृपासामबुद्धिः का
रुणिकः परदुःखासहिष्णुः गृहेषु गृहाश्रमेषु लोका नियमतां नियमल्लम् इत्यर्थः नयमशितिव्यापारः आवृत्तादङ्भावो वा १० ॥ ॥

१६

नाभेश्चरित्रं निगमयन् तत्प्रभावप्रतिपादकौ श्लोकावुदाहरंतीत्याह यस्येति हे पांडवेय यस्य नाभेः श्लोकौ लोपः श्रावकाः स्मृति
पुत्रलोकेत्यस्य सिद्धत्वात् स्वर्गसंभावः उदाहरंति श्रौ यौ इति शेषः तावाह क इति राजर्षेर्नाभेस्तत् प्रसिद्धं कर्म को नु पुमानाचरेत् कुर्यात् न कोपीत्य
र्थः यस्य शुद्धेन कर्मणा भगवान् पत्यतां पुत्रतामगात् प्राप ५ नाभेरन्यः कुतो ब्रह्मण्यः कोपि नास्तीत्यर्थः यस्य प्रथमो यज्ञस्य विप्रा यैः यस्य नाभेर्बर्हि वा१४
षि यस्य यज्ञे भक्त्या भगवानं यज्ञेशं पुत्रत्वेन दर्शयामासुः ५ नाभेरन्यः कुतो ब्रह्मण्यः कोपि नास्तीत्यर्थः प्रथमो यज्ञस्य विप्राः वैः यस्य भगवान् भगवान्
यज्ञेशं मंगलैर्निजार्जितधनादिभिः पूजिताविप्राः ओजसा मंत्रबलेन यज्ञेशं संदर्शयामासुः प्रदर्शितवतः ६ अथ राज्याभिषेकानंतरं भगवान् ऋषभ
देवः स्ववर्षमजनाभवर्षं कर्मक्षेत्रं स्वर्गापवर्गसाधनकर्मानुष्ठानयोग्यं स्थानं मन्यमानः अन्येषां ग्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुले वासो येन उप

यस्य हि पांडवेय श्लोकावुदाहरंति को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ५ ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मं
गलपूजिताः यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ६ अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्ध
वरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मसमा
नानां शतं जनयामास येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद्येनेदं भारतमिति व्यपदिशंति ७ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो
मलयः केतुर्भद्रसेन इंद्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नवतिप्रधानाः ८ म्रा या १

कं८९ लायः वरायैस्तैर्गुरुभिरनुज्ञातः गृहमेधिनां गृहस्थाश्रमिणां धर्माननुशिक्षमाणः अनुशिक्षां पितुमित्यर्थः यस्मात् स्वात्मविहितं उभयविधं प्र वे८१
वृत्तिनिवृत्तिलक्षणं श्रौतस्मार्तरूपं वा कर्माभियुंजन् कुर्वन् इंद्रेण दत्तायां जयंत्यां भार्यायामात्मजानां शतं जनयामास येषामात्मजानां मध्ये बां
भरतो नाम ज्येष्ठः पुत्रः श्रेष्ठगुण आसीत् येन भरतेन भरतसंबंधेन इदमजनाभवर्षं भारतमिति व्यपदिशंतीत्यन्वयं हरिति ७ तं भरतमनुपश्चा सा२
त् कुशावर्तादयो नव संख्यकाः नवतिप्रधाना प्रथमपुत्रत्वे दशके भरतः प्रधानः इतरे तु नव सुदशके षु मत्स्येकं कुशावर्तादयः प्रधानाः१ म२
स्ववर्णितेकं नवत्यैपद यामप्रधानाः ज्येष्ठाः कुशावर्तादयो नव भरतमनुजाताः लभवानुसर्त्यास्थिताइति वा९ २

ति४

उक्तमेवाह ऋषभ इति तद्वत्तत्तदुपायमुक्त्वेन भगवदुपासनमुपदेष्टुमाभोगवैराग्यं विनाउपदिष्टोपि भक्तियोगो न सम्यक्प्रति[illegible]ति इति तद्वत्तद्वैरा-
ग्यं निंदति नायमिति देहभृतां मध्ये योनृलोकः मनुष्यलोकस्तस्मिन्सत्ययं मनुष्यदेहः कष्टान्दुःखसंपादकान्नरो दुःखरूपान्कामान् [illegible] प्रतिना
र्हति कामाननुभवितुं नार्हतीत्यर्थः कामोपभोगायनायं देह इत्यर्थः कुतः ये [illegible]माः विड्भुजामपि सूकरादीनामपि संति किंतु हे पुत्रकाः दिव्यं देवसंबं
धि आराधनरूपं तपश्चर्तुमर्हति किं तत्तपः यदर्हतीति तत्राह यस्मात्तपसः सुध्येत् चिरं न संसारो भवेत् येन च ब्रह्मसुखमपारं भवेत् कामोपभोगेन सं
सृतिः एवं कामोपभोगः संसृतिहेतुः भगवदुपासनमानं मोक्षहेतुरित्युक्तं १ एवं भोगोपासनयोर्बंधमोक्षहेतुत्वमभिधाय तेषां [illegible] निदानमाह महतां सेवा- यो५
महतां सेवां विमुक्तेर्द्वारं मूलकारणमाहुः तथा योषितां स्त्रीणां ये संगिनः तेषां संगं तमसः संसारस्य द्वारमाहुरित्यनुषंगः के ते महांतः यत्सेवा विमु

५२

नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्वं शुध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतं १ महत्सेवां द्वारमाहुर्वि
मुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये २ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहं
भरवार्तिकेषु गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ३

क्तेर्द्वारं तत्राह सार्द्धेन ये समचित्ताः ते महांत इत्यन्वयः समचित्ताः सुखदुःखादिष्वविकृतचित्ताः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वज्ञानात् प्र
शांताः जितवासनाः [illegible] विमन्यवः तितिक्षवः सुहृदः सर्वभूतहिते स्थिताः साधवः परोपकारनिरताः २ मयीशेऽस्मच्छरीरकेऽस्मदंतरात्मनि
सर्वेश्वरे [illegible] भगवदात्मकत्वादेव मुक्तिः यथाहमात्मा [illegible] सर्वं [illegible] एवाहमवस्थित इति यदा [illegible] भवाङ्ग- =
कृतं सौहृदं प्रीतिरेवार्थः प्रयोजनं येषां ते देहंभरवार्तिकेषु देहधारणमात्रवार्तायुक्तेषु जनेषु गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
[illegible] न प्रीतियुक्ता भवंति ये च लोके यावदर्थाः देहधारणमात्रग्राहिणः देहनिर्वाहमात्रकार्यस्पृहा [illegible] ३७
[illegible] राति [illegible] नं वा तत्र [illegible] प्रीतियुक्ता न भवंति

तामनु २

आचारेणोपशिक्षितुमिच्छन् तत्र हेतुः यद्य दीति श्रीधरपंक्तिः तेन यद्यदाचरितं तत्तदेव हि यस्माल्लोकोनुवर्तते श्रुतिस्मृति तथा चोक्तं यद्यदाचरति श्रेष्ठः
इतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तत इति लोकसंग्रहार्थमाचारेणोपशिक्षितुमिच्छन् तथा सकलो धर्मो यस्मिन् तत् ब्रह्मगुह्यं वेदरहस्यं
यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणाः दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतां समूहं जनं शशास इत्यादिनिरूपितैः सर्वैर्यज्ञैर्यथा
विधिः श्रुतकल्पसूत्रवान् इष्टवान् तच्च द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धादि केशोन्नानावयीविर्तु(?)वयः श्रद्धाकांतयविवि
मर्यत्वा राशि विध उद्देशः इति कर्तव्यता ११ ऋषभेणैवं शासितेऽस्मिन् वर्षे भारते पारिस्समापोसति कश्चन पुरुषो भर्त्तारिक्ष्यमेक्षनुसवनं शश्वदिज्जंभितो यः

ल नर मार

यद्यच्छीर्षण्यचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः यद्यपि स्वविदितं सर्वधर्मब्रह्मगुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास द्रव्यदेश
कालवयः श्रद्धा लिंगविविधोद्देशोपचितैः सर्वैः क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ११ भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाणे एतस्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो
वांछत्यविद्यमानमिवात्मनोन्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्त्तर्यनुसवनं विजृंभितस्नेहातिशयमंतरेण १२ स कदाचिदटमानो भग
वानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयंतीनां आत्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच

इति श्रीमद्भा० पंचमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

रव४

स्नेहातिशयः तस्मात्तियमंतरेणावि नाम्यं पुरुषार्थमात्मनः स्वस्यावि यमानमन्यस्मात्पुरुषांतरात्कदाचिदपि किंचिदपि केनापि निमित्तेन नापेक्षते १२
गा२ स भगवानृषभदेवः कदाचित्संचरन् ब्रह्मावर्तंगतः ब्रह्मर्षिश्रेष्ठानां सभायां प्रजानां निशामयंतीनां शृण्वतीनां सतोनामात्मजान् अवहितात्मनः समा० नः
हितचित्तान् प्रश्रयो विनयः प्रणयः स्नेहस्ताभ्यां यद्भरस्तेन यंत्रितान् शीलितानप्युपशिक्षयन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच १३ इति श्रीभा०
पंचमे चतुर्थोऽध्यायः ४

तो२

रूपसंसारस्य निदानं वासनैव तन्निवृत्तिरेव मुक्तिर्निदानमिति प्रतिपादयितुं तावद्वासनायाः मिथुनीभावमूलत्वमाह पुंस इति पुंसः स्त्रिया सह यो ऽयं मि-
थुनीभावस्तं परस्परं तयोर्हृदयग्रंथिमाहुः हृदयं मनः तद्गता कर्मवासना ... ग्रंथित्वेन ग्रंथिरित्युच्यते मिथुनीभावं हृदयग्रंथिकारणमाहुरित्यर्थः कोसौ
हृदयग्रंथिर्येन मिथुनीभावमाहुस्तत्राह अतो हृदयग्रंथिहेतोः गृहक्षेत्रादिविषयस्नेहरूपो ममेत्यविद्यारूपो मोहो जनस्य भवेत् ८ हृदयग्रंथिशैथिल्य-
मेव मुक्तिहेतुरित्याह यदेति अस्य पुरुषस्य हृदयग्रंथिर्युक्तः कर्मानुबंधः कर्माण्यनुसृत्य बध्यते बध्यतेऽनेनेति कर्मानुबंधः कर्मणोऽस्मिन्नयमारोपितस्तेन
भागेन प्रासयत्यर्थः यद्वा कर्मानुबध्यते सा प्राप्ते येन स कर्मानुबंधः योस्मिन्सति नानाविधकर्मसु कर्मानुबंध इत्यर्थः एवंभूतो मनोहृदयग्रंथिः म-
नोरूपो यद्वा अंतःकरणं हृदयशब्दस्य हृदयस्थानपरत्वशाकानि इत्येमनः इत्युक्ते तद्गतो ग्रंथिर्वासनारूपः यद्वा हृदयग्रंथिशब्दो वासनायां रू-

तपर

पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः यतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोऽयमहं ममेति ८ यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मा-
नुबद्धो दृढमाश्लथेत तदा जनः संपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहेतुं ९ हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया च सर्व
जंतोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा जिहा-
सया देहगेहात्मबुद्धेः ११॥

तिर

ढः मनसो यो हृदयग्रंथिर्यदा श्लथेत शिथिलो भवेत्तदा जनः अस्मात्संपरिवर्तते ... संसारान्मुक्तः हेतुं कर्मरूपं हेतुमतिहाय पुण्यपापे
विधूयेत्यर्थः परं परमपुरुषं याति ९ इदानीं हृदयग्रंथिशैथिल्ये साधनान्याह चतुर्भिः हंसे ऽविद्यादोषगंधरहिते गुरौ तोपदेष्टरि मयि वचामदू-
पे गुरौ भक्त्या गुरुभक्तेः प्रथमकारणत्वात् अनुवृत्त्या सेवया ... द्वंद्वानां तितिक्षया सर्वत्रेहामुत्र च जंतोर्व्यसनावगत्या दुः-
खत्वानुसंधानेन जिज्ञासया हेयोपादेयविवेकेच्छया तपसा अनाशकेन तपसा ईहानिवृत्त्या काम्यानिवृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मदाराधनरूपैर्व-
र्णाश्रमोचितकर्मभिः भगवत्कथया च मदेव देवो येषां ते भागवतास्तेषां संगात् मद्गुणकीर्तनात् निर्वैरादीनां समाहारद्वंद्वः निर्वैरादिभिः हेतु-
भिः देहगेहयोरात्मीयबुद्धेर्जिहासया त्यागेच्छया ११

ति२

नं५

ति नंनर कृपरा:

कामार्त्तेहैवी यदुक्तं तदुपपादयति नूनमिति प्रमत्त आत्मभ्रंशाद्देहपरवशः अत एव दीनः यदिंद्रियप्रीतये कर्म आपृणोति व्याप्रियते करोतीति यो
नर वर्त्ते कर्म तत्साधु सम्यग् न मन्ये कुतः यतः यस्मादिंद्रियप्रीत्यर्थात्कर्मणः असन्नप्यस्थिरोऽप्ययं क्लेशदो देहः आस बभूव प्राप्नोति तस्मात्पुनः करोत्यसा
धु न मन्य इत्यर्थः ४ ननु देहस्यास्थिरत्वात् क्रियानुपरमे न दोष इत्याशंक्याह पराभव इति यावदात्मनः प्रकृति विलक्षणस्यात्मनः तत्त्वं याथात्म्यं याव
न्न जिज्ञासते न जानाति तावत् इति न जानातीत्यर्थः तावदबोधजातः आत्मयाथात्म्याज्ञाननिमित्तं पराभवः आत्मस्वरूपतिरोभावः यावत् ... तावत्
दिंद्रियप्रीतये क्रियाः प्रवर्त्तते यावत्क्रियास्तावदिदं मनः कर्मात्मकं कर्मप्रवणं न तु ज्ञानप्रवणं येन कर्मात्मकेन मनसा भूयोपि शरीरबंधः शरी
राणां नश्वरत्वेपि पुनः पुनस्तत्संबंधोऽविच्छिन्न इति तन्निमित्तानर्थपरंपराप्यविच्छिन्नेति भावः ५ एतदेवाह एवमिति अविद्यया देवमनुष्याद्यौपाधिकेद

नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति न साधु मन्ये यत आत्मनोयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ४ पराभवस्तावदबोधजातो याव
न्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वं यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ५ एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्न या
वन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ६ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विंदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्य
मगारमज्ञः ७

ह विशिष्टत्वेन अहंकारममकाररूपया उपधीयमाने कर्मवासनात्मके तयास्तत्त्वे आत्मन्येतस्मिन्निमित्ते मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते व्यापारयति पुरुषमिति शेषः
अतो यावन्मयि वासुदेवे मयि प्रीतिः प्रीतिरूपा न क्रिया तावद्देहयोगेन न मुच्यते ६ अर्के वलं देहयोगमात्रमपि त्वनर्थांतरं चेत्याह यदेति स्वार्थे
स्वस्य पुरुषार्थे प्रमत्तो विद्वानपि यथा न्यथात्मानुगुणे हां प्रमत्तः सन् गुणेहां शब्दादिगुणविषयां इंद्रियाणां प्रवृत्तिम् यथा आत्मनः स्वाभाविकीं न पश्यति
किंतु देहसंबंधप्रयुक्तेति विपश्चिद्विवेकी सन्नपि देहसानुपश्यति तदा सोपि मानगतस्मृतिः स्वात्मपरमात्मस्मृतिरहितः अत एवाज्ञो मैथुन्यं
नर मैथुनं सुखप्रधानं गृहं प्राप्य तत्र तापान्विंदतीत्याहेति एतदुक्तं भवति अनादिकर्मवासनातो अहंकारममकाररूपाविद्योपाधि यथा च देहः संबंधः
तस्मात्पुनः पुनः कर्मकर्मणस्तापाः तापं तु भयेन कर्मणो विनाशो पितदास्तनाया अनुवृत्तौ पुनरविद्याऽविद्यया च देहसंबंधस्तारालायानुभवइत्येवं
चक्रवत्परिवृत्तिरिति ७

नार

एतदेवोपपादयति लोक इति त्रिभिः लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिः स्वस्य धनाज्ञानस्पृहः तत्र हेतुः यो लोकः निकाममतिशयेन कामो यस्य लघ्वा सु-
खः सन् अर्थान् धनशब्दादीनि यथा नेव समीहते न पापं वा ... एवं कुरुते अतः श्रेयसि नष्टदृष्टिरिति भावः आर्थानामर्थेऽपि अन्ते
नर्थतं ... अर्थान् लिप्सतां मूलमित्याह अन्योन्येति सुखलवानां शब्दादीनामर्थे हेतोः कर्मणः अन्योन्यवैरं ततश्चानन्तदुःखं च न वेद अतो मू-
ढ एव श्रेयसि लोक इत्यर्थः १६ एवमविद्यायामन्तरे वर्तमानं ... कर्ममार्गे ... वर्तमानमिति वा तं श्रेयसि नष्टदृष्टिं पुरुषं ...
स्वयं तदभिज्ञः ... धनादिलम्पटं ... उपादेयविभागज्ञः सुहृत्त्वेन ... पुमान् कुबुद्धिं तत्र ... कर्मणि पुनः प्रयोजयेत्
पथ्याथ्यमिति १७ ... कर्मणि प्रयोजयेदित्यर्थः तत्र हेतुः ... इति यः गुर्वादिर्हिताद्युपदेशेनापि समुपेतं संसाराद्येन तं पुंसं ... यो-

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान् समीहेत निकामकामः अन्योन्यवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं च न वेद मूढः १६ कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विप-
श्चिदविद्यायामन्तरे वर्तमानं दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्धं १७ गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् दैवं न तत्स्या-
न्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं १८ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आराद् अतो हि माम-
ऋषभं प्राहुरार्याः १९ तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानां २०

गोपदेशेन संसारान्मोचयेत्स गुर्वादिरेव न भवतीत्यर्थः १८ एवं तावन्मोक्षधर्मानुपदिश्य भ्रातृशुश्रूषालक्षणं धर्मं सर्वादित्व-
लक्षयितुमात्मनः कपिलस्य कर्माह द्वाभ्यां मम इदं शरीरं दुर्विभाव्यं इतरसजातीयत्वेन विभावयितुमशक्यमित्यर्थः कुतः हि यस्मात् स-
त्त्वं मे हृदयं ... सत्त्वप्रचुरं ममेदं शरीरं इतरशरीरं रजस्तमःप्रचुरमिति तत्सजातीयत्वेन दुर्विभाव्यमित्यर्थः किं तत्सत्त्वं ... इत्यपेक्षा-
यामुक्ते तत्राह यत्र सत्त्वे धर्मः ... यत्र चाधर्मः आराद्दूरं पृष्ठे कृतः भागवतधर्मरोचकं प्रवर्तितधर्मः अरोचकं यत्सत्त्वमित्यर्थः यतः स-
त्त्वप्रचुरं मच्छरीरं अतो मामार्याः ऋषभं श्रेष्ठं प्राहुः १९ हृदयेन सत्त्वप्रधानहृदयेनोपलक्षिताः तस्मान्मच्छरीराज्जाताः भवन्तः सर्वे
सत्त्वप्रचुराः अतः सनाभं सोदरं महीयांसं ज्येष्ठं अमुं भरतं अक्लिष्टबुद्ध्या भजध्वं ... तद्भरणं भजनं अनुवर्तनं तदेव ममेह शुश्रूषा

अप्रमादेन२

व१

अध्यात्मयोगेन प्रकृतिविलक्षणात्मविषयात्मानुसंधेयोगेन विविक्तसेवया विशुद्धहास्थलसेवनेन प्राणेन्द्रियमनसां जयेन सध्र्यक्षद्धया श्रद्धयावि।
ब्रह्मचर्येण स्त्रीसंगादिरहितेन नैष्ठिकब्रह्मचर्येण अप्रमादेन वाचां यमेन नियमेन १२ सर्वत्र भूतेषु मद्भावविचक्षणेन शास्त्रदर्शनेन
विज्ञानेन शास्त्रोक्तेन विराजितेन उद्दीपितेन ज्ञानेन ध्यानात्मकेन योगेन समाधियोगेन च धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नव्यवसाययुक्तः सत्व
शालो व्यवसाययुक्तः उक्तसाधनकलापेन साध्यं च व्यवसायसत्वं धैर्यमुक्तेन साधनजातेन कुशलः अहमाख्यं देहमहंकार
लिंगं व्यपोहेत् यतोऽहंकारगोचरे देहेऽहं इति लक्षणत्वात् अहंबुद्धिविषयं लिंगदेहं व्यपोहेदपनुदेत् उक्तसाधनकलापोपचित

पो२

अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन सध्र्यक्। सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसंप्रमादेन यमेन वाचां १२ सर्वत्र मद्भा
वविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुशलोऽहमाख्यं १३ कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्ध।
मविद्ययासादितमप्रमत्तः अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् १४ पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो।
मदनुग्रहार्थः इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्न योजयेत्कर्मसु कर्ममूढान् १५

अप्रमत्तः२

...ति भावः १३ तदेवाह कर्माशयं कर्मवासनारूपं हृदयग्रन्थिबंधं का।
मानुगत ... विद्यया आसादितं देहसंबंधव्यपोहेदिति ... दारा आसादितं अप्रमादरहितं यथोपदेशं उपदेशप्रकारमनतिक्रम्य अनुष्ठितेन योगेन
... अविद्यया अहंकारादिरूपया विद्यया कर्मद्वारा ... योगानुष्ठाने इत्यर्थः १४ एवं संसारे कर्मणि योगमुपदिश्य हितोपदेशे ...
... योगात् उपरमेत् ... मल्लोकं मत्सारूप्यं कामयमानः मदनुग्रहो यस्यार्थः प्रयोजनं तथाभिमतः स मदनुग्रहार्थः।
... लोकाभियोजनं इत्याह पुत्रान् इति मल्लोकं ... इत्थं विमन्युः अनुशिष्यादतज्ज्ञान् कर्ममूढान्
पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान् नृपः प्रजाः विमन्युः ... तस्याकरणे कोपशून्यः ... अतज्ज्ञान् युक्तमार्गमजानानान् इत्थं अनुशिष्यात् तत्त्वतु कर्मसु
ज्ञानशून्यान् कर्मसु योजयेत् १५

ना१ वि१ नुर

व२

मल्लोककामः२

ब्रह्मचर्यतेनेति२ (margin)

गे२ (margin)

का२ (margin)

अनेन (margin)

ज्ञापितं२ (margin)

२० एवं भागवतभक्तिं विधाय इदानीं सर्वभूतात्मकत्वभावं विधत्ते हे सुताः चराणि ध्रुवाणि स्थावराणि च सर्वाणि भूतानि मद्धिष्ण्यतया मच्छरी-
रत्वया प्रत्यन्तिपुरुषेश्वराणां परमेश्वरलक्षणपवुद्धिमद्भिः पदे पदे क्षणे क्षणे संभावनीयानि तदु तत्संभावनमेव मम अर्हणं पूजनं आराधनं २६ महाराधनमे-
५३ वनिरतिशयफलसाधनमित्याह मन इति मनोवाचोदृगासमर्थां चकरणानीहितस्य व्यापारस्य साक्षात्कृतं देहेन्द्रियचेष्टितं महाराधनं च सर्वभूतानां ब्रह्मात्म-
तया संभावनमेवेति भावः २७ एवमिति स्वयमनुशिष्टान् हे यदि यति भागवतान् आत्मजान् लोकानुशासनार्थं लोकस्य विधि ... एवमनु- ५४
६५ शास्य महाप्रभावः सर्वभूतसुहृद्भगवान् ऋषभ इति पदेशो व्यवहारो यस्य सः परमहंसाः ब्रह्मविदस्तेषां धर्मं भक्त्यादिरूपं उपशिक्षयितुं भर-
तं भूमण्डलपालनायाभिषिच्य स्वयमावर्तात्स्वदेहात् प्रवव्राजेत्यन्वयः केषां उपशिक्षयितुं मुनीनां प्रभाः यमनत्नशीलानां कथंभूतानां उपरतक-

श्लो०२

२० सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भिश्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि संभावितव्यानि पदे पदे वो विविक्तदृग्भिस्तदु हार्हणं मे २६ मनोवचोदृक्करणेहित-
स्य साक्षात्कृतं मे परिबर्हणं हि विना पुमान्येन महाविमोहात्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् २७ एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि
लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भगवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहं-
स्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्वरितशरी-
रमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८ ॥ ॥ ॥ ॥

र्मणां निवृत्तप्रवृत्तिधर्माणां उपशमशीलानां वा तात्पर्यतः करणनियमनशीलानां कथंभूतं भरतं स्वस्य तनयानां पुत्राणां शतं ज्येष्ठं भगवज्जना भाग- ५८
वतास्त एव परायणं भजनीया यस्य तं भरत एव भरतः भागवतं भागवतश्रेष्ठं भगवद्भक्तं भागवतपर्यन्तत्वं एवंभूतः स्वयं कथंभूतः प्रवव्राज स्व-
गृह एव उर्वरितः अवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य सः परित्यक्तवस्त्रभूषणादिदेहानुबन्धरूप्यः उन्मत्त इवोपलक्षितः गगनमाकाश एव ५२
परिधानं यस्य सः दिगम्बर इत्यर्थः प्रकीर्णाः विक्षिप्ताः केशा येन सः आत्मन्यारोपितः आहवनीयो वैदिकोऽग्निर्येन सः उन्मत्त इवेत्यादिना न ह्या-
त्मातिलिप्यते मुच्यते किंतु जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दतीति भावयन् योगबद्धा अवमानादिफलकत्वविरोधाद् उच्यते २८ ॥ २०

द्विजाः एव देवदेवा यस्येति द्विजादेवा पेयां ब्रह्मण्यानां तेदेवा यस्येति वा सर्वथा ॥ २४ ॥

इदानीं भगवता प्रसेयमा इति वक्तुं तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहन्तीति विरुधः विरुद्भ्यः येऽत्रचराः सरीसृपाजंगमास्तेषु संबोध निष्ठाः बोधेन सहिता इत्यर्थः तेभ्यः प्राणानां तेषां दादिषु उत्तमाः तेभ्योऽपि मनुष्याः तेभ्योऽपि मयास्ततो गंधर्वाः किंनरादयः इति तेभ्यः असुरा तेभ्योऽपि मघवत्प्रधानाः इंद्र प्रमुखा येदेवाः देवासुरेभ्यः इल्पत्र संधिरार्षः तेभ्योऽपि दक्षादयो ब्रह्मसुताः तेभ्योऽपि सर्वो रुद्रः परः श्रेष्ठः स भवः विरिंचवीर्यः तज्ज न्मकृत्वात् [illegible] स च भवः परः इत्यविरोधः सर्वेषु श्रेष्ठः मत्परः अनंतपरो यस्य तथाभूतः अहं द्विजदेवा ब्रह्मण्याः श्रेष्ठा एव देवा यस्य तथाभूतः [illegible] काणभूता द्वि जदेव [illegible] तिभावः ॥ २१ ॥ तद्देवाहं नेति हे विप्राः इति तत्रश्रवण्यानां संबोधनं ब्राह्मणेभ्यः तुल्यं न तु ब्रह्मल्ये सम [illegible] न पश्यामि अतो ब्राह्मणेभ्यः परमुत्कृष्टं भूतं किं पश्यामि नाकिंचि [illegible] सेवा भावाद् धिकं कुलइत्यर्थः तत्र हेतुः नाह [illegible] साहं तथ मि न ब्राह्मणेभ्यो यद्वा यथा कर्मणाहुतमन्त्रान्धिकं कामयते इ

भूतेषु विरुद्भ्य उत्तमा ये सरीसृपास्तेषु संबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गंधर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षा दयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां भवः परः सोऽथ विरिंचिवीर्यः स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत् पश्यामि विप्राः किमतः परं तु यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥ धृता तनूरुशती मे पुराणी येनेह सत्त्वं परमं पवित्रं शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितिक्षानुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥ मत्तोऽप्यनंतात्परतः परस्मात् स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किंचित् येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिंचनानां मयि भक्तिभाजाम् ॥ २५ ॥ ॥

मह [illegible] मश्नामि यथा ब्राह्मणानां [illegible] तथा ग्निहोत्रे नाश्नामि तथा ग्निहोत्रे नाश्नामि अग्निहोत्रशब्दः कर्म [illegible] मध्ये यद्वैदिकं कर्मोपलक्षकः तथाग्निहोत्रे नाश्ना मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किंच तनुः शब्दः शास्त्रादिगुणपरः वेदपरो वा पुराणी चिरंतना मे तनूः मूर्तिर्वेदाख्या येन ब्राह्मणेनेह लोके धृता पालिता गुणपरत्वे तु शमो दमः इत्यादि लक्षणं पंचयति यत्र ब्राह्मणे निरतिशयपवित्रं सत्त्वं प्रतिष्ठितमिति शेषः तथा यत्र शमादयः प्रतिष्ठितास्तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः बाह्येंद्रियनिग्रहो दमः अन्तरबाहिर्त्वं [illegible] च सत्यं अनुग्रहः कृतानुग्रहः तपः अनशनादि तितिक्षा द्वंद्वसहिष्णुता अनुभवः स्वात्मपरमात्मयाथा र्थ्यानुभवः ॥ २४ ॥ तथाग्निः स्पृह [illegible] येषां नास्तीत्याह मत्तइति परस्मादुत्तमादपि परतः [illegible] स्वर्गापवर्गयोरधिपतेः [illegible] अपि प्रार्थनीयं येषां ब्रा ह्मणानां न किंचिदस्ति येषामकिंचनानां नास्ति किंचनप्रार्थनीयं येषां तेऽकिंचनाः तेषामपि भक्तिं कुर्वतां इतरेण हि किं पुत्रादिना किमु स्यात् न किमपीह

भट्ट

दि २

२ ४

२ ६

भा०पं०री० मी२ मां२ सि२ व४

२१ अतिसुकुमाराणां करचरणादिअवयवानां विशिष्टो न्यासः सन्निवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुंदरः स्वभावसिद्धो हासः तेन सुंदरं मुखं यस्य नवनलिनदल वदाय...तं शिशिरं तारं ताप हारकं नीलिके ययोस्ते ऽरुणे आयते नयने ताभ्यां रुचिरः तथा सदृशाः अन्यूनाधिकाः शोभनाश्च कपोलादयो यस्य तः थाविगूढं स्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन त्वि भ्रमेण पुरांगनानां मनसि कुसुमशरासनं कामम् उपदधानः उद्दीपयन्नेवं मूलो शिरा कपिशः अवलंबमानाश्च ते कुटिलाश्च कपिशाश्च केशाः तेषां भूरिभारो यस्य अवधूतं दुर्जनैरिति शेषः अतएव मलिनं च यन्निजशरीरं तेन ग्रहगृहीत इव पिशाचग्रस्त इव

ग५ दृश्यतां लक्षितं जनैरिति शेषः २१ यर्हि यदा स भगवान् ऋषभः लोकं जनं योगस्याद्धा साक्षात् प्रतीपं विरोधमाचरंतम् आचक्षाणः पश्यन् बभूव ८

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायत

ग२ नयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णनासो विगूढस्मितवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः पराग्वलंबमान

केश२ कुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारो ऽवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवादृश्यत २१ यर्हि वाव स भगवान् लोकमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवा चक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्म बीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हदति स्म चेष्टमान उच्चरित आदि ग्धोद्देशः तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समंतात्सुरभीचकार २२

तस्य प्रतिकृतं प्रतिक्रियाकरणं च बीभत्सितं निंदितं इत्याचक्षाणः प्रतिक्रियाकरणस्य लोकानर्थावहत्वादिति भावः तदा आजगरं व्रतं स्वीकृत्य

स्थि२ स्थितः प्रारब्धोपभोगरूपं व्रतमास्थितः शयान एवाश्नाति खादति अंशनं भोजनं भानादि वर्णं खादनं मेहति मूत्रयति हदति पुरीषमुत्सृ जति स्म उच्चरितमलमलं उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो विलुंठन् तेनैवादिग्धः आलिप्ताः उद्देशाः देहप्रदेशा यस्य सः तिमन्निर्मितसिदमिसाश्चर्यमाह तस्य ह यस्य यः पुरीषस्य सुरभिणा गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः समंतात् दशयोजनं देशं सुरभीचकार पुरीषसौगंध्योक्तिः योगप्रभावातिश यज्ञापनार्था २२ २१

शं२ व२

अभिभाष्यमाणोऽपि जनानां मुखे जडादिवद्वर्तमानः अवधूतः वेषः सर्वैः परिभाषितो वेषो यस्य सः गृहीतं मौनं व्रतं येन सः तूष्णीं बभूव जडाद्यारभ्य नाभाषत इ
त्यर्थः २९ ततस्तत्र पुरादिष्वनुपथं मार्गे अवनीचरापसदैः दुर्जनैस्तर्जनादिभिः परिभूयमानः मक्षिकाभिर्वनगज इव तदविगणयन्नेव एकच
र एकाकी सन् पृथिवीं परिबभ्रामेत्यन्वयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामो वृत्तिवृतः आकरः खनिः खेटः कृषीवलग्रामः खर्वटः गिरिपार्श्वग्रामः वाटी पुष्पा
द्युवाटिका शिबिरं सेनाया आवासस्थानं घोषो गोपानां वासस्थानं सार्थो पान्थसंघातः आश्रमः ऋषीणामाश्रमस्थानं तर्जनं भयजनकव्यापारः ताड
नं प्रहारः मेहनं उपरि मूत्रणं निष्ठीवनं खात्कृत्य श्लेष्मप्रक्षेपणं ग्रावाणः पाषाणाः शकृतो मलस्य रजसश्च प्रक्षेपः पूतिवातोऽपानवायुः दुरुक्तं

वृद८ जडान्धबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीं बभूव। २९ ततस्तत्र पुरग्रामाकरखेटखर्वटवा र्व
टशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवन
ग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन् देहोपलक्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमा
वस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिबभ्राम ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शापः एतैः अविगणयन्नेव हेतुः मक्षिकाभिरिव वनगज इति तत्रैव हेतुः असत्संस्थाने असतः सततपरिणामिनोऽचिद्रूपस्य परिणामरूपे संनिवे
शे देहोपलक्षणे देहाकारे सदपदेशे देहात्मभ्रान्तिमतामात्मत्वव्यपदेशविषये शरीर इत्यर्थः उभयानुभवः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुभवः तत्स्वरूपे
ण स्वमहिम्नि अवस्थानेन स्वस्यात्मनो महिमा स्वभावः तस्मिन्नवस्थानेन उभयानुभवरूपत्वमेव ह्यात्मनः स्वभावत्वेनावस्थितिरित्येवमुक्तं स्वम
हिमावस्थानेन हेतुना देहेन दत्तानुबंधिनिचानारोपितमहंममाभिमानो येन तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्देहविलक्षणस्वात्मयाथात्म्यानुभवरूपेणावाव स्व१
स्थितमानः एतद्देहात्माभिमानत्वादित्यर्थः अविखण्डितमनाः सर्वात्मसु समात्मा कार्ये औदासीन्यात् अव्यग्रस्वान्त इति ३०

भा० पं० टी
२२

ल३ २२ सं३

उत्तरयति मुक्तः सत्यमिति योगैश्वर्यात् सिद्धिनिमित्त ज्ञानयोगस्तरणं संभावना याऽनभिमतं दैन्यऽगीकारः पुनः संहृतिमित्यादिना मनःसन्तानं गीकारः
सोम ओदीनामैश्वर्यस्य संसृतिनिमित्तत्वदर्शनात् यदुक्तं पुनः स्नेहशादानिनमनं नीतिनत्रापि तु योगहेतुतया मनं तेनाह किंत्विति रहस्यात्येके
महामुनयः वशीकृतमनसः पुरुषाः किंत्वनवस्थानं स्यादिति कुर्वं स्वमनसः आशा सार्धचित्तं तेन विश्वासं न गच्छन्ति तेन मुर्वन्ति न कुर्वन्तीत्यर्थः म
नोन विश्वसन्तीति पाचवत् जितमनस्कानामपि भोगासक्त्या मनः पारवश्यमनवस्थितं मनस्त्वानं चयित्वात्माधीनं संसारयेदिति भावः तत्र६ २४
न५ ब्धालः शाकुनिकः रात इति शाठ्यः किरातो वागुरिकः पारवश्ये सत्यवस्थितं मनस्यानवस्थिते विश्वासपर्यन्तं मृगाधीनं इव स्थित्वा वंचनमेत् तान् हन्तीति
हह २ अत्राभियुक्तोक्तिमुदाहरति तथा चोक्तमिति मनस्यनवस्थिते सति कदाचिदपि कस्मिंश्चिदपि जितमनस्कोऽपि स्वाधीनमनः किंमनर्थं

किं१ ऋषिरुवाच सत्यमुक्तं त्विह वा एकेन मनसोऽद्य विश्वंसमनवस्थानम् शाठकिरातस्य संगच्छते २ तथापि केचित् न कुर्यात् किंचित् संयोगमनसि ह
नवस्थिते यदि संभाविराद्विपं चत्वरं कंदलपरोक्षरं ३ नित्यं ददाति कामस्यच्छिद्रं तमनुवेऽरयः योगिनः सत्यमैत्र्यस्य पत्नुर्जीयवपुं १
श्चली ४ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ५ ॥ ॥ ॥ ॥१

२२

पादयेदिति बुद्धा संगं न कुर्यात् यस्य मनसो विश्रंभादिश्वासाद् चिरकालं संभृतमपि योगैश्वर्यस्य विलयः संबंधितपः ज्ञानमयं उपासनात्मक १
कं तपश्च स्कंदत्यवदहत् २ संगात्कामावसरस्य संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायत इत्युक्तरीत्या कामस्तदभावेन क्रोधा
दयः प्रादुर्भवन्तीत्याह नित्यमिति योमनः कृतविश्वासो योगी कामस्य छिद्रं योगरूपमैश्वर्यं ददाति कामम् अनु तस्य तद्यमानयोऽरयः शत्रुवद
पकारिणः क्रोधादयस्ते मनसि सदा तमेत्रस्य योगिनो मनस्यछिद्रं ददाति यथा सत्यविश्वासस्य पत्युः पुंश्चलीजाया जारगणमवकाशं दत्वा पतिं
घातयतीत्यर्थः ४ अरीणाम्यपत्युपसंहरति कामइति कर्मरूपो बंधश्च यन्मूलः योगे सर्वे भोगासक्तिमूलः अतः को नु पुमान् बुद्धः सर्वं तत्का
मादिमूलं स्वीकुर्यात् अतः स्वीकुर्यादित्यर्थः ५ २२

लि२

नार   नम५

एवंगवादिचर्ययापानादि करोतिस्म तदेवाह इत्थमित्यादिना काकमृगगवामिवान्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य इत्थं नानायोगचर्याचरणः योगिनि रेवं कर्तव्यमिति प्रदर्शनाय नानाविधयोगवृत्तानि कुर्वाणः कैवल्याधिपतिर्मोक्षाधिपतिः परमात्मदृष्ट्यर्हं विशेषणं भगवान् प्रभुः आत्मनि स्वात्मरू परत्वेनव्यासर्वेषामात्मनामात्मभूतेन भगवति वासुदेवे परमात्मदृष्ट्यर्हं वासुदेवे आत्मनि स्वस्मिन् नित्यमव्यवधानानंतरोदरभावेन अवधीयतेऽ नेनेति व्यवधानं तिरोधायकं कर्म अव्यवधानेन तिरोधायकाभावेन निमित्तेन अनंतरोदरभावः तेनांतरं भेदः उदरशब्दोप्यर्थः अरशब्दोऽत्र वर्ततिर्दग दर्पणमेदेत्यर्थः ततो नञ्समासः स्वरूपतिरोधायकाभावात् अंतरभूतेगणात् भेदविरहात् तस्माद्वृत्तौ कस्वतंत्रवस्तुभेदज्ञानस्याकिंचिन्माज्ञ स्याप्यभावेनेति यावत् आत्मनः स्वस्य सिद्धा समस्ता अर्थाः तैः परिपूर्णः अतएव यदृच्छया पियोगप्रभावा देवानुबंधिकृतैर्वैहायसादीनि विचर

६२

एवंगोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्मेति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिऋष भोऽविरतपरमहानंदानुभवः आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेनाभ्यनंदत् ३२ इति श्रीमद्भा० पं चमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ३० ननु तं भगवन् आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानाऽवभर्जितकर्मबीजानां योगैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हंति

वा देनयोगैश्वर्याणि हे नृप हृदयेन मनसा नाभ्यनंदत् मनोजवो मनस इव देहस्य वेगः दूरदर्शनं दूरस्थवस्तुग्रहणं वैहायसादीनां स्वस्ति निमित्तले

तर न श्रुतिनिरोधित्वात्तानि न परिगृहीतवानित्यर्थः ३३ इति श्री भा० चतुर्थस्कं० षष्ठी ३० यद्यपि मुक्ति विरोधित्वाद्वैहायसादीनि योगैश्वर्याणि नाभ्यनं

वर दति तत्प्रपृच्छति राजा नेति हे भगवन् आत्मारामाणां योगेन समीरितमुद्दीपितं ज्ञानं तेन योगरूढवायुसहकृतब्रह्मसाक्षात्काररूपज्ञानाग्निना भर्जिता नि दग्धानि कर्मणां बीजानि वासनारूपाणि येषां हेतुगर्भमिदं ज्ञानयोगाग्निदग्धाशेषकर्मबीजत्वादित्यर्थः यदृच्छयोपगतानि ऐश्वर्याणि वैहायसादीनि पुनः क्लेशदानि संसृतिनिमित्तानि भवितुं नार्हंतीति किमिति नाभ्यनंदत् इति प्रश्नार्थः १॥

नरू

सं२

तस्य अर्हन्नाम्न आश्रमातीतं चतुराश्रमधर्मातीतो वर्तमानमनुचरितं कुटकाच ... लोपदेश्यमानमिमं आकर्ण्य हि तिनामस्य सराजा विमोहितः ऋषभ
स गो मशाङ्गरादि वृता चरणास्पृशात्मीयत्वमजानन्नौद्विको धर्मो तिलं घित्वे बुद्धिस्त्वा ऽकुतोपिभयं यस्मात्तं स्वधर्मपथमपहाय त्वयमार्गं सद्वृत्तमुपशि
क्षमाणः उपशिक्षितवान् कुपथं आसो पाखंडं अतम असमंजं सुपथं मतिमनुजा निजमनीषया मूढोऽज्ञः मन्त्रा हि तास्ते सम्यक् एवं अनेन संप्रवर्तयिष्यति कथमेत
स्य प्रसारणो मनुजाः प्रवर्तितवंतः इत्यपेक्षितं कलावधर्मे ... उत्कृष्यमाणे सोऽपि त्वकर्मं प्राप्तेः सतीत्यर्थः भवितव्येन युगानुसारेण मनुजानां ... प्रबुद्धिभूयस्त्वा
त् ऐतेन प्रवर्तितमित्यर्थः ९ मनुजेषु अपसदाः निकृष्टाः पूर्वदेव ... माय या विमोहिताः येना हि तेनोपदेशेन निःसंमोहिताः सन्तः स्वविधिना स्ववर्णा
श्रमानुरूपधर्मविधिप्राप्तो पालितो योगो नियमः यस्मिन् शौचं चारित्रं तेन शौचचारित्रेति समाहारद्वन्द्वः इतरेतरयोगे तु नियोगो यस्य ... ताभ्यां विहीनाः

तस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कौंकवेंकटकुटकानां राजा हन्नामोपशिक्ष्य आगराः कलावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथम
कुतोभयमपहाय कुपथपाखंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः संप्रवर्तयिष्यते ९ येन ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायाविमोहिताः स्वविधिनियोग
शौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानाऽनाचमनाशौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्र
ह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यंति १० ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयांधपरंपरयाऽश्वस्तास्तमस्यंधे स्वयमेव प्रपतिष्यंति ११

सा२

यप१

व१

प्रगाज्ञ

नाः तत्र शौचं स्नानाचमनादिना देहशुद्धिः चारित्रं संध्योपासनादिः देवहेलनानि ... रूपा ... नि व्रतानि कुव्रतानि निजेच्छया कुर्वाणाः अनध प्रचुरेण कालेनोपहतधि
धियो विवेकाग्रे ये ते ब्रह्मादिदूषकाः प्रायशो भविष्यंति अस्नानं स्नानाभावः आचमनाभावः एते एवाशौचं केशलुञ्चनं केशोत्पाटनं ब्रह्म वेदः यज्ञ
पुरुषो भगवान् लोका भागवताः १० तत्फलं चांधंतमः प्राप्स्यंतीत्याह ते चेति अर्वाक्तनया ऽवेदमूलया ऽतएवांधपरंपरया निजमूलया ऽस्वस्तावाराः
प्रापवेदमूलत्वेनैव प्रामाण्यादिति भावः ते निजयात्रया स्वव्यवहारेण तमस्यंधे नेजलोकयात्रयेति पाठे स्वयमेव वर्षः कोकस्य वोदेहपरः तयैव अहंतमसत्रैवा
नाश्वस्ताः तदुक्तं कुपथधर्मे सुदृढविश्वासाः अंधे तमसि निरये ... स्वयमेवात्मानं प्रपातयिष्यन्ति ... पाखंडिनामालापस्पर्शादिभिरपि नरकप्राप्तेः त्रासि

श्रीनारायण ४

रसंभवहितं भवधीपतिजेतिभ १वा
वधानेकर्मकूपात्तानेतेनरहितं ग्रंथ कृ[illegible] विशेषस्याभूतो

मांसंगि क्रपरिसमाप्य ग्रहु तमाह अथेति अखिलानां लोकानां ललामेमंडनभूतो यविलक्षणैरनेकप्रकारैर्जडवद्भवदलक्षित आत्मैव धूलवेषादिभिर
विलक्षितो भगवत्स्वभावो यस्मिन् योगिनां संपरायविधिं देहत्यागप्रकारमनुशिक्षयन्स्वशरीरं त्यक्तुमिच्छु [illegible] मज्ञानात्तिरोहितमात्मानं प्रत्यगात्मान
मात्मनि परमात्मन्यनर्थांतरभावेन अर्थांतरं स्वतंत्रं वस्तु तद्रूपस्य भावस्तत्तान्नूसमासः परमात्मा पृथक्सिद्धत्वेनान्विनामा सा ताकुवारा: अत एवउ
परतानुवृत्तिर्निवृत्तमारब्धकर्मानुवृत्तिः उपरराम देहादिति शेषः ६ ह्यत्र नानानित्यर्थः ६ त्यागप्रकारमेवाह गाढचक्षुषेन नसेतिष्वसुप्तलिंगस्यमनसात्मक
शरीराभिमानस्य भगवतो ऋषभस्य देहाभिमानवारे सुकिंदेहधारणाद्येतन्नाथा अन्यथासुषुप्तमूर्छितदेहस्येवसंचारानुपपत्तेः कथं तर्हि विचारयोगमा

वि० अथैवमखिललोक [illegible] ललामोविलक्षणैर्जड वद्भूतवेषभाषाचरितैरलक्षित भगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरंजिहासुरा
त्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ६ तस्य हवा एवं मुक्तलिंगस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह
इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्मा
द इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ७ अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ८ ॥ ॥

याथा भगवत्मायायावासनया मायायात्यौर्णा लोपितदासनामासानुवृत्याय अभिमानाभासः देहे आत्मीयत्वाभिमानाभासस्तेनदेहात्माभिमानाभासमा
त्रमेवास्य नतुवस्तुतो देहात्माभिमानोऽस्तीति ज्ञापनायाभासपदं प्रयुक्तं इमां जगतीं संक्रममाणः संचरन् कदाचित्कोंकवेंककुटकान् देशान्यदृच्छयागतः
कुटकाचलस्य समीपवने आस्यकृताश्मकवलः निक्षिप्तः अश्मैव कवलो येन उन्माद इव लक्ष्यमाणः मुक्ता विक्षिप्ता मूर्धजाः शिरोरुहाः य
स्य असंवीत नग्न एव ७ अथानंतर समीरवेगेन विधूतानां कंपितानां वेणूनां संघर्षणेन जातो यउग्रोदावाग्निस्तद्वनं
कुटकाचलोपवनं मालेलिहानो दहन् तेन ऋषभदेहेन सह ददाह दाहसमाहितयमत्रविवक्षितम् ८

२५

किं भक्त्यार्थमित्यत्र भगवदनुरूपायाम् भक्तेरतिशयपुरुषार्थतामाह यस्यामिति यस्यां भगवदनुभवसुधारसवेतः स्नापयंतः भगवदैक्येन हनि
नमूलानि दुःखान्यप्यनुदंत इत्यर्थः तथैव भगवदनुभवजनितथानिंदेत्यानंदेन परमपुरुषार्थत्वलक्षणमपि परस्वंग्राममप्यापवर्गं मपवर्गरूप
फलमात्यंतिकमतं तनैवाद्रियंते अनादरे हेतुः भगवदीयत्वेनैव परितः समाप्तः सर्वपुरुषार्थो येषां ते १७ भक्तेर्दौर्लभ्यं सनिदर्शनमा
ह राजन्निति हे राजन् भगवान् पांडवानां यदूनां च मुकुंदो भगवान् पतिः पालकः गुरुः हितोपदेष्टा दैवं सुपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिः
नियंता किं बहुना क्वच कदाचिद्दूत्यादिषु वः पांडवानां किंकरो यज्ञानुवर्तितुं नामैवं तथाप्यंग हे राजन् भजतां भक्तानां मुक्तिं ददाति
श्रीर

यद्यप्येवं कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयंतस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यंतिकं परम
पुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियंते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः १७ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः
क्व च किंकरो वः अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं १८ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेयस्यतद्रच
नया चिरसुप्तबुद्धेः लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै १९ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे
ऋषभचरित्रं नाम षष्ठोध्यायः ६ शुक उ० भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय संचिंतितस्तदनुशासनपरः पंचजनीं
विश्वरूपदुहितरमुपयेमे १

तिन तु भक्तियोगमिति भक्तेर्दुर्लभत्वोक्तिः १९ ऋषभचरितमुपसंहरन्नमस्करोति नित्येति अनुभूतं यन्निजं [illegible] स्वरूपं स एव लाभ
स्तेन निवृत्ता तृष्णा पुरुषार्थांतरेषु यस्य एवंभूतो यः अतद्रचनया अन्यथा पापकर्मणा रचनया श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य लो
कस्य करुणया अभयमात्मस्वरूपमाख्यात् आख्यातवान् तस्मै ऋषभरूपाय परमपुरुषाय नमः १९ इति श्रीवीरराघवविरचितायां टीकायां पंच
मे षष्ठः ६ एवमृषभचरितमुपवर्ण्य इदानीं तत्पुत्रस्य भरतस्य चरित्रमुपवर्णयति षड्भिरध्यायैः भरत इति महाभागवतो भरतो यथा भगव
ताऽवनिपरिपालनाय संचिंतितः संनियुक्तः तदा तदनुशासनपरः ऋषभानुशासनपरः विश्वरूपस्य दुहितरं पंचजनीनाम
मुपयेमे विवाहितवान् १

२८

नन्वेतर्हि भगवतो धर्मेण किं मुमुक्षुमेवमनुष्ठितं तत्राह अयमिति रजसा उपप्लुतानां व्याप्तानां रजः प्रचुराणां कैवल्यस्य मोक्षमार्गस्य योगचर्याभेदस्य शि
क्षणार्थोयमवतारस्तदर्थमेवं कृतमिति भावः १२ आर्षभस्य भावस्य प्रतिपादकान् श्लोकानुदाहरति पठंति आर्या इति शेषः केत इत्यत्राह अहो इति सप्त
समुद्रः अस्यां संतीति सप्तसमुद्रवती तस्या भुवः द्वीपेषु मध्ये य उत्कृष्टो जंबूद्वीपः तस्यापि वर्षेषु नवसु मध्ये एतदजनाभं वर्षमधि अधिकं पुण्यं यस्मात
था भूतं अहो इत्याश्चर्यं कुतः यत्रत्याः भारतवर्षस्था जनाः मुरारेर्भगवतः ऋषभावतारयुक्तानि कर्माणि भद्राणि श्रेयःसाधनानि गायंति १३ अ
हो नु वंशः प्रियव्रतसंबंधी वंशः यशसा विशुद्धः विशुद्धविपुलकीर्तिसंपन्नः यत्र वंशे पुराणः पुरुषो भगवान् ऋषभरूपेण कृतावतारः बभूव स चा
वतीर्ण आद्यः पुरुषः यतोऽकर्महेतुं नैष्कर्म्यहेतुकमसाधनतयास्पृष्टं कर्ममोक्षः तस्य हेतुं धर्मं चचार १४ अस्य ऋषभस्य काष्ठां दिशं वा अप

८६

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः १२ तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायंति अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायं
ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवंति १३ अहो नु वंशो यशसावदातः प्रैयव्रतो यत्र पुमान्पुराणः कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्चा
रधर्मं यदकर्महेतुं १४ को न्वस्य काष्ठामपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः १५
इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामंगला
यनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोत्याश्रावयति वावहितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकांततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते १६ ॥

तेषां योगी मनोरथेनापि न त्वनुष्ठानेन को न्वनुगच्छेदनुवर्तेत न कोपीत्यर्थः कुतः यो योगी येन ऋषभेण योगमायाः मनोजवादयः कृतप्रयत्नाः सेवि
तुमुद्यता अप्यसत्तया हेयतया ऽनहता स्ताः स्पृहयंति हि १५ ऋषभचरितः श्रवणादिफलमाह इतीत्थंभूतं हस्मेति प्रसिद्धं श्रयं द्योतको निपा
तः सकललोकादीनां परमगुरोः लोकदेवब्राह्मणानां हितोपदेष्टृत्वाद्गुरुः वेद मार्गप्रवर्तकत्वाद्वेदस्य गुरुः गवामपि पूज्यत्वोपदेष्टृत्वा
द्गुरुः ऋषभाख्यस्य भगवतः विशुद्धाचरितं यदीरितं कथितं समस्तदुश्चरितसमितेर्हरतीति तथा परममंगलानामयनमाश्रयमिदम
नुश्रद्धया उपचितया प्रवृद्धया ऽनुश्रवणं सर्वदा यः पुमाननुशृणोत्याश्रावयत्यनुस्मरति अनयोः श्रोतृश्रावयित्रोः भगवति वासुदेवा
एकांततः [illegible] भक्तिः समनुवर्तते भवतीत्यर्थः १६ ॥

भा० पु० ला०

२५

मि जेयइंद्रादिलसमस्तपापमकलपां तः प्रविश्य धास्फलत्वे नमियं लक्ष्मया मयो जननि वीरकल यावासालादे वक ती इत्यस्मिं कलतो व्रली
लैंवदयं निर्देशः महाक तीरफलो स्यादपि लक्षिकमेण: फलसाधनत्वानुपपत्त्यापिना पूर्वकलंम किंतु राञ्जिसत्रप्रतिपक्षफलवत्स्यं,
एवैनमिंद्रः मजमापस्तु मिस्तयं पतीतिवा पुर्वैर्देवापि सो देवते साधर्पवादैः फलप्रदत्तयावगत्वानी द्राद्देवतानामस्त देवास्मिन् स्तदायुम
म्रुरीसांल धीमितमावगलव्रलण एवफलप्रदत्वात्मिस्यांस्थयं एतदेवाह प्रत्यपुरुषेणयज्ञो हेरेपद्राहिपुरुषरूपेपर ब्रह्मणि परदेवतायां
मम पुरुषं कोशलेतेन महितः निरस्ताः कमापाः कर्मवामनाराणादयो वापस्य अध्वर्युभिरिति बहुवचनेनानाकर्मिसिध्रोहेणाहविः
मुचक पुरोडाशः स्यादिषु सहमारोपहोमार्थे मिति शेषः यजमानः स्वयंपत्नी भिः तस्माराधनं इति यज्ञभाजो देवाइन्द्रादयस्तान् पुंबस्य परम
पुरुषस्यावयवे व्यधायन् यस्याग्नि रास्यं द्यौ मूर्धारं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं लोकपालादयोवयवसन्निमाद्दैवलपाइति

आत्मनैवपुरुषमात्मन्यभाषोऽवि अध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु यजमानो यज्ञभाजो देवा ताननुरूपावयवेषु अध्यायत् ५ एवं कर्मविशुद्धात्वि
शुद्धसत्वस्यान्तर्हृदाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेव महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादिभिरूपलक्षि
तनिजपुरुषहृल्लिखिते नात्मनि पुरुषरूपेणाविरोचमानउद्गतरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ६ नुसारेणानुसंहितवा॥

निरर्थः ५ एवं भगवदाराधनरूपकर्मयोगादनुगृहीतो भक्तियोगोऽप्यजायतेत्याह एवमुक्तविध कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्य भगवत्युत्त
रोत्तरामतिरराप्रतिदिनमेधमानो रयोऽस्या भक्तेः सा भक्तिरजायतेत्यन्वयः भगवन्तं विशिनष्टि अन्तःशरीरेऽन्तःस्थिते यद्धृदयपुण्डरी
काकारे तस्मिन्नाकाशः दहरः शरीररूपं यस्य हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिदहराकाशरूपे दहराकाशस्य परमात्मत्वान् यद्वा हृदयकी
शशरीरे शिलापुत्रसमशरीरमितिवदयं निर्देशः यद्यपि हृदयाकाशशब्दो हृदयान्तर्वर्तिभूताकाशपरः सशरीरे वसन्तमिति मिति हृदये

ना २ आकाशते प्रकाशइति हृदयाकाशो जीवः सशरीरं यस्येति वा ब्रह्मणि स्वरूपेणाणुरोऽक्षरनिरतिशयबृहति भगवति वासुदेवे सर्गोवा
सुदेवे सर्वान्तरात्मनपादो वामाने महापुरुषमुपलक्षणमाकारो यस्य तस्मिन् श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते अरिदरौ चक्रशंखौ ऽसिः खड्ग
निजपुरुषाणां भक्तानां हृल्लिखिते तत्वमिव स्फुरति तत्राह: स्थितेनात्मपुरुषरूपेणात्मनि त्वमनासि विरोचमाने ६

२६

२७

२८

ति२

तस्मात्सुहृद्वा वपंचजनां तामनः स्वमकार्मेगानुरूपाणं चाऽऽत्मजान्सुमत्यादिनुत्यादयामास यथा भूतादिस्तामसाहंकारो भूतसूक्ष्माणि ह्या।
ह्स्यूहादीनीति सास्त्येपसेनतिरह्रोचहर्षोतः २ हवमज्ञ नाभाख्यमेतद्वर्षं यतो यद्दूरतो धिपता नस्यभारतं समुद्रह… रं सअरतो वहुस्नः
म ईपतिः पित्रादिवदतितरां वात्सल्येन स्वस्ववर्णाश्रमोचिते कर्मणि वर्तमानाः प्राजाः स्वयमपि स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् २ ६ ईजे चाद्वि ६३
भि४ सप्रकृतिविकृतिभिरंगंलमकं वा कं उच्चावचैर्नानारूपैर्यज्ञक्रतुभिः यद्यजनं देवतानां प्रति इत्याचागात्मकैः क्रतुभिर्यज्ञपुरुषमभवर्त इज्ज्ञे यष्ट
ग्रि५ वान् कद्र नेवप्रपंचयति अग्निहोत्रादीनां प्रकृतिविकृतिभिरिति यत्र एणं गजातमुपदिष्टं सेष्टिः प्रकृतिः यथाग्नेपो हि… तो… कर्म चा५
गजातमुपदिष्टं सा विकृतिः यथा सौर्येष्टिः … यजनप्रकारसंबाह श्रद्धासवनं प्रातरादिसवनत्रये चातुर्होत्रविधिना चातुर्होत्रं चतुर्भिर्हि

तस्मात्सुहृद्वात्सल्यात्कार्ष्मेनातु रूपात्मनः पंचजनपत्न्यां सभूतादिष्विव भूतसूक्ष्माणि सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमि
ति २ अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशंति स बहुवित् महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमा
नाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् २ ६ ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशु
४ सोमानां प्रकृतिविकृतिभिर… नुसवनं चातुर्होत्रविधिना संभवर श्रुतानानायागरसविरचितांगक्रियैरपूर्वं यत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि
यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिंगानां मंत्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमानः ॥ ॥ ॥

अात्मनैपुण्य… क्रियमाणां यत्कादिकर्मत… अनुगुणमिमर्थः विरचिताः अंगक्रिया येषु तेषु नानायागेषु संभवरसु प्रवर्तमानेषु तत्र यागे।
धा२ धर्माख्यं यागसाध्यं धर्ममिति यावत् इदमानम पूर्वापरपर्यायं क्रियाफलं तद्भगवति वासुदेवे भावयमानः भगवदनुग्रहरूपमिति मन्वानः स्व
र्गादिस्वेनिनोपायोगादेः कालांतरभाविस्वर्गादिफलसाधनत्वात् तदपस्यातां क्रियैव यद्यपि तं यागं ह्यात्मकम पूर्वं यागजन्यं फलसाध
नमिति तद्यो… वहुधा जाते जायमाने विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुरिति श्रुत्युक्तरीत्या इंद्रादिदेवतां तर्यामित
या स्थितस्य भगवतोनुग्रहरूपं त्वापूर्वं… नीयइति भावयमान इत्यर्थः तद्देवानि…दयन् भगवंतं विज्ञो नहि सर्ववेत्ता लिंगानां उद्देश्य
त्वेन श्रुतानां देवतानां लिंगानि मंत्राणि… नियमितानि तेषां मंत्राणामर्थनियामकतया अर्थो ॥

भा०पं०टी०
२६

छि२ २५ त्लि२ ख्वा५ प८

एवंनलंभातः तामपिङ्क्रियमाणां भगवत्पर्यान्तसमस्कार मन्त्रहेतुं च दर्शयितुं नाथ निजरसरमणस्य निरतिशयं प्रीतिविषयस्य भवतोऽस्
त्येवरणारविंदयोरनुध्यानेनोपचितः समृद्धः यो भक्तियोगः स तु भागवयविषयः तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः परमाह्लादः परमानंदो यस्मिन्सः
२७३ गंभीरे हृदये हृद स्तस्मिन्नवगाह्य निमग्नाधिपरमानंदो यस्य सः १२ एवं ध्यानाभिर्भगवद्ध्यानियेन सः हरिण्या श्वभ्रे देवतास्तेनानु
ना१४ सवनं कालत्रये अभिषेकेण स्नानैः श्रीः कपिशाश्रुकुटिला स्नुषा जटाः ताः संभृहे न विरोचमानः सूर्यमंडले पति स्वयंभु
डलस्य हिरण्मयं हिरण्मयः पुरुषो हिरण्मयश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षि
णी इत्युपनिषद्भिः तं भगवंतं सूर्ये चोस्मिन्नत्र वासिनं भगवत्प्रकाशिका चान्स्या वह्नमाना नरयुक्त प्रकारं ध्यायन्तीत्यर्थः एतद्यात्स्मि

पे८

छि० ग

एवं निजरसरमणानामरणारविंदानुध्यानपरिलभक्तियोगपरिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदये हृदावगाहधिषणस्नानसिक्तियमाणां भगवत्पर्यो
नमस्कार १२ इत्यंश्च तत्र सवनत्रयेणानिकाल मानस्तादृश निभ का इक पिशङ्कुटिलजटाकलापैर्नवविरोचमानः सूर्यो वा भगवत्हिरण्मयपुरु
षपुरुषाज्ञानेन सूर्यमंडले स्तुतिमभिलिखितेन १२ परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान भीरह

ग८ कि२

धाम सुवाचह १३ अत्र सुदाहरति परोरजइति सवितुः सर्वलोकस्य प्रसवत्वादुत्पादकत्वात् सविता सर्वलोकप्रशावत्वात् सविता स तु कोऽसौ इतिस्मृतेः
पद्मासौ रश्मियिता सविता चात्र विष्णुरेव विष्णोर्नाम सहस्रं मे पद्मनाभ सविता रविलोचन इति सावित्र आवस्थान जगद्व्यापि पठितत्वात् त
स्य सवितुर्देवस्य विष्णोर्भर्गस्तेजोमयं रूपं भर्गः भ्रणागतो विस्तृतस्यात्मतत्त्वम स्वरूपमेतत् शरणं गच्छेम इत्यर्थः परोरजः रजसः
परं लोकविलक्षणं लोकपरो रजः शब्दः लोकवाची रजांसि चरांति इति वचनात् अथवा रजः प्रकृतिमंडलं ततः परं सर्वेतन्मस्य रजसः पराके आदित्यव
र्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः रजसः प्रकृतिमंडलात्पराके परस्तात् यंते तेति वा सर्वलोके इत्यर्थः जातवेदः जातं सत्तत्त्वमात्मविभूतं वेदः ज्ञानं यस्य तत्
निर्मलं कुविज्ञानमिति सर्वः अत्र सविताभेदमर्गपदेर्यो मन्त्रस्य ज्ञाता भगवति तथापि यथोक्त एवार्थः देवस्य भर्गो इमे इति निर्देशाह्लादा र
पुत्रकस्य शरीरमिव हृदयः सौहार्दो मोदेत यस्य भर्गो इमं तन्नाह मनसा संकल्परूपेण तानेवाविचिंत्यकेऽस्मिन्नपि जजान ससर्ज

भ्योर

८२

एवमुक्त यारस्या वर्षाण्यमयुतानि लेभेसह स्त्री(णि)तेषां मनेन सपत्नेनकालेः वसितो निश्चिन्तः कर्मनिवर्त्यावसरः राज्यभोगा इत्यसमासिद्धम्यौ येन सः
अधिकृतमभुक्तम् न पितामहादिपरंपरया आगतं रिक्थं धनं स्वतनयेभ्यो यथा विभागं विभज्य दत्वा स्वयं सकलानां संपदां निकेतात् गृहात् निर्गतः
स्व३ ... पुलहाश्रमं गत्वा लग्नाम महेन्द्रप्रतिमं वर्षाणि तपोगमन ७ को सौ पुलहाश्रमः यं मधुमूर्तेनय वा हगाघदृथेन यत्र पुलहाश्रमे भगवान् हरिः
पुनः भिन्नजनानां वासे नित्यजनवियुक्तवासो लौसेव्या परिस्थितो रूपेण सन्निधाप्यते सन्निहितो भगवती यत्र ७ यत्राश्रमस्थानां क५
पुनः अतः उपर्यधस्तात् निर्यतो चक्रैः शिलामध्ये निर्मितमूर्त्तेः सर्वतः पवित्रीकरोति ६ तस्मिन्पुल
हाश्रमोपवने एक असहायः नाना विधैः कुसुमादिभिः कंदादिरूपेणपहारैर्नैवेद्यैश्च भगवत आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः विशुद्धः

एवं वर्णयासमृशपं धनानवसितकर्मनिवृत्त्यावसरोऽधिभुज्यमानं सुलनये भोरिक्थं पित्र्यं पैतामहं यथा दायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेता
त्सह स्वप्नं धनादसितकर्मनिवृत्त्यावसरो ७ यत्र ह वाव भगवान् हरिर् यापितमत्यानां निजजनानां वात्सल्येन संनिधाप्यते इच्छारूपेण ८ यत्राश्रम
चक्र ३ पदाम्भुजपतो नाभिर्निरुद्धचक्रैर् नदीनामसरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ९ तस्मिन्वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसु
मकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कंदमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां नि
र्वृतिमवाप १० तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपु
७१ लककुलक औत्कण्ठ्य प्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं ११ तारः उपरतो निवृत्तो विषयेभ्योऽभिलाषो यस्य अतएवोपभृतः समृद्ध
उपशमः शान्तिः अतः निरूहोप्यस्य सः निर्वृतिं प्रीतिरूपां परां निर्वृतिमवाप १० एतदेव प्रपंचयति तयेति गद्यद्वयेन एवंलयोक्तविधया विष्णोः
उपरमपुरुषपरिचर्यासर्वान्तरात्मनि भगवति निरतिशयकीर्तौ प्रवर्धमानो यश्चानुरागः प्रेमा तस्य भरेणाउत्कर्षेण यत् द्रुतं द्रवीभूतं हृदयं
तेन शैथिल्यमनुघनो यस्य प्रहर्षवेगेनानन्दातिशयेनात्मनि देहे उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलं रोमांचवृन्दं यस्य स तथा सोत्तः कृत्कार औत्कण्ठ्य
मात्मकत्वेन प्रणयात् आनन्दबाष्पेण निरुद्धावलोकनयनः सः अभिरेमेरराम ८२

तस्य स यो गर्भ पालः ॐ ... तेन तु राज्ञा ... कुल स्मार सती ... संविह यो गिरिगुहा

यां निपात अथ यवतन्नानेलरं ममार स्म वती च ५ तत्र तत् प्रवाहे ... कुराक ... राजर्षि भरतः ...

स्व तेस्य तमात रं च पुत्रैः स्वपित्रादिभिः ... इत्यनुकंपया आदाय ... गृहीत्वा स्वाश्रमस्थानमनयत् ... पालितवान् ६ एतस्मिन् ...

शो कृतः ... आसीत् ... तस्य ... पोषणानुध्यानेन तत्र पोषणे ...

दि ... मृगोवत्सं ... शोच्यत ... आत्मनिमग्नः शोचाप्य

हा देवाः ... सहितः सर्वे एव धर्माः ... कतिपयेन ... हरिणेन देवसात्कृ... मृतः ७ तदा

तत्र स वीर्यवान् ... विप्रकुले ... ममार ५ तत्र हरिणकुलके ... तत्र ...

... अत्र ... निजा ...

... हरिणेन ... मग्नः ... कतिपयेन ... पोषणे ...

... कुरङ्गः ... ७ ... हरिणकुरङ्गः ...

... पितरौ ... नृपालन ...

... अनुविष्टः ... इति ...

... हरिणाकुराकः ...

... ८ ... अत एव कृपणो ... शरणं ...

... योगी ...

... पोषणादिकं ... एतस्मिन् ...

... कारणादेवं ... शरणागत

... हरिणकुलकलानाहः ... विदुषां ...

... शरणागत ... विदुषां ... ८

यस्मादः खस्तकं जगत्स्वरेतसा स्वरेतः स्वशक्तिः स्वशरीरभूतेन जीवेनाविश्यानुप्रविश्य यद्वा इदं चिदचिदात्मकं जगत्स्वतेजसा ऽत्मीयसंकल्प
रूपेण ज्ञानेन प्रविश्य पूर्वं जीवात्मः प्रविष्टोपि पुनः करणकलेवरमेरणानुकूलव्यापारायत्तसंकल्परूपेण ज्ञानेनानु प्रविश्येत्यर्थः हंसं
जीवं च स्वपश्यति हंसं विशिनष्टि गृध्रांशस्वादिविषयाकांक्षमाणं अस्मद्बुद्धिं गरान्नैवीदत्ति अवसादयति शायति संसारयति इति तद्बुद्धि
त्रिलस्य त्रिगीः ३ गणांहतिः ३ गिगताविति धातुः बुद्धिवृत्तिरस्यार्थः ते रहित दत्तांतिकर्मफलानि मे तेनदाद्धिपरस्त धीः सत्ताद्धेदसीति
सर्वरूपत्वाभावे सवर्णा इति न्यायाद्भीर्गीं हंसमावेदेति पादे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योअभिचाकशीतिश्रुतिः यस्माभिन्नाता भवति तज्जाप
यथोक्तरणार्थः १८ इति पंचमे सप्तमः ७ समरतरएकदा कहिचिन्महानद्यां चक्रनद्यां कृत अभिषेकः स्नानं नैत्यकं नियतमावश्यकं नित्य

स

मवेतस्नाहः पुनरावृत्य च हे हंसं गृहीत्वा गृणन्नासीत् गृणन्नासीत् अभिमः १८ इति श्री भा० पंचमस्कंधे सप्तमोध्यायः ७ शुकउ० एकदा तु महानद्यां कृताभि
षेकनैत्यमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकोतउपविवेश १ तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोप
जगाम तया पेपीयमाने उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत् २ तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविक्लवा चकि
तनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम ३ तस्या उत्पतन्त्या अंतर्वत्न्या उरुभयावर्

गलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात ४ सार्वं जपन्तुदकांतेनद्यास्तीरेसु हृतेनायं उपविष्टवान् १ हेराजन् तत्रतीरेतदा मरतोऽस्यानस्म

श्या१ समये हरिणी पिपासया जलोभ्याशं जलसमीपं प्रत्येकैवाप्तरोपैवाजगाम तया हरिण्या उदके नितरां पेपीयमाने सति अविदूरे समीपे नदतो
ध्वनिं कुर्वतो मृगपतेः सिंहस्य लोकभयंकर उन्नादो ध्वनिरुदपद्यत हरिणा श्रुतो भवादित्यर्थः २ तमुन्नादमुपश्रुत्याकर्ण्य सा मृगवधूः हरि
णी प्रकृत्या स्वभावेनैव विक्लवा व्याकुला सुतरां हरिभयस्य सिंहभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः सा पारिप्लवदृष्टिः चंच
लदृष्टिरतएव चकितनिरीक्षणा अगततृष्णा अगता अनुपगता तृष्णापिपासा यस्याः सा तथाभूतैव सहसा आशु उच्चक्राम नदीमुल्लंघितव
ती ३ उत्पतन्त्या अंतर्वत्न्याः पूर्णगर्भिण्याः तस्या हरिण्या गर्भ उरुभयेन अतिभयेनावगलितः स्वस्थानात्प्रच्युतो योनेर्निर्गतः स्रोतसि
प्रवाहे निपपात पतितो भूदित्यर्थः ४ ॥ ॥

आ॰ पं॰ टी॰ २८

अनुशोचन्न दधनइवमित
अमथास्मन्या दर्शनेनुसकन्तंगमथामवलिलयौ एवमनुशोचन्निति वसमाणसकारेणशोवाचेस्यन्वयः कथंभूतः अनुशोचन्न दधनइवमित
रामीतम नः अतितर्षेणो सुकेन हरिणाकुणाके सेवाविरहेण विक्लेइदयेसंतापो यस्य महत्केश मलेमोहमलिलं सितः आपितः १२ किंतु
त२ वार्चदाह अपिइति ममतदनाघेता एकमविगणायन्कृतः विश्रमोयेनतथा मृलएवानमयत्यनेनस्वकुआसुवसजनइवागमिष्यमपि आग श्लो॰ ४
कश्चित् मे गणकादिनिरनुपहतं लक्ष्यं हेतुः ऐनेनमणवता गुणं मदाश्रमलमीपवनेशाव्या कोमलतृणानि चरंतं मसर्यतमपिइस्यानि २
रकः शालाङ्कोयानैकचरोमूथचरोवरा हादिरस तापचरौ आआदिर्वो अपिनमलयति सकललोकान् तोसेमे मम्मा सत्वयोगस्पत्रयी

मना १ अन्यथा मञ्चमुद्विग्नं उद्विग्नाइवक्ष्यणः नकरुणामतिलर्षेण हरणाकुणाके विरहविक्लहृदयसंतापस्त्मेवानुशोचनिलक्ष्ये ले मा १
मद्वेलग्निहतिहोवाच १२ अपितत्ससैवेकपणाणवालकोमलहरिणीसुतकोहेममानार्यसपशङ्कितालमं ताकृतमु २२
शलस्पकेतविलंमआम्रमस्यैनमतदविगणायसुजनइवागमिष्यति अपिहेमेणाखिलानाश्रमोपवनेशष्पाणिचरंतं देवगुसंरक्षामि ३
एकचरो ४ अपिनवृकःशालावृकोन्यतरोवानेकचरोयूथचरोवा भयपरतिनिवर्त्तचतिहिनगवानस्कललजगत्क्षेमोद्धयस्पप्रमामा यापितनममग बधूत्या स
आगच्छति अपिखिदकृतसुकृतमागत्यमां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषंस्वाना
मपनुदन् १४ श्वेलिकायां मामप्यासमाधिनाऽऽमीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितमा वलपृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति १५

स्पर स्वर
वेद आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो भगवान् निम्लोचत्यस्तं गच्छति किंलाथापिममस्गवधूर्नायासः निनेपहतः मृगो नागच्छति हरिणराजकुमारः
मा२ हरिराजपुत्रकुमारोवा आगतो मामपि किंसुखयिष्यतीत्यन्वयः किंकुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानां नः असंतोषं खेदम
पनुदन् १४ कंभवतिचेलदिसाहृदेलिकायां स्वेनसह क्रीडार्थं संधायः समाधिनेत्रामीलितेहशोयेनतं प्रेसंरंभेण प्रणयकोपेन पृषज्जे
लविंदुः तद्वद्परुषेणामृदुना विषाणाग्रेण आमबकितं पुनः नः अलितलं मयानप्रयाआभव्यकितेयाहम्लुठतीति संघट्यति १५ ॥ ॥ २८
म२

५२

अत एवार्याः साधवः परोपकारशीलाः उपशमस्वभावाः कृपणेष्वपि सुहृदः सौहार्दवंतः एवंविधा आर्ये शरणागतरक्षणे यस्या आर्या स्वप्नेऽपि जनानि
गुरुतरं न पि उपेक्षन्ते गुरुतरानपि प्रयोजनाननादृत्य ते वंति शरणागतरक्षणं कुर्वन्ति ... इत्येवं सतामनुषंगः कथमनुषंगः आसक्तिर्येन सः पर
शा२ नः आसना दवस्थासु तन्मासन्नश्च ... येन सदनेषु चैष मशनभोजने कंदमूलादीनां मृगापत्येन सह यः स्नेहस्तेनानुविद्धं हृदयं येन तथा भूत आसीत्
१० स्नेहानुबंधमेवाह कुशेत्यादिना स्वयमेतीत्यनेन कुशादीन्याहरिष्यमाणः यदि मृगेण विना गच्छामि चेत्तर्हि वृकादयो भक्षयेयुरिति वृकशाल
वृकादिभ्यो भयमाशंकमानः शालावृकाद्यपराधाः हरिणकुणकेन सह वनं प्रविशति पथिपथि च मुग्धभावेन सौकुमार्येणासौ क्रीडनशीलश्च

माधव१ भूने घार्यौ उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवं विधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्त इति कृतानुबंधः आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सहमृगजह
मास्नेहानुबद्धहृदय आसीत् १० कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकशालावृकादिभ्यो भयमाशंकमानः सहरिणकुण
केन वनं समाविशति पथिपथि मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिः प्रणयभरहृदयः कार्पण्यात् स्कंधेनोद्वहति एवमुरसि उत्संगे उरसि चाधायोपलालय
न्मुदं परमामवाप १० क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तराले उत्थायोत्थाय एवेनमभिचक्षीत तर्हि वाव स्वस्थचित्तः सन्तुष्टिं प्रणमन्ना तस्मा आशिष आशास्ते

मृगा१
म१ कणतिरा सक्तैर्विविधैस्तु मसमर्पो नवति ... तिमामृगस्य लालनं प्रणयस्य स्नेहस्य उत्कर्षो यस्मिन् हृदयं यस्य तथाभूतो भरतः कार्पण्यान्मृगविस्रम्भ
जदुः खासहिष्णुत्व रूपाद्धेतोः स्कंधेनोद्वहति स्कंधयोरारोप्य गच्छति एवमामनस्मत्युत्संगे पादायन समयेऽरसि चाधाय परमां मुदमवाप स
जदुः खासहिष्णुत्वरूपाद्धेतोः स्कंधेनोद्वहति ... क्रियायामित्यनेनैव तिनिकायां निर्वर्त्यमानायां क्रियमाणायामन्तरालेऽन्तराले मध्ये मध्ये उत्थायोत्थाय यदैनं मृगमभिचक्षीत पश्यति तर्हि
वाव १० क्रियायामित्यनेनैव तिनिकायां निर्वर्त्यमानायां ... अशीराशास्त्र नमेवाह स्वस्तीति हे वत्स ते तुभ्यं सर्वतः सर्वत्र
वावनघा हि सव स्वस्थपतिः भरतः प्रकृतिस्थेन मनसा ते स्मै मृगाय आशिष आशास्ते
देशे काले च स्वस्ति भूयादिति आशास्ते स्मा दिति पाठे भवमेवार्थः ११

ध्या३

१ सुकुमारमार्गं येशहेनुकुमनोरथांतरयोतकः उत्कार्नुकाम्या घटमाना ये मनोरथास्तैराकुलं हृदयं यस्य सः भरतः मृगदारकाभासेन मृगपुत्र
व्याजेन प्रारब्धकर्मणांतरायभूतेन योगारंभणतः ज्ञानयोगारंभात् स्वयोगतपसः स्वर्गेणामोचितकर्मयोगरूपात्तपसः भगवदाराधनलक्ष
णाद्भगवद्भक्तिरूपात्तपसः विभ्रंशितो विमुखो भूत प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरथेति इतरथा प्रारब्ध कर्मत्वाभावे मृगदारकासक्तिः
जात्यंतरे एणकुणके मृगशावे आसंगः स्यात् २० निःश्रेयसः प्रतिपक्षतया मुक्तिविरोधितया पूर्वपरित्यक्तादुस्त्यजाद्धृदयाभिजाता
द्यस्य अंतरायेन तत्स्यैवं पुनरेवं विधेनांतरायेण विहतो योगारंभो यस्य तस्य राजर्षेर्भरतस्य मृगार्भकस्य पोषणादिभिर्मितेनानुषंगेणात्मानमवि

स्य८ स्यान्र२

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारंभणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च
कथमितरथा जात्यंतर एणकुणक आसंगः साक्षात् २० निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमंतरा
यविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेणाऽविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दु
त५ रतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २१ तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृ
रा५ ज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २२ तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदारा
धनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह २३

व८

गणयतः अमत्तस्य तावद्दैवकरालरभसः तीव्रवेगः मृत्युकालः दुरतिक्रमः अवर्जनीयः मूषकबिलं प्रत्यहिः सर्प इवापद्यत प्राप्तः २१ स भरत
स्तदानीमपि मरणसमयेऽपि स्वपार्श्ववर्तिनं मृगमात्मजमिवानुशोचंतमभिवीक्षमाणः आत्मीयाभिमानेन पश्यन् मृगमेवासक्तमना इमं
२२ देहं मृगेण सह विसृज्य कलेवरं मृतमनु मृतस्यानंतरमन्निन् एवं जन्मानुस्मृतिर्यस्य तथाभूतः इतरवत्प्राकृतवन्मृगशरीरमवाप यद्यपि
स्मरन् भावं त्यजत्यंते कलेवरं तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः इत्युक्तरीत्या मृगमनुस्मरन् मृगत्वमेवावाप्तेत्यर्थः तत्र मृगजन्म
न्यात्मनः मृगत्वनिमित्तं पौर्वं नतः भगवदाराधनानुष्ठानमभावेन स्मृत्वा मृगत्वेनानुस्मृत्य नितरामनुतप्यमानः प्राह २३

आसादितं हविर्येन स्वाहेति । दर्भैः छिन्नैः दंताकर्षणं हि गया फलं तेन दृषितेस्मिन्निमयाधिक्षिप्तः सन्नभीतः कम्पनेनैव उपरतरासः
निरतक्रिडः अवहितः निश्चलीकृतः करणानां इंद्रियाणां कलापो येन एवंभूतः ऋषिकुमारः वद्यास्ते १६ इति बहुधाप्रलेप्यो स्यापवाहिनि ।
गतः सन्नवराघातम्भगोपलंभसंभ्रांतहृदयः आह किंवेति अरे अहो तपस्विन्मा संन्यासमानयासन्नया हितया कितपआवरितं यत्र सादियं
लि तिः सविनयस्य कलसारतनयस्य नुतराः सुभगास्तु शिवत इस्य स्वरा अरुकठिना स्वस्तुरायेषुलेषापातः गंयक्तिलिङ्ग विणं मरालेनराहितस्या ।
लणवातुरस्य दुःखितस्य मम दुविणमार्जे स्तुयं गोसलीखात्मानं चलाभिः पंक्तिभिः कृतमङ्गनं स्वर्गापवर्गकामानां द्विजानां यज्ञ मूलिकरोति यस्मिन् दे ।
शेमगः कलसे तासान् धर्मोविबोधतेतिस्मरते १७ उद्दिश्य च इतापि सम्मगे हृष्टास्मगतस्य मम शापपत्नाह अपिविदिति संहृनयासन्नताममत्ता प्रसनं मदा ।

परिपातिष्ठ

आसादितं हविर्विधाहि छिन्नदृषितेन यो पलब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरासः ऋषिकुमार वद वहितकरणकलापास्ते १६ किंवा अरे आचरीतं तप
ल पवित्रणाःननाय द्यमवनिः सविनयकलसा रतनयतनुतर सुभग शिवतमा स्वरतुरप स्ये किं सिद्धवित्तम वि रातुरस्य कृपणस्य मम ।
दविण पदवी स्वयं तात्मानं च सर्वतः कृतकौतुक द्विजानां स्वर्गापवर्गकामा नाहृय यजन करोति १७ अपिविदुसौ भवानुदुपति रनंगप
तिनयान्तमातरं मृगवालकं स्वाम्यनुपरि न्दकमनुकंपया रूपणाजनवत्सलः १८ किंवात्मज विश्लेषज्वरदहन शिरवाभिरुपतप्यमान हृदयः

२५ स्थलनलिनीकमाममुपसृत मसगालन पशिशिरशान्ताकुरागगुणितनिजवदन सलिलाम्बरान यगन्भस्तिभिः स्वधमते इति १९
अमानमसिभूद्यमेनं
मृगवालकं कृपणाजनवत्सलोऽसौ भगवानुडुपतिस्सदुः कृपयापिरिस्वित्यपि पातिः १९ वयंहरविलिपवर्गसुरवभायाहृ किंवेति संभावनायां आत्मज
विश्लेषेणमृगविरोगेण योऽसरस्तापः सखेवदहनः तस्य ज्वालाभिरुपतप्यमानात्हृदयं स्वरूपस्थलनलिनीव उपसृतं जलस्थं पंतापंसो दमले ।
नितिस्थलस्नहणं अपसृतो वृगमः गलितं अयपनतं मावद्रः स्वधीति विश्यो तिं गमयतीति किं शिशिरं च तत्प्रान्तवमय्यनुरागेण गुणितं चावेतितेच
पुनःपुनः स्वबन्धपसलिलं तरवासरनसयोः गमलपः किरणाः लेः लोके हिमांशिकासु रवमलिलैलापं शमयंतीति अविशुद्ध उपस्तनसगीन ।
नयः इतिपाठेमनोरपोलरमेतत् उपस्तनः श्रामोसमीलनयः किंवास्वधमतीति शेषं सर्वं समानं १९

भा०पं०६१
३०

व्याख्यावृत्तिः तथाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति शुक्री यानस्या विशिष्टकुलप्रसूतिं देहादि
मनोहरं ततो मुक्तिर्नाभिधत्ते अथो स्यादिना अष्टभगशरीरत्यागानन्तरं गिरिस्थपवीयस्यां कनिष्ठिकायां भार्यायां पंचमि पुत्रं स्त्रीपुंसपुत्रं स
मनापत तन्नामिपुत्रे यस्तु पुमान्नूतं परम्भागवतं राजर्षिप्रवरं ३ तत्समग शरीरं येन तं वरमशरीरेण विप्रत्वं गत माहुरेतत् तपः आं
रामप्रवरसंविधानं हि द्विजश्रेष्ठस्यांगिरस आंगिरसोद्भवानां मध्ये प्रवरस्य शमादियुक्तस्य तत्प्रशमदमादवंत्वं पीहितं द्विपनिमग्नहो तपोवशान्नादि
त्याध्यायाध्ययनं वेदत्रयं स्वाध्यायो हानं संतोषो देवो ब्रह्मचेन तितिक्षा हृदयस्थे तुलाप्रश्रयो विनयः विद्याशास्त्रजमज्ञानं अनसूयापरेषु
दोषानाविष्करणं आत्मज्ञानं ज्ञानयोगः आनंदो तुष्टानंदानुभवरूपो भक्तियोगः आत्मवान्स्वेन सहरता: स्तुतादयः गुणा येषां तैः सुत
तपः
अथ तस्य विद्विजवरस्यांगिरसः प्रवरस्य शमदमेस्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्याऽनसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्य त्मसहशाश्च
तशीला वीरूपा दार्यगुणान वसोदर्या अंगजा बभूवुः पुनर्यवयवीयस्यां भार्यायां यस्तु तद्वैव पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरत मुत्सृ
ष्टमृगशरीरं वरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः १ तत्रापिस्वजनसंगाच्च भृशमुद्विजमानः कर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणविवरणं भगव
च्चरणारविंदं मनसा विदधानः आत्मनः प्रतिघातमाशंकमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरादि
रूपेण दर्शयामास लोकस्य २ तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात् संस्कारान्यथोपदेशं विदधान उपनीत
८२ ३।८
देनाश्चवणं नवसोदराः अंगजा अग्रजा बभूवुः सोऽन्त्यायां भार्यायां इति शेषः १ तत्रापि विप्रजन्मन्यपि स्वजनसंगादात्मनः प्रतिघातं भ्रंश
माशंकमानः तत्र हेतुः भगवदनुग्रहेणैवानुस्मृता स्वीया पूर्वजन्मनां नामावलिः परंपरा येन सः आत्मानं मुन्मत्तादिरूपेण लोकस्य दर्शया
मास किं कुर्वन्कर्मबंधविध्वंसनं श्रवणं स्मरणं गुणानां विवरणं कथनं यस्य तत्कर्मबंधविध्वंसनं समर्थं श्रवणादियुक्तमित्यर्थः एवंवि
धं भगवच्चरणारविंदं मनसा विदधानः विशेषेण धारयन् २ तस्य विप्रस्यांगिरसस्यात्मजस्य जडादिवेषस्य पुत्रस्य पुत्रस्नेहेनानुबद्धं मनो यस्य सः विप्रो
वसिष्ठप्राप्तः समावर्तनेन स्नानं तत्पर्यन्तान्संस्कारान् गर्भाधानादीन्यथाविधि कुर्वाणः उपनीतस्य तस्यानभिप्रेतानपि शौचाचमनादीन्कर्मनियमान्
नन्वाभि शिक्षणीयत्वेनानभिप्रेतानपि शौचाचमनादीन्कर्मनियमान्न्यमनिता वा इदं मैव मिथुना नाम शिक्षयत् २
८३
३०
नै३

कल्याणकल्पतरुः ६ ५ ४

तदेवाह अहो इति आत्मविदां ज्ञानिनामनुपथात् मार्गात् [illegible] स्मरणादहं भ्रष्टः अहो कष्टमिति खेदः मासुः तमेवाह यद्यस्मात् मत्तः समस्तादहं त
स्तु यं [illegible] विविक्तनिर्जनपुण्यारण्ये तदेवकरणं यस्य अहं यस्य आत्मवतः जितेन्द्रियस्य मम सर्वात्मना भगवति वासुदेवे तस्य [illegible]
[illegible] अनुश्रवणादिभिर्निवेशो नौम्या
नकलाद्यायामासितं नकालेन सम्यगावेशितं तत्काले नसर्वे विविधेभ्यः समाहितं प्रत्याहृतं पुनर्मनसो देवसुनरघुमारामृग संगादबुधस्य मृगसुतम
नुस्नत्परितः कार्ये मनयोगासुस्सावमूर्तितं २४ इत्येवं निगूढः अनाविष्कृतो निर्वेदो येन सः मातरं मृगीं हरित्वा बिस्त्र उपशमशीलानां मुनिगणा
नां दयितं प्रियं भगवदर्शन्यानिस्थानं कालञ्जरं पुलहाश्रमं प्रतिकालं जरारत्वाश्रमं तिस्थानां यचैताज्जगाम २५ [illegible]

मा । त ।

अहो कष्टं भ्रष्टो हमात्मविदामनुपथात् यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तद
श्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेनकालेन समावेशितं समाहितं कात्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्याय
न्मृगसुतमनुपरिसुस्राव २४ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात्
प्रत्याजगाम २५ तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव ग
णयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज २६ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे भरतस्य मृगशरीरनाशो नामाष्टमोऽध्यायः ८ ॥

[illegible] २५ तस्मिन्पुलहाश्रमे आत्मैव सहचरः सहायो यस्य सः एकाकी सन्नसंगात् भृशमुद्विग्नः यस्मा
त्कालं प्रतीक्षमाणः संगात् कुत्सितं विद्यते तस्मात् उद्विग्नः शुष्कपर्णादिना आहारेण वर्तमानः कालं त्वन्यत्कालं मृगत्वनिमित्तस्य प्रारब्धस्या
वसानमेव गणयन् तीर्थोदके [illegible] स्नात्वा कृतोदकस्थितं मृगशरीरमुत्ससर्ज तत्याज २६ इति पञ्चमेऽष्टमः ८ एवमारब्धभगवद्भक्तियोगस्यापि
भरतस्य प्रारब्धकर्मणा मृगसंगत्वात् मृगत्वापत्तिं प्रारब्धकर्मावसाने अन्यत्र निवृत्तिं चाभिधाय पुनर्नवमे हासिक्तमना शोभितप्रसङ्गेन विप्रदेहस्य
स्य प्राप्तस्य धर्मस्यापि नाम हतोऽनयादिति नहि प्रारब्धकर्मकश्चित् दुर्गतिं लाभतश्चेति भाष्यपुराणकृतोल्लेखानुवि

पितर्मुपरले स्तेस ति भालरोन वरानंजऽमति रितिकुधाऽनुपासनरूपा निर्व धाम्र रक्ष्तनिर्वर्तितुमेच्छ्न् थिहांना कुर्वन्निसर्व: जऽमति
रिसम्हेहेतुं वदन्वि शिनष्टि अनस्मभावविदः नस्पर्यातु: सर्गोवमजानंत: नतापिहेतु: त्वधामेव वि द्या या कर्मा व वो धात्मकेकेवलवेद विद्या॰
भामेपर्पेव सितमतय: नह्यू तमि द्यावांवेदान विद्यायापर्पवसित मतय: ७ यदृच्छजऽदिप्रोद्धिपद पत्रुमिहेऽन्मतजऽस्थिरेस सिमाध्यमा
णस्तदानहनुरूपाणिऽन्मता पनुरूपाणिऽन्मता दिजा त्र वाधि यो दि स्तव कानि वर्वात्याभामतेस्वयमपि थापरो ि तरे वथा कार्यमा
ण: कर्माणिकरोति मूलमंतरेणावलाघन्मा मेवार्थंतावि शि: वेतनंगति: विस्पादिमियेद याया देवादीपसादितं माम्रंत दपरं त्व हुवा॰
स्त्र्थंकदंब्रवाऽप्यवहरति मल योतिपरंकेवलं मार ध्योपमोगेर्पुक्त देहधार स्वा र्थ भुंके नातिद्वियप्रीतये ९ तत्रहेतुवदनि विशिन ष्टि नेम

पितर्युपरते चान तरणमनतम्भाषविद्वयं वि द्या पासे व पर्यवसि तमत योन परविद्यायां जऽमातिमिति मनुरनु शासननिर्व धाम्र रस
न ७ सच प्राकृतैर्दिपदपत्रुभित्नन्मनजऽवधिरे सामिभाष्यमाणोपदानरनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणिच सकार्यमाण: परेण्याक
रोति विशिनोवेतन लोवाया ब्रुयाप ६४ योपसादितमसंवकुर्मिष्ठे कदन्नेवामवहरति परंनेद्रियप्रीतिनिमित्तं ८ निसमिच्छतनिमित्तस्व
सिद्ध विस्त्र ह्रानुभवानंद त्यास्मला भाधिगम: सुखदु:योर्द्वतनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमान: शीतोह्णवातवर्षेषु दपद्वा नावतांक्:
पिन: संहननाद्रु: स्थंडिलसंवेशनाद्यभ्यर्दनामजन्न स्वल्पमहाम्रणिस्विा नमिधाम्रबुह्मवर्वस: कुपराहलकां रुपवीलिनोरू पश्चिण्यादि

तीनि यंनिद्व नानि निमित्तानि सुखदु:ख निमित्तानि पुरवापुणपकर्माणपलत्वरूपनिरोधायकानि यस्मा त्स एवंविधो पः स्वासिद्धविस्त्र ह्रानुभवानंद: सा॰
विज्ञुदत्यमा निस्मृति हरोगादिरहिलंच्छानावेद त्वरूपन्नात्मानत्वे [illegible] द्वंजानि शीतोष्णा दीनि निमित्तानि॰
कारणानिययो स्तयो: सुखदु:खयो रसंभावितदेहाभिमान: द्वंद्वनिमित्तसुखदु:खादिप्रयुक्तदेहात्माभिमानसंभावनामात्ररहितइत्यर्थ: अत
एवशीलातपादिष्वपुर्वषोवलीवर्दइवानासुतमनाधन्नमेगयस्यसर्पिन: परिपुष्टसर्वावयव: संहननाभिकाठि नाम्रगानियस्य स्थंडिलसंवेशनंभू
शायनंचमनुमर्दनंतैलेनांगमर्दनाभाव: अमज्जनंमलापनयनार्थस्नानाभाव: एभिर्यदृच्छ: शारीरमालिन्यतेनानभिमृस्त्र मकहंब्रसवर्चसंत्वसतेजो॰

यस्ययथाम हामणिर्वोत्वमलेनानभिभूतेजा भवति कु लेनयदे

लाभसत्स्याधिगम: संशयविपर्ययरा हित्येन ज्ञानंयस्य तानामावेसर्वधानित्यज्ञातोप्य

शिक्षायां हेतुमाह अनुशिष्टेनेति पितुः सकाशादनुशिष्टेन विधिवज्ज्ञापितेनैव पुत्रेण भवितव्यमिति तिवुश्रेऽर्थः २ सोऽपि च पितुः शिक्षानिवेश
नितस्तयेत सन्निधावसध्रीचीनमसमीचीनमपि च करोति । छंदोऽस्य आपधिष्यन्नश्रावण्यं सोऽस्य पाशात्उपाकृत्य यथाविधिपुकमप्यदांस्यधीयीत
मासान्विप्रो ऽर्धपंचमानि तुल्यस्त्वावेदान आपधिष्यन्नूत्ववदादौ माहूतिभिः सह प्रणवशिरःसहितां त्रिपदी सावित्रीं गायत्रीमाहूतयो ऽष्टादश ५
प्र एवोंकारः शिरः ॐ आपो ज्योतीरित्यादि एवंभूतां सावित्रीं गै वासन्तिकान्मासांश्चतुरो मासानधीयानस्य अमृतं कुर्वाण मप्यसमवेतन्
पस्वरौ पूर्वादियुक्तं न भवति यथा स्नाहयामास तावत्काले ऽपि स्वरानुपूर्व्यादियुक्त्या हुति सहितां गायत्री तर्प ना भू इत्यर्थः ६ एवं
स्वात्मजे आत्मनि आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुत्यनुकारी स्यात्पुत्ररूपे आत्मन्यनुरागेण वेशितमासं जितचित्तं येन सः शोचादीन्योपकुर्वाणस्य ५

अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति २ स चापि तदुक्तमपि तत्संनिधावेवा ऽसध्रीचीनमपि च तत्करोति छंदांस आपधिष्यन्नसह्याहुतिभिः सप्र
णवशिरस्त्रीपदीं सावित्रीं गै वासन्तिकान्मासानधीयानस्यासमवेतरूपं स्नाहयामास ६ एवं स्वतनुजे आत्मन्य ऽनुरागावेशितचित्तः
शौचाद्यपनयनवृत्तनियमगुर्वनलसुश्रूषणाद्युपकुर्वाणस्य कर्माण्यनभिषुतः सोऽसमनुशिष्टे न भाव्यमित्यस्य परिग्रहः पुत्रमनुशास्य स
येनावदनधिगतमनोरथः कालेनाऽप्रमत्तेन गृहाण अप्रमत्तउपसंहृतः ५ अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भे जातं मिथुनं सपत्न्या उप
न्यस्य स्वयमनुसंस्था या पतिलोकमगात् ६
सा वयिवृत्तवयंवतो यानि कर्माणि उपकुर्वाणो गुरुसुश्रूषादिनावेदाध्ययनादि कुर्वाणः

ज्ञ
यानि या शौचं मौंज्यादि जन्माप्रभृतिः प्रतागिकोरुङ्गतादीनि तानि अभिषुक्ताम ऽविरस्तवेदस्ततस्या ऽध्ययनानेपहत्वाद् ध्ययनं यानि कर्म
णमनुपयुक्तानीत्यर्थः सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण भाव्यमित्यादेः संग्रहः दुरभिमानवान्पुत्रमनुशास्यापि शिक्षयित्वा किमनर्थो गतः मनोरथः पु
त्रवेदुत्पे येन सः तावद्देवा प्रमत्तेन कालेन ग्रस्तुं स्वगृहे प्रमत्तः सन्नुपसंहृतः मृत इत्यर्थः ५ अथ सहजन्मनंतरं यवीयसी कनि
ष्ठा द्विजसती द्विजभार्या स्वगर्भे जातं मिथुनं सपत्न्या उपसमीपे निधाय सपत्न्यधीने कृत्वा स्वयमनुसंस्थया अनुमरणप्रक्रियया प
तिलोकमगामभवती ६

मा०पं०टी० ३२

न४ व२

अथैनं मा मिर:स्तुतमनवधानिनिद्रे श्वानिलहरणान्तं गा लियस्य पं गुलका एलादि रहितमवृन्दस्य शात्वा मर्तुः कर्मणः पुरुषपश्वालम्भनकर्मणः ति
ध्यति सम मानाः रशनया रज्जा वध्या मुद्रा विकशिता निवदना निपेयांते चण्डिका या भद्रकाल्या मन्दिरं प्रस्थापयामासुः वीरवंतः १२ अथ पुपस्थपंचोराः
तमांमिरस्य सुतं स्वविधिना विशसन विधिना ऽभिषिच्य स्नापयित्वा ऽहतेन नूतनेन वाससा [illegible] घम्म् बणादिभिरुपस्कृतं अलंकृत कृवंतं भूषा
भिरूपेत यायुक्त यावेशा सं संस्थापाहिंसा ओविर्निमहता स्तुमादिना घोषेणावपुस पुरुष पशुलं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः १४ अथ वृष
लराजस्य मणिः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चोरः पुरुषपशोरसृगासवेन पंतेन च भद्रकाली पसमाणः तपिपिष्यमाणः तदभिमंत्रितं भद्र

अथ पतएन मनवधलहरणं मवम स्यभर्तृकर्मलिप्सितिमम मानावध्या रसना पावं दिकागृहे मुपनिन्युस्ते विकशितवदनाः १२ अथ पणपस्तं
स्वविधिनाऽभिषिच्याऽहतवाससाऽच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवंतं धूपदीपमाल्यलाजकिशलयांकुरफलोपहारोप
पेतयावैशस संस्थया महता गीत स्तुतिमृदंगपणवघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः १४ अथ वृषलराजपणिः पु
रुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरालं निशितमुपाददे १५ इति तेषां वृषलानां रजस्तमः प्रकृतीनां
धनमदरज उत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कर्माति दारुणं यद् ब्रह्मभूतस्य साक्षाद् ब्रह्मर्षि
सुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालभनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाति दुर्विषहेण दंदह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाल सैव देवी भद्रका

कालीं सं चाभिमंत्रितमसिं भयंकरं तिग्मधारमसिं स्वकरेणोपाददे गृहीतवान् १५ इति तेषां वृषलानां रजस्तमः प्रचुराणां धनमदरजस्तेन उ
त्सिक्तमनसां देवीनां भगवत्कलानां ब्राह्मणानां कुलं कदर्थीकृत्य उत्पथेन मार्गेण स्वैरं [illegible] विहरतां हिंसैव विहारो येषां तेषां यदेतद्दारुणमालभ
नमूपं कर्म तदुपलभ्य सैव भद्रकाली देवी ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मर्षिसुतस्य [illegible] मांगिरसः सुतस्य सूनायां हिंसायामप्यननुमतं स्पर्दुर्विषहेण ब्रह्म
तेजसा दंदह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाल प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्गता ऽभूदित्यर्थः १६

कृतं २ न१ मा२ ३२

म्प२ प२ स्वैरंपथेषु ३ पदालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मत्वा२

गारत्नाकरिर्येस्य उरुमथिरणा प्रभूतं मलं पस्यतेनोपवीतेनोपलक्षणेन द्विजातिरित्यादि संज्ञायाव्यवकप्राक्तेन अवक्रमणमाणेऽन्तर्धनैः पोगीश्वर चर्यान
निजज्ञानैरवमतः निर्दितः मनुविचचार ९ यदातु वेतना द्वितेः परेभ्य आहारमीहमानः इच्छन्नवति वेतनुमिति पाठे आहारमिच्छ्यानेतरं लब्धुमितिशेषः
आहारमन्नादिकं लब्धुं वेतनं ईहमानः कुर्वाणो भवति तदा आहारप्राप्तो भनेन स्वभ्रातृभिः केदारकर्मणि शालिक्षेत्रकर्दमविलोडनादौ नियुक्तः तद
पि केदारकर्म करोति किंत्वन्यकर्दमस्य मेलने तत्र समं न वेदितत्र उद्धरणे विषमं स्यादिति न वेद वैषम्यमेव दर्शयति न्यूनमधिकं वा स्यादिति भ्रातृनिर्दितो
स्त्र कणपिण्याक तत्रकुलाष स्थाली पुरी
न्नद्व बंपाकं पदम्भात्नं १० एवंतस्य देहाभारदमपि भाव्यकृतकर्मा पत्नीहेतेभ्रातुम्रियमिवातिथिमिच्छकरी मामेरणाघोग सम्भ्रमवत्तु तस्या म्र
यदातु परतआहारं कर्मवेतनतईहमानः स्वभ्रातृभिरपिदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किंतु न समं विषमं न्यूनमधिकमिति वेद कणपिण्या
कफलीकरणकुल्माषस्थाली पुरीषादीन्यप्यमृतवद्भ्यवहरति १० अथ कदाचित्कश्चिद् वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ११ तस्य
हदैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वी
रासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरः प्रवरसुतमपश्यन् १२
यदमलनमाविकुर्वन्नाह अथेति हे विसुरात भरतस्पंदवस्मा पाणमद्भुतं कामभ्य
ण कश्चिद्वृषल्याः शूद्रायाः पतिः पुत्रकामः भद्रकाल्यै पशुं पुरुषपशुमालभमानः पुत्रक्रेमाम भविता तदा भवतो पुरुषपशुमालभमाने भीति कल्म
कल्पोक्तद्भूतेर्यः ११ तस्येवंकल्पसंकल्पस्य पुत्रप्राप्तिरूपफलमनन्तरं देवाल्लब्धं पशुमानयन्तेस्तु कात्स्नदनुचराः देवाद्विमुक्तस्य तस्य पप
दव्याः पदवीं प्रतिपरितो धावन्तः अन्वेषमाणाः तमसा यामायां निशि रात्रावर्धरात्रसमये अनधिगतः अलब्धः पशुर्यैस्ते आकस्मिको दैवनिर्मि
तो विधिः प्रकारस्तेन विरासनेन ऊर्ध्वावस्थानेन केदारान्मृगादिभ्यः संरक्षमाणं गोपयन्तं शालीबद्ध्यायेन वराहशोप्रयोगः आङ्गिरः प्रवरस्य सुतं नर
तमपश्यन् दृष्टवन्तः १२
५

भा०पं०टी०
२२

इति पंचमे नवमः ९ एवं सत्सु मायाः संभ्रममुनिआयाध परापरज्ञानवतां प्रपंचयितुमाह अथेति सिंधुसौवीरदेशीयराज्ञः रहूगणस्य सकपि
लमुनिं पृष्टुं गच्छतः इति शेषः तत्वजिज्ञासोर्व्रजतो गच्छतः सतः इक्षुमत्या नद्याः तीरे शिबिकाया आंदोलिकाया वाहकानां रास्ते विमन्वेषणसमये
दैवोपसादितो लब्धः पीवा युवा आयवः युवा संहननांगः सुदृढांगसंधिरेवंगो ऽयं
वाहकानां कुलस्य पत्यानायेन स आंगिरससुतो विप्रः देवाद् उपसादितो लब्धः पीवा पुष्टावयवः युवा संहननांगः सुदृढांगसंधिरेवगो ऽयं
खरइव धुरं भारं वोढुमलं समर्थः इति विधायापूर्वे विष्या बलाद्गृहीताः तैः सहितः सन्नत्तद्देहे ऽपि समहानुभावः शिबिकामुवाह न जहिवान् १ यदा हि
शिबिकावाहनसमये द्विजवरस्य इषुमात्रप्रदेशावलोकस्याऽनुपस्थाद्या गतिः कुटिला तस्याः हेतुभूताया पुरुषाणां गतिर्नसम्यगाहिता एकरूपाना
भूत् २ इषुमात्रप्रदेशगामस्यावलोकनोत्तरं द्विजसंबंधिनविषमगतिनिमित्तं वैषम्यघुक्तपुरुषगतिरभूदित्यर्थः तदा विषमगतां स विषमभूयसावा

इति श्रीमद्भा० पंचमस्कंधे ऽनवमो ऽध्यायः ९ शुक उ० अथ सिंधुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वे
षणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननांगो गोखरवद्धुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह
शिबिकां समहानुभावः १ यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधि
वहत आह अहो वोढारः साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति २ अथ त ईश्वरवचः सोपालंभमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छंकितमनसस्तं विज्ञा

विष पर्यावभूयुः २॥ ॥

स शिबिकामुपाधार्य दृष्ट्वा रहूगणः अधिवहतः वाहकान्पुरुषानाह उवाच अहो वोढारः हे वाहकाः साधु सम्यगतिक्रमत मा दर्व्विक्षेपानकुरुत कि
मिति किमर्थं यानं शिबिका विषमं यथा तथा चलइति २ अथ राज्ञ उक्तानंतरं ते वोढारः सोपालंभं साक्षेपं ईश्वरस्य भर्तुः रहूगणस्य वचः आकर्ण्य ३।
पायेषु सामदानविभेदेषु पसुरीयश्चतुर्थः तस्माच्छंकितमनसः निग्रहरूपाद्दुपाच्छंकितचित्ताः अस्मान्दंडपेदिति बुद्धेत्यर्थः तत्रान्यस्य विषम
गतिहेतुं द्विजं अंगिरससुतं विज्ञा पर्यावभूयुः विज्ञापितवंतः यया भाषयेत्यर्थः २ श्रीरामचंद्रायनमः कृष्णाय नम ॥ २२

अमर्षोऽपराधाऽसहनं रोषश्च तद्वपुषो देहस्य योरागो वेगाप्परस्तेन वेगेन विलसितो विस्फुरितो भ्रुकुटीलक्षणो विटपः शाखा कुटिलाद् दृष्ट्वात्रु ईक्ष
णोवलेपाभाटोपः संभ्रमस्तेनातिमयंकरं यद्वदनं मुखम् ॥ दंजगद्धंतुकामस्य वदृत्युपतेवा दृष्टासस्य नाऽस्ता संमुखं तेन नःस्यानाद्गुतानुदृष्टानिधि
निशीथा निशिरांसि ये वातेकाम तिगर्विता नां पापिष्ठानां कंठास्थवंत प्रसृतमसृक् समसृगासवे ह धिरद्रूपं मद्यं पिवारेणास हनिपीयातिशयेन तद्
धिरपान जमदेन विह्वला परवशा स्वपार्षदगणाः सह हैव राज गोगान रुतवती ॥ नतेच शिरांस्येव कंदुकानि तेषां क्रीडया विजहार विहारं कृतवं
तीव १७ ननु सद्वत्सलाराधनमेव कथं विपरीतफलं तत्राह ॥ एवमेवेति महत्स्वभिचारश्चर्यं यः हिंसारूपो ऽतिक्रमो ऽपराधः का ईमना ऽत्मनेऽभ्य ... व्यभिचरितं
... मेव फलति किल १८ नन्वेवमसंभावितमेवेदं यस्मरण्यो ऽव्याकुलतं सास्केषु शोहाऽभावश्चलत्राह नवेतदिति हे विष्णुदत्त भगवत्पर महंसानां

दृद्दपद्ध : स्मृ२

... शाम ... म्बंधो वा वेश रसस विलसितभ्रुकुटीविटप कुटिलं दृष्टाकोऽन्यसाटोपाति भयानकवदना हंतुकामे वेदं महाह स समतिसंरंभेणापि मुंचंतीत
लद्धसत्यपायीय सा दुष्टानां लेनेवासि नानिकृष्टीलागला ... वेत मस्सृगासवम सुसं सह गणेन नि पीयातिपानमद विहलोदलारां स्वपार्षदैः सहज
गेन नतेच जहार च शिरः कंदुकलीलया १७ एवमेव खलु महद्भिचारातिक्रमः का ईमनेनैव फलति १८ नवा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतं यद संभ्रमं
२२ स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदय ग्रंथीनां सर्वसत्त्व सुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भा
२१ वैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवत परमहंसानां १९ भागवतास्य तेपरमहंसास्तेषां स्वशिरश्छेदे आपतितेप्रा

स२ भार

प्तेऽपि यदसंभ्रमः यत्र संभ्रमः इत्येतन्महदद्भुतं मनीषा स्वयं न भवति परमहंसत्वे हेतुः विरक्तपदमाह गिरेसुत स्यचतुर्थाश्रमप्रवेशाभावात् असंभ्र
महेतुं वदन्विशिनष्टि मुक्तः त्यक्तः देहादि ... आत्मभाव आत्माभिमानरूपः सुदृढोहृदयग्रंथिर्यैः सर्वभूतेषु सुहृत्सौहार्दयुक्तः आत्मा मनो येषां अ
तएव निर्वैराणां देहात्माभिमानाभावाद्रागाभावाद्व्याकुलत्वाभावः इति भावः देहात्माभि ... मानादिमत्वेऽपि तेषां मरणभयमस्तीत्याह साक्षात्
भगवता ऽनिमिषाणां देवानां अरिमिषः कालः स एव वारिः स ... तेन वरायुधेन अप्रमत्तेना नलसैन्तैस्तैर्भावैः स्वमङ्गलीभावक प्रगतिखनीमया
त्मकत्वभावैस्तेति १९ राम

ब्रा२

अथ पुनः शिबिकायां विषमं नीयमानायां सत्यां रहूगणः प्रकुपितः पूर्वं नीषत्कुपित आह इदानीं तु प्रकुपित आहेति प्रकुपितत्वेवोक्तिमाह किमि
त्यादिना भज्जिष्यसि इत्यन्तेन रे इदं किमित्याक्षेपे प्रतीतैर्दर्शयति अरे त्वं भर्तान् जीवन्मृत इव तमायः मां कदर्थीकृत्य तु धीकृत्य भर्तुर्मम शासनमतिच
रस्यतिक्रम्य वर्तसे ततः प्रमत्तस्य ते चिकित्सां दंडं करोमि दंडपाणिर्यम इव जनस्य हस्य यथा त्वं स्वां प्रकृतिं भजिष्यसि समीचीनतां करिष्यसि त
था चिकित्सां करोमीति ६ एवं बहु अविकृमबद्धमनन्वितमर्थं भाषमाणं नराणां देवोऽस्मीत्यभिमानवन्तं तमसाऽनुविद्धेनानुसंगतेन तमोगुण
कार्येण क्रोधेन तन्मूलेन मदेन संमोहितेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं भगवत्प्रियनिकेतन शब्दो भागवतपरः भागवतप्रियनिकेतन
त्वात् तिरस्कृता अशेषा भगवत्प्रियनिकेतना येन सः न तिरस्कारेण सर्वेऽपि भागवतास्तिरस्कृतप्राया एवेत्यभिप्रायेणाशेषपदं प्रयुक्तं यद्वा

न४ नाभेव

अथ पुनः स्वशिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमति
चरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दंडपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति ६ एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं न
रदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पंडितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूत
सुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायामनतिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ७

34

तिरस्कृत अशेषः संपूर्णः भगवतः प्रियः आश्रयो
येनेति वा पंडितमात्मानं मन्यमानं योगीश्वराणां चर्या जडादिवदाचरणं तस्यां नात्यन्तं व्युत्पन्ना परिचीता मतिर्यस्य तं रहूगणं सर्वभूतसुहृदात्मा
कृतापराधस्यापि सौहृदयुक्तमनाः ब्रह्मभूतो भगवान् जगदुत्पत्त्यादिज्ञानवान् उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो
भगवानिति उक्तेः सब्राह्मणः भरतः विगतस्मयो विगताश्चर्योऽपि स्मयमानो हसन्निव स्मितेन सुप्रसन्नतां द्योतयते इदं वक्ष्यमाणमाह ७ तत्र पूर्व
के वक्रोक्त्या च विपरीतार्थपरत्वेन दीर्घमार्गगमनपरिश्रमस्याल्पयोवना [illegible] भिप्रायकत्वेन प्रतीतत्व हृद्यो लोकहृद्यात्सत्यमेव तथाप्यन्यगतानां
एतेषामन्यत्रारोपेण प्रवृत्तत्वात्परमार्थे हृद्याः सत्यमेव निभाव [illegible]

रजसावृतमति

वृ॰ पा॰२

विजृम्भितमेवाह नेत्यादिना पारयाम इत्यन्तेन हे नरदेव वयं न प्रमत्ताः किंतु भवन्नियमानुवर्तिनः साध्वेव सम्यगेव वहामः अयं पुरुषो धुनैव नियुक्तोऽप्यस्माभि
स्सह द्रुतं नैव गच्छत्येतो वयमनेन सह वोढुं न पारयामः न समर्थाः इत्यलिकप्रणालांव चो निशम्य संसर्गनिमित्त एकस्यापि दोषः सर्वेषामपि भवितु
मर्हतीति निश्चित्य रहूगणः प्राहेत्यन्वयः कथंभूत उपासितारः ह्यायेन सोऽपि स्वभावेन प्राकृतेन बलात्कारतः कृत ... ओगुणः व्यास्रचित उत
एवेषत्कुपितमनाः सन्नूकथंभूतं पत्याहन्न स्पष्टं वृस्तेजो यस्मिन्नजसामस्ननाः आवृतं प्र... ज्ज्वलं जातवेदसमग्निमिव स्थितं ४ उक्तमेवाह अहो
इत्यनेनासंघट्टिन इत्यन्तेन अहो भ्रातरिति संबोधनं मा देवाभिप्रायकं स्वकं निक्षिप्तं उ वं धिकं परिश्रान्तोसीत्यादीति विपरीतार्थे कालि ... ध्वानिग
कएवोहितवान्नतश्चापि सुचिरं जरसा च दुर्बलत्वेन च उपद्रुतः दीर्घत्वं प्राप्तो भवान्नितरे त्वद्धिसरिका एते संघट्टिनः सहवाहकाः ... नो एव दोषोऽध्वगमर

जात॰

नवयं नरदेव प्रमत्ता नवन्नियमानुयथाः साध्वेव वहामोऽयमधुनैव युक्तोपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमहं वयं पारयाम इति ३ सांसर्गिको दोष एव नू
नमेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य रूपणं वचो रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरवि
स्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह ४ अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एवोहिवान् सुचिरं नातिपीवानसंहननो जरसा चोप
द्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते संघट्टिन इति बहु विप्रलब्धोऽप्यविद्यया विरचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहं ममेत्यनध्या
रोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ५
नादिहं तनकत्वेव मुविन... संती त्यवंवहु विप्रलब्धोऽपि स्थितोऽपि अध्यासेन तूष्णीं पूर्ववदुवा
ह तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि अविद्ययाऽहंकारममकाररूपया कर्मसंज्ञया वा हेतुभूतया विरचिताः परिणताः द्रव्याणि पंचमहाभूतानि गुणाः शब्दा
दयः श्रोत्रेन्द्रियविषयाः कर्माणि वागादि कर्मेन्द्रियविषयाः अभिजल्पादयः गुणाश्च कर्माश्च तद्विद्यया ... आशयोऽन्तःकरणं वासना वा य
स्य तस्मिन् ... अवयवविन्यासविशेषरूपे स्वचरमकलेवरे तदनुवंधिनि च अनारोपि
मिथ्यावस्तुनि वसतस्येक रूपे रोस्ति वस्तुनतो ... त्सर्वः ... आहं प्रत्ययः रजतादि प्रत्ययवत् मिथ्याप्रत्ययो यस्य सः ब्रह्मभूतः प्रसन्नधर्म।
तः अहंममेत्येवं रूपो मिथ्याप्रत्ययो ... अनहमर्थे शरीरे अहंप्रत्ययः
मापद्यमानत्वस्ब्रह्मभावस्य साक्षात्कृतवान् ... शः ५

३५ यदुक्तं पृष्टस्तस्यैव चिकित्सां करोमीति तत्सोत्तरमाह उक्तमेवेति त्वमित्युक्तोऽस्मि के व्यालनि संस्थानि स्तंबुलनसस्यो मत्तत्वमेतीति स्तुतौ संस्था शब्दस्मृति
ष्णापरत्वेन प्रयोगात् स्निष्टा चोपासनाया अविछेदः त्वसंस्था प्राप्त[illegible] उन्मत्तादिनन्नुकुर्वतः तर्जनता[illegible] [illegible] मम हे वीर चिकित्सिते
नदेहेन वा कियानर्थः त्वत्कृत प्रहरणादिकं नाति[illegible] स्मादिस्यर्थः यदि पुनरहं न त्वसंस्थागतः किंतु प्रमत्तः संस्तापैव तथापि स्वस्य प्रमत्तस्य
मम शिक्षादिकं [illegible] वणीव [illegible] थैमेव ज्ञानरहितेमाहशो संसारिजनेयत्त्वया चिकित्सितं दंडप्रधानं तत्ति[illegible] येषं त्रिफलं पूर्वमेव संसार व्यस
नात्तुरत्वादित्यर्थः १२ अनुवादरूप परिभाषया अनुवादरूप भाषणपूर्वकं एतावत्प्रसुदीर्यं प्रतिवचनं कृत्वा उपराम अन्नोपादि[illegible] प्रवृशीलयस्य उपर
तेन निरस्तमनात्मनो देह[illegible] स्मानि मितं येन सः विध्यानिरस्तं देहांतर संबंधाया दग्ध पूर्वांतर संचिता न स्रुपगतं मादिक बुद्धिपूर्वकं भेदमिन्नपुण्यापुं

उन्मत्तमत्तज्ञ उवक्कसंस्थागतस्य मे वीर चिकित्सितेन अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तब्ध प्रमत्तस्य चापि स्वपेषः १२ ॥
एतावदनुवादपरिभाषया प्रसुदीर्य समुनिवर उपशमशील उपरतानात्म निमित्त उपभोगेन कर्मारब्धं अपनयन् राजयानमपि
तथोवाह १२ स चापि पांडवेय सिंधु सौवीरपतिस्तत्वजिज्ञासयांसमक्ष अह्न्याधिकृताधिकारस्त्वदुपमंथि विमोचने वचः
आश्रुसबहुयोगमंथ संमतं त्वरया वरूह शिरसा तस्यादमूलमुपस्थितः तेमापयन् विगतन्नृपदेवस्मय उवाच १४ ॥ ॥

एवरूपया पः आरब्धमभ्युपगत आरब्धरूपमपि कर्मपुण्यापुण्यरूपं उपभोगेनानुभवेन उपनयन् समुनिवरः तथैव पूर्ववद्राजयानमपहित वा
न् १३ हे पांडवेय स चापि सिंधुसौवीरपतीरहूगणोपि समक्ष याभ्युद्यातपैवतत्वविजिज्ञासया मधिकृतः प्रासोधिको [illegible] रभावोयेन अधिका
रः प्रस्तावः प्रारंभ इति यावत् तत्वजिज्ञासायां कृतारंभ इत्यर्थः अज्ञानविमोचनं बहुयोगं अथ संमतं बहुविधाध्यात्मशास्त्र संमतं च द्विजवचः
आश्रुत्य श्रुत्वा विगतानरांगो देवोधिराज इति स्मयो गर्वो यस्य सः शिविका यास्त्वरया अवरूढावतीर्य तस्मादमूलं उपस्थितः द्विजपादमूलं प्रतिप्र
णतः क्षमापयन् वक्ष्यमाणमुवाच १७ तदेवाह

तदेतच्छृणु किं भर्तुरिति भर्तुः पित्रादि पुत्रसानुषंगेणान्वयः यदि भर्तुर्भारः तन्मुक्तः अनत्वसात् सनेनेसान्यन भरणाभावात् यदि गंतुरधिगंतव्यं ग
तथा भूमिः स्थानेन तस्य अप्रासाद्य ... सदा गमनस्याप्यभावात् पीवापीन इति तदा देहाशो भूतसंघाते देहे स्थान्तमेस्यादिति विदुषामात्मयाथात्म्य
विरोधप्रवाहः इत्यर्थः ९ नतेस्तुतं प्रपंचयति स्थौल्यमिति व्याधयः ... शारीरा दुर्वा रोगाः आधयः मनःपीडाः भयमागामिदुःखदर्शनजं त्रासं कलिः
कलहः तृष्णा कामः रजोवंचनरतिर्वियुयासक्तिः मन्युः क्रोधः अहमहंकारः अनात्मन्यात्माभिमानहेतुः मदः मोहः रतेर्वा शोकाराः अंतराकारा अ
सर्वे देहे न सहैतस्यापि मम तु ते न संतीत्यर्थः एते देहे एव न जातस्याजातस्य मम हितस्य मेन संतीति वार्थः ९ यदुक्तं जीवन्मृत इति तन्नाह जीवन्मु
तत्वमिति जीवतं श्वासवत्वं मृतत्वं त्यक्तपूर्वावस्थात्वं चेतन्यशून्यत्वं वा एतद्द्वयं हे राजन् यस्य देहस्य वपुस्याति विनाशवतस्य विकृतस्य देहस्य सहस्रं नत्वा

त्वयोदितं अत्तमविमलधीर्भर्तुः समेस्याद्यदि वीरभारः गंतुं यदि स्यादधिगम्यम आपीवेति राशौ न विशं प्रवाहः ८ स्थौल्यं कार्श्यं व्याधय आधय
श्वत्तुतृट् कलिरिच्छा जराच निद्रारतिर्मन्युरहं मदश्च शुचो देहेन जातस्य हि मेन संति ९ जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यंतवद्विकृतस्य देहस्य
स्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र तत्रोच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः १० विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् प्रपश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्य
तथापि राजन्करवाम किं ते ११

तत्र

त्मन इत्यर्थः यदुक्तं भर्तृशासनमसि चर सीति तत्र स्वाम्यभाव प्रतिदि पत्ति स्वस्वामिभावो यत्र ध्रुवः नियतः ईड्य हे
राजन् तत्र नियतस्वस्वामिभावव तस्तु पुरुषेषु विधिकृत्ययोगः विधिं नियोगः शासनमिति यावत् कृतकर्मवत्तयोर्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति उ
वसमवायेऽस्ति धातुः यथो जीवविशायी स्वस्वामिभावसंबंधोऽनियतस्तयोरेवानियमेन प्रयोज्य प्रयोजकभावः स्वं चेन्न नियमेन भर्ता कालभेदेन यदि
तवराज्यभ्रंशः मम चैव राज्यं स्यात्तदा विपर्ययप्रसंगात् अतो न तत्र प्रशास्तृत्वं स्वतोऽस्ति अतः स्वस्य स्वामित्वबुद्धिर्भ्रांतिरित्यर्थः १० तं भृत्यः अहं स्वामी
त्वं च मम बुद्धेः विवरमवकाशं मनागीषदपि व्यवहारतः उक्तिमात्रादन्यत्र न पश्यामि तत्रैवं सति क ईश्वरः किमीशितव्यं न त्वमीश्वरो नाहमीशित
व्यः यद्यप्येवं तथापि किं कुर्मः अथं स्थितिरपि कर्तुं मया कोऽर्थः

गौर

भा०पं०टी०
३६

दृष्टइति देहादसत्वेपिदेह योगाद्यात्मनो ममकर्मतः पुत्रादिकर्मणामयमोहष्टः अतोमहष्टोतेन मतुभारस्यगंतुरध्वनश्रमगंतुमवे तोपिश्रमभ्रमतुम
मेऽनुमिमे भवताश्च्चातेनमवितथंमत्वेताजं तत्वाच्च यथा पुत्राद्दिकर्तारहमित्यनुमिनो मीत्यर्थः नचिदंव्यवहारमात्रेन तुसत्यंतत्राह असताघटा
दिनांउदकाहरणघभावदर्शनात्सतानुदर्शनाद्व्यवहारमार्गः प्रपंचः सन्मूलः प्रमाणमूलकएवेष्टः अत्रायंप्रयोगः प्रपंचः सत्यः अर्थः
क्रियाकारित्वात्यःपुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारीयथा शुक्तिरजतादिरिति १८ अतिमः स्वतोदुःखाद्यभावेपिदेहसंसर्गात्तंमवतीत्यभिप्राये
णाह स्थालीति स्थाल्याद्रिनाद्दग्निनापातस्यवर्तिनः शिशिरस्यपयसोभितापः तस्यतापात्तंडुलगर्भविक्लित्तिर्भवति ततस्तथाहस्यांतरशी
नाहेहादीनांसंनिकर्षादनुरोधात्संनिकर्षस्याकर्जनीयत्वात्तत्प्रतापुरुषस्यसंस्कृतिः सुखदुःखाद्यनुभूतिर्भवतीत्यर्थः असवः प्राणाआशयो

वृ

दृष्टः श्रमः कर्मतआत्मनोवैभर्तुर्गंतुर्भवतश्चानुमन्ये यथाऽसतोदानयनाद्यभावात्समूलइष्टोव्यवहारमार्गः १९ स्थाल्यग्नितापात्पय
सोभितापस्तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रियास्वाशयसंनिकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् २० शास्ताभिगोप्तानृपतिःप्रजानां
यःकिंकरोवैनपिनष्टिपिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्युतस्ययदीहमानोविजहात्यघौघं २१ तन्मेभवान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्त
मस्य कृषीष्टमैत्रीदृशमार्तबंधो यथातरेसदवध्यानमंहः २२

न२

वासनाश्चांतःकरणंवा २० तथाहि निदाघादिनादेहेतसेइंद्रियाणांतापः ततः
तिर॰४ प्राणस्यततः मनसस्ततआत्मनइत्येवंचसतिदंडपतनादिकमपिसकलमित्याह शास्तेति यदाहेकमेवशास्तानृपतिस्तदाप्रजानामुत्पथवर्तिनी
नांधास्तासन्मार्गवर्तिनीनांतुगोप्ता ननुएवंमेवव्यसनातुरंदंडयन्पिष्टंपिनष्टीत्युक्तमितिचेत्तत्राह अच्युतस्यभगवतः स्ववर्णाश्रमधर्मेणकिं
करः स्वाराधकः भगवदाराधनरूपंस्वस्ववर्णाश्रमप्रयुक्तंनिग्रहानुग्रहादिकंकुर्वन्यीस्तंनपिनष्टिनैष्फल्येनप्राप्नोति यत्स्ववर्णाश्रमोचितंक
र्मईहमानः कुर्वाणः अघौघंपापराशिंजहातिविधुनोति २१ तस्मादेवंममजिज्ञासुत्वाद्भेआर्तबंधोनरदेवोहमित्यभिमानजमदेनानादृतसज्ज
नस्यमेममदृष्टिंमैत्रीदृशंसानुकूलदृष्टिंकृषीकुरु यथाहंसदवध्यानंसन्तनामवज्ञानरूपमंहःपापंतरेतरिष्यामि २२॥

धा१ कवि॥

३६

इति भाति तथा च तत्रेत्यादिष्ववधूते तु त्वं कतमोऽवधूतः तद्वत्यहं एव विप्रादिनिर्देशो नापि
निर्णयो भविष्यतीत्याशयेन पृच्छति कस्यासीति २

द्विजानां मध्ये त्वं कतमः निगूढः अनभिव्यक्तकुलवर्चसः वाऽसि नाहं द्विज इति चेत् यतः सूत्रमुपवीतं बिभर्षि अतस्त्वं मवधूतः सर्वैः परिभा-
अवधेयो ज्ञाननिष्ठः कस्य पितुर्गुरोर्वा असि पुत्रः शिष्यो वासि कुतस्त्यः कुत्रभवः इहापि कस्माद्धेतोः आसः नोऽस्माकं क्षेमाय चेत्यासः किं श्रुतः
कपिलो मुनिर्भवसि किं उतेति वितर्के २५ किमनया शिबिकया तावद्वहता नेति चेत्तत्राह नाहमिति सुरराज इन्द्रः तस्य वज्रादहं न विशंके न वि-
भेमि तथा रुद्रस्य त्रिशूलात् यमस्य दण्डात् अग्न्यादीनामस्त्रादपि न त्रस्यामि तथा कुबेरः किंतु ब्रह्मकुलावमानान्नितरां शंके १६ तस्मात्त्वमस्माभिः
नामुत्तरं ब्रूहि असंगो निघ्नति गूढः निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन अपारः दुर्विभाव्याभिप्रायः जडवद्विचरसि नव वा असि तु योगस्थि-

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्लः १५ नाहं विशंके सुर-
राजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात् १६ तद्ब्रूह्यसंगो जडवन्निगूढवि- नी २
ज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुं १७ अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं
२४ वै प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णं १८ स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिंगो विचरत्यपिस्वित् योगेश्वराणां
गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः १९ तानि योग-

श्रीला २
शास्त्रेण संदर्भितानि तत्र हेतुः हे साधो नोऽस्माकं मनसापि सातत्येन व्याप्तवद्वचो भेत्तु-
मभिप्रायतोऽवगंतुं न क्षमन्ते न शक्नुवन्ति १७ स्वस्य ज्ञानाधिक्यं तादृशी यातिशाहं चेति तत्त्वविदां विद्वद्विदोऽस्य तत्त्वविदां मुनीनां मध्ये प्रवरं हितोपदेष्टारं ज्ञान-
कलावतीर्णं साक्षाज्ज्ञानशक्त्यैवावतीर्णं साक्षाद्धरिं योगेश्वरं कपिलं मुनिं प्रति इह संसारे यत् शरणं रक्षकं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तः १८ लो-
कनिरीक्षणार्थमव्यक्तकपिलो भवान् विचरति किंस्विदेवं कथंभूतः अव्यक्तलिंगः अस्पष्टदेहः गृहासक्तोऽस्मदादिर्मन्दबुद्धिः योगेश्वराणां गतिं कथं वि-
चक्षीत प्रत्येतु विवादिस्मयः १९ एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तद्दुःखोत्तरापराधं पतितस्य यदुक्तं मम श्रमो नास्तीत्याह

भा०पं०टी०

२७

नत्वते भोतदभिमानेहेतुत्वतत्तत्परवरूपस्वभावप्रतिपादकवेदांतशास्त्रार्थपरिशीलनमेवेतिवक्तुंतावद्वेदांतशास्त्रस्तुतयेपूर्वभागस्यातत्त्वावेद
कत्वमाह तथैवेति तथाहिहेराजन्नुरवोवहवः गार्हमेधाः गृहमेधिसंबंधिनोवितानायज्ञादिकर्मविस्तारास्तद्विधायिकाविद्यापाउरु ऽरुंशंविजृंभि
तेषुविलसितेषुवेदवादेषुवेदरूपेषुवादेषुउक्तेषुवेदपूर्वभागेषुतत्त्ववादः शुद्धोनिर्गुणात्मकः प्रकारवसाधुःप्रायेणनचकास्तिनप्रकाशते प्रा
येणेत्यनेनेश्वराराधनत्वेन कर्मकुर्वतोवृत्तिरवेशुद्धे देहातिरिक्तस्यफलभोक्तृत्वमात्रेणापतेनतुस्वरूपंशोधयतेइत्यर्थः यद्वातत्त्ववादःउ
पनिषत्कृततत्त्ववादः तत्त्वदीपार्थः एवंवेदवादेष्वपिवेदशब्दतस्तुपूर्वभागपरःपूर्वभागस्तदर्थवादिषुउत्तरभागार्थवादीनसम्यक्प्रका
शतइत्यर्थः कर्मसुखवत्सुविमलाशाचेत्तविनोत्पादयितुंशक्नुयादितिभावः २ शुद्धवेदांतस्याप्यविरक्तस्यनैतत्त्वावबोधइत्याह नेति स्वप्नेस्वप्न
पदार्थनिरूप्याव्याख्यानेनस्वप्नसुखस्यास्वास्थ्यरत्वायेगर्मेनाम्नरपिगृहमेधिनरोहिकामुष्मिकसुखंयस्यहेयत्वेनानुमितंनस्यात्तस्यसांसारिकदुः

तथैवराजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु नवेदवादेषुहितत्ववादःप्रायेणशुद्धोनुचकास्तिसाधुः २ नतस्यतत्त्वग्रहणाय
साक्षाद्वरीयसीरपिवाचःसमासन्स्वप्नोपमंतत्रगृहमेधिसौख्यंनयस्यहेयानुमितंस्वयंस्यात् ३ यावन्मनोरजसापूरुषस्यसत्त्वे
नवातमसावानुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरातनोतिनिरंकुशंकुशलंचेतरंवा ४

३७

वरीसीर्वरीयसः।
त्वविरक्तिविरहात्म तन्मसंसक्तस्यसोत्साद्यथावतत्त्वज्ञानाय
वरीयसोपिवेदांतवाचःसमग्रासन्नवेदांतैर्नतत्त्वावबोधइत्यर्थः स्वप्नदृष्टंतेनगृहमेधिसौख्यस्यहेयत्वानुमानतत्त्वानवबोधकारणं
स्फुरत्युत्वासक्तिमूलकमित्युक्तं अनेवगृहसौख्यस्यहेयत्वाध्यवसायेतत्त्वज्ञानोदयइतिफलितं ३ ननुगुणत्रयोपरागेणकुशलाकुशलकर्मोपा
दनद्वारेणावचदेहसंबंधमापादयन्मनएवात्मास्थिरसुखासक्तिजननद्वारातत्त्वज्ञानप्रतिबंधकंसंसृतिकारणंतदेवचगुणत्रयाकलुषितंसत्त्वा
नजननद्वारामुक्तिहेतुरित्याहयावदितिसार्द्धैः पंचभिः यावदस्यपुरुषस्यमनरजआदिभिरनुरुद्धमुपरक्तंभवतितावन्निरंकुशंसततंगुणानुसारेणचेतोभि
र्ज्ञानेंद्रियव्यापारैराकूतिभिःकर्मेंद्रियव्यापारैश्चहेतुभूतैर्नभयोद्वि‍यकर्मभिःपुण्यापुण्यरूपैःकुशलमुत्कृष्टंइतरंहीनंवादेहमातनोतिसंपादयतिष्ठ २७

ननु ममात्मनः कर्तृत्वविकाराभावात् कुतः पापं तत्राह नेति विश्वसुहृदो स्वरः सखायस्य स विश्वसुहृत् सखा वा सुपर्णा सयुजा सखाया इति श्रुतेः तस्य साम्येन सर्वेषु बुद्धिस्थकर्तृत्वभावेन वर्तमानस्य मिथ्याभिमतिर्देहात्माभिमतिः स्वतन्त्रत्वाभिमतिश्च पुण्यत्वपापत्वविभक्तकार्यत्वज्ञानादिकारी नास्ति तस्य पापि महता विभोः स्वकृतान्माहशोऽन्यतः मूलपाणिरिवालिप्तं मूर्धा प्यहूरात् हि प्रमत्तस्थितिः स्थावरत्वमेष्यति स्थावरत्वमागमिष्यतीरेव हि जीवस्य विनाशो नाम तत्त्वनिरतः शैवेतस्मान्निष्क्रमतेः २२ इति पंचमे स्थानः १० एवं देहगतानां परिस्पन्दस्थौल्यादीनां समानामेव देहात्मभ्रान्त्या त्मनि प्रतीयमानानामपि वस्तुतः आत्मसम्भावेन निराक्षेपमथाभिहितेस्मन्नपि सर्पं चात्मनो त्वमेन्यामि हि तस्मिन्निति भूम्यन्तर्गि पाकारित्वहेतुना घटादीनामिव तेषां सुखदुःखाद्यर्थक्रिया कारित्वेन समता मुपपादयन्न कुशलः सम्यक्त्वेति हि तस्मन्तो पपादनं युक्तिमद्भ्य त्रागतानाम मेत्र प्रतीतेर्भ्रमरूपत्वे कथितेनैषां सम्यक्तोपपादनवैयर्थ्यात् तथा देहसंबंधादात्मनि तेषां प्रतीतिर्न वस्तुतः स्युके पुनर्देहादिसंबंधादौ निपरिस्पन्दादिप्रयुक्तसुखदुःखादिप्रतीतिरितिवदन्नेयं न

नविक्रियाविश्वसुहृत्सततस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि महद्भिमानास्ववृत्ताद्भिमाहं इन्त्यहूरादपि मूलपाणिः २२ इति श्रीभा० पं त्वमकेन धेदशमो ध्यायः १० श्रीकृ उ० अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः न सूरयो हि व्यवहारमेतं तत्वा वमर्शेन सहामनन्ति १

निपुणः उक्तमेवपुनराहेपत्वेनोक्तेः तथा जीवानांमिथः स्वस्वामिभावस्यौपाधिकत्वे कथिते पुनस्तस्यस्वाभाविकत्वाभिमानेन स्वस्य दण्डनेतृत्वं साधयन्नतिनिपुणात्माभिमन्यत्वात् अकोविदइति विविक्तात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितत्वात्कोविदवादवादान् कोविदवाक्यतुल्यान्वाक्यानि वदस्यथो विविदुषांमध्ये श्रेष्ठोन भवसि कुतः हि यस्मादेवं व्यवहारं ... देहात्माभिमानस्वतंत्रात्माभिमानमधु रभीनत्वप्रवत्वदण्ड्यत्वादिव्यवहारमात्मविषयं देहिनां परस्परं स्वस्वामिभावादिव्यवहारमनवद्य सर्वेसूरयस्तत्त्वज्ञयथात्मविदः तत्वावमर्शेन तत्वविचारेण सहनवदंति किंत्वविद्यारितसुन्दरं तत्वविचारमूलकेन समामनंतीति नसम्यवदंति नपरमार्थत्वेन सहमनं तीत्यर्थः सहामनंतीति पाठेतत्त्वविचारेण सह नवदंति किंत्वविचारितसुन्दर मात्मयाथात्म्यज्ञाननिष्ठानां अस्मिन् देहात्मभावादिमूलेव्यवहारेऽपा वदंति सूरयो नसमामनंतीति इत्यनेन निरंतरमध्यात्मशास्त्रपरिशीलनवतामात्माभिमानक्षतिः सूचिता १ रमार्थत्वेनात्मनस्तद्विपरीतामतेनास्मिन्व्यवहारमात्मात्मनाभिमानक्षतिः सूचिते १

अन्यथा भगवत्पाददर्शने तु सकलरूपं यथा भवति तथा एवमनुशोचन्निति वक्तमाशासकरेणाओवावेलनव्ययः कथम् अनुशोचन्नथ धनइवानिलरीभीतमानः
अनिलर्षेणो शुक्लेन हरिणा कुमारकसेवावीरस्येण विहलेहृदये संतापो यस्य महत्कश्मलं मो हं मिलिलमितः १२ किं पुत्रा वचनेन हा अपि इति ममदतनार्थत्वादिक
मविगणायेन्दनः विसंज्ञो येनेन यानृत एवात्मन्यस्य येन स्वतुल्या एव सुजनइवागमि प्यत्यपिप्रागधेत् किं तेमे एवकादिभिरवुपहले तत्र हेतुः दैवेन भगवता
शुसंमदाश्रमसमीपने शख्याणि णोमलनृणा निवरंतं जनयेन मपि इत्याभि १३ एकः शाला एकोवानेकवरोषराहादि रसतापचरोमा आदिवी अपि नभत
पति सकललोकानां कालेमोयस्मात्सउदयो यस्य स यो विद्यात्मानो स्वरूपं यस्य सः सूर्यो भगवान् इति स्तोत्र तुसंगा पतिकिला पापिनमस्यव धस्मास्सः निःश्रेयम्

अन्यथा मत्स्यमुद्धिन्नो न सद्विणाइव रूपणाः सकलरूपा मनिलवर्षेणा हरिणा कुमारक विरहविहलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन्निति क्षणं तेमहदमिलेमिवइ
तिहोवाचा १२ अपि वत सर्वेरूपेण एणा बालको मल हरणी सुत अहो ममानार्यस्य शवकिरालमतेरकात सुकृतस्य कृत विस्रंभ आत्मप्रत्ययेन तद
विगणय्य सुजनइवागमिष्यति अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरंतं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि १३ अपि नवकः शालवृको मत्सोवानैकचरो वा भक्षयति नि
म्लोचति हि भगवान् सकलजगत् क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा अद्यापि मम न स्वगवधून्यास आगच्छति अपि स्वित् अकृतसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो
विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामपनुदन् १४ क्ष्वेलिकायां मां मृषासमाधिनामीलितदृशं प्रेमसंरंभेण चकितचकित आगत्य पृषदपरु

तः मगोनागच्छति हरिणा एवराजकुमारः हरिराजस्य कुमारो वा आगत्य मां पिशि शुभे प्रियालीयन्नथ किं कुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारकविनो
दैः स्वीयानां नः असंतोषं खेदमपनुदन् १४ संभवति चैतदित्याह क्ष्वेलिकायां खेलन सह क्रीडायां मृषायः समाधिस्तेनामीलितेदृशो येन तं प्रेमसंरंभेण प्रण
यकोपेन पृषज्जलविंदुः तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण अवलिखितं पुनः नः प्रतिहते यथा तथा आवस्थपरिताप्यावस्पलुठति संघटयति १५

ननु एतर्ह्यार्याः साधवः परोपकारशीलाः उपशमस्य भावाः कृपणेषु सुहृदः सौहार्दवन्तः एवं धार्येऽपि शरणागतरक्षणार्थं स्वार्थस्य प्रयोजनवशाद्गुरुतरानपि उपेक्षन्ते गुरुतरानपि प्रयोजनानत्यजन्त एवंविधं शरणागतरक्षणं कुर्वन्ति ननु भरतस्य वंशस्यानुषंगः स्नेहानुषंगः आसक्तिर्येन सः भरतः आसनादवस्थानादुक्ता
सनतुपवेशनमटनं संचरणमशनं भोजनं कन्दमूलादिना मज्जनं स्नानं संस्पृश्यः स्नेहलेनानुबिद्धहृदयं येन तत्र धाम्न आसीत् ९ स्नेहानुबन्धमेवाह कुशेत्या
दिना स्वदयितोत्सतेन कुशादीनाहर्तुमारण्याः परिमृगेण वनगतिः शावसिंचितः सेनं वकादयो मद्येऽपुरिति वृश्चाशालावृकादिभ्यो भयमासंकमानः शालावृ
का अरण्यश्वान हरिणकुलेन सह वनं प्रविशति पथिपथि च मुग्धभावेन लोकुपार्थेण्यो स्नेहेन वापि मक्रमतिः सक्तिर्गन्तुमसमर्थो भवति नेष्ट

नूनं ह्यार्या उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते इति कृतानुषंगश्रमशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्ने
हानुबन्धहृदय आसीत् ९ कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकशालावृकादिभ्यो भयमासंकमानः सह हरिणकुलेन वनं
समाविशति पथिपथि मुग्धभावेन तत्र विषक्तमतिः प्रणयभरहृदयः कार्पण्यात् स्कन्धेनोद्वहति एवमुत्संग उरसि वाधायोपलालयन्मुदं परमामवाप
१० क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्स ते
सर्वत इति ११

तिवाश्चान्मन्तदेपणप्रसेव्ये हस्तो तस्य वीपपरिमिलनचुम्बनपयसत्था मृगो भरतः कार्पण्यान्मृगविश्लेषजदुःखासहिष्णुत्वरूपादैन्यात् स्कन्धेनोद्वहति
तिबालान्तं प्रणयभरहृदयः कार्पण्यात् स्कन्धेनोद्वहति एवमासनसमये उत्संगे शयनसमये उरसि बाधाय परमां मुदमवाप स्वात् १० क्रियायां नित्यनैमित्तिकायां निर्वर्त्यमानायां क्रियमाणायां
स्कन्धयोरारोप्यं पुच्छति एवमासनसमये उत्संगे शयनसमये उरसि बाधाय परमां मुदमवापश्यान् १० क्रियायां नित्यनैमित्तिकायां निवर्त्यमानायां क्रियमाणायां
यां तस्यां मन्तराले मध्ये तदोत्थायोत्थाय यदैनं मृगमभिचक्षीत पश्यति तर्हि वाव तत्रापि स वर्षपतिः भरतः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मै मृगाय आशिष आशास्ते
आशीःपशंसामेवाह स्वस्तीति हे वत्स ते तुभ्यं सर्वतः सर्वत्र देशे काले च स्वस्ति स्यादिति आशास्ते स्तादिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ११ ॥ ॥

द्रव्यं पृथिव्यादि स्थूलपंचकं तन्मात्रसाधारणो गुणः स्वभावस्तेषां परिणामस्वभावो वा तेषां परिणामहेतुर्वा आशयो वासनाकर्माणि पुण्यापुण्यं ... निमित्तैः

द्रव्यैकादश इति रूपा मनसो विकाराः प्रथमं शतशस्ततः सहस्रशः ततः कोटिशश्च स्युः नैते विकाराः केवलस्य मनसः किंतु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य

इति देहं वदतीत्याह क्षेत्रज्ञ ... क्षेत्रज्ञमनसोः परस्पराधिष्ठितत्वाद्भवंति किंतु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितमनस एवेत्याह न मिथ इति

न चापि न स्वतो भवंति किंतु कर्मतः इत्याह न स्वत इति स्वकर्माधिनाइति भावः क्षेत्रज्ञशब्दोऽत्र जीवपरः तस्यैव मनोधिष्ठातृत्वात्संकोचविकासवत्त्वं भूत

त्वात् अयत्वाच्च यद्यप्यत्र प्रकरणे क्षेत्रज्ञशब्दो नारायणवासुदेवभगवदादिसमानाधिकरणेन प्रयुज्यमानः परमात्मपरो वक्ष्यते क्षेत्रज्ञं ज्ञानात्मत्वे

पद्यादौ वोक्ष्यत्वात्केवलं पाप्यत्र जीवपरः आभ्यपरीयः ... क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतिः क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराण इत्यत्र तु परमात्मपरः प

द्यत्रापि क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मपर एवतस्य सर्वोपादाननेत यात्विदुपादानत्वात्तदारात्म्भूतस्य ज्ञानसंकोचविकासाश्रयत्वाज्जीवस्य मनोधिष्ठातृत्व

द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः। सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः॥ १२

क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः। आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः॥ १२

तस्मैवाच अधिष्ठानं तथा कर्तीकरणं च पृथग्विधं विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं इति प्रयोजकतया देवस्य परमात्मनोपि सर्वत्रान्वयस्मरणात्

क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठातृत्वं स्याद्गुणाधारकस्य मनसः क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठितस्य रस्यपृथगभिहिताः एवं चेतनत्वेति

व २२ तदेवं मनसो गुणानां यापरागानुपरागाभावं बंधकत्वमोचकत्वे गुणोपरकस्य मनसः क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठितस्य ... शोधयति क्षेत्रज्ञ इति त्रिभिः अत्र क्षेत्रज्ञशब्दो न जीवपरः किंतु परमात्मपरः

रूपितेदानीं चेतनत्वं निरूपयिष्यन्तावत्प्रधानभूतं परमात्मतत्वं शोधयति क्षेत्रज्ञ इति त्रिभिः अत्र क्षेत्रज्ञशब्दो न जीवपरः किंतु परमात्मपरः

जीवस्येति दृष्टः हे राजन् अविशुद्धकर्तुं मेकर्तुर्जीवस्य मनसः जीवाधिष्ठितस्य मनसः मायारचिताः प्रकृतिमूलाः गुणानुकाः तत्फलभोक्तृत्वविभूतिः इति

विस्ताराः नित्याः प्रवाहतो नित्याः क्वचित् जाग्रत्स्वप्नावस्थायामाविर्भूताः क्वापि सुषुप्तौ तिरोहिताश्च क्षेत्रज्ञः परमात्मा शुद्धः स्वरूपतः सुखदुःखादिरूपेमालि

न्यरहित एवविचष्टे तथा च श्रुतिः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यः अभिचाकशीति मायारचितस्येति पठे मनसो विशेषणं प्रकृतिपरिणामरूपस्य मनसः

ज्ञानकर्मोभयेंद्रियव्यापारविषयाणि नामानि कर्मणा च प्रपंचयति गंधेति गंधः घ्राणेंद्रियवृत्तिविषयः आकृतिः रूपं चक्षुरिंद्रियवृत्तिविषयः स्पर्शः
त्वगिंद्रियविषयः रसो रसनेंद्रियविषयः स्वनः शब्दः श्रोत्रेंद्रियस्य विषयः एवं वाक्पस्थपायुवाक्पाणिवृत्तीनां क्रमेण विसर्गादयः पंच विषयाः तत्र वि
सर्गः पुरीषोत्सर्गः रतिः संभोगः अतिगमनं अभिजल्पो भाषणं शिल्पं आदानादिः गंधादयः पंच ज्ञानेंद्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव विषयाः तथा विसर्गा
दयः कर्मेंद्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव पंचानां पंच विषया इत्यविवेकः पुरुषाभिमानविषयत्वप्रकारमाह एकादशमिति स्वीकरणं ममेदं शिरः ममायं
हस्त इत्याद्यभिमानेन स्वीकरणं स्वीकार्यं शरीरमभिमानस्य विषयः तदेकादशं वदंति स्वयमर्थः शरीरमभिमानस्य चक्षुष्पतया गंधादिवद्बुधः
नापि कार्यं तथा विसर्गादिवत् किंतु ममेति स्वशेषतया स्वीकार्यत्वेन विषय इति विवेकिनामेव शरीरं ममाभिमानविषयमिति वदंति प्रायेण स्वीकर

५८

न५

गंधाकृतिस्पर्शरसस्वना विसर्गरत्यभिजल्पशिल्पाः ।
एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेकमाहुः ॥ ११ ॥

मा१

णं ममाभिमानस्य विषयत्वेनोक्तेऽपि विवेकिनां तु शरीरमहमभिमानविषयमिति तदभिप्रायेणाह शय्यामहं द्वादशमेकमाहुरिति एकेके चि-
दहमहंकारः अनात्मन्यात्मतादात्म्याभिमानरूपस्तं द्रष्टा वृत्तिं तस्याविषयभूतां शय्यां शरीरं द्वादशं विषयं चाहुरित्यर्थः जीवो यतः स्वस्वरूप
व्यामोहेन शरीरेऽहमेव सतीति शरीरं शय्याशब्देनोच्यते न तु गंधादीनां तद्विषयज्ञानानां च वृत्तिरूपाणां भेदाद्विषयविषयीभाव उपपन्नः वि
४२ सर्गादीनां कर्मेंद्रियवृत्तित्वाभावात् कथमेव पुनस्तद्विषयत्वमनुपपन्नमिति चेन्न विसर्गादीनां क्रियात्मकत्वात् क्रियायाश्च फलव्यापारभेदेन द्वैविध्यात्तत्रा
व्यापारं शाखवृत्तित्वं फलांशस्याविषयत्वमिति दिवत् तथाहि उत्सर्गव्यापारो विसृष्टमलाद्यधः तदनुकूलो व्यापारो रतिरेवं स्यादित्यपि बोध्यं
११ उक्तानामेकादशानां वृत्तीनामवांतरभेदैरानंत्यमाह

भे२ मा२

प्र॰ म॰ तं॰ न॰ साक्षात्कारसमानाकारज्ञानरूपोपासनपरिपाकं न लभते स्मा॰

एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमात्मस्वरूपमुद्दिश्य तदुपासनया तत्साक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानपर्यन्तं संसारो न निवर्तत इत्याह नेति हे नरेन्द्र रहूगण । तनुभृद्देही वयुनोदयेन ज्ञानोदयेन यावदेतां मायामभिमानरूपां विधूय निरस्य विमुक्तः संगो देहगेहादिषु येन जिताः षट् सपत्नाः शत्रवो मन आदिषड्रूपाः येन तथाभूतः सन्नात्मनः परमात्मनः तत्त्वं यावन्न वेद तावदिह संसारे भ्रमति १६ कं॰ ८ यत्तनुभृदात्मतत्त्वं वेद तन्नाहनेति यदिदं जनस्य संसारतापावपनं तापाध्यात्मिकादीनामावपनं क्षेत्रमात्मनो जीवस्य लिंगं पूर्वोक्तरीत्या संसृतिमुख्यं कारणं मन उपाधि शोकादिकं ममतां च न विधत्ते तावदेव यच्छोकादिकं विधत्ते तावत्तत्त्वं वेदेत्यन्वयः लोभो मोहः प्रमादः आमयो रोगः वैरानुबन्धः वैरपूर्वकानुस्मरणं शोकादीनां समाहारे द्वन्द्वः यच्छोकादिरूपमनुबन्धमनुबध्यते ततः सम्बध्यते इत्यनुबन्धः अस्मत्तो ममेतोत्पत्त्यभावे च शोकादिकं न यावत्तावत्

मू॰ न यावदेतां तनुभृन्नरेन्द्र विधूय मायां वयुनोदयेन विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् १६ न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबन्धं ममतां विधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं १८ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ११

यत्नेइस्मर्थः कदेदं मनः शोकादिविधायकमिति चेत् यदा गुणानुवर्तकं कदा गुणानुवर्तकं इति चेदाहार शुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यनुकूलसात्त्विकाहारसत्क्रियादिभिः सत्त्वप्रचुरमिश्रमदेतत् १७ तस्माद्देव मनः कारणरूपं भ्रातृव्यं सहजशत्रुं उपेक्षया निग्रहेणात्मतमेधितं संवृद्धं अतएवाददभ्रमनल्पं वीर्यं सामर्थ्यं तत्त्वस्वरूपं यस्य अतएव व्यलीकं तवाप्रियकारिणं तत्र हेतुः आत्ममोषं मात्मापहारिणं त्वमप्रमत्तः अनलसः गुरोर्हरेर्गुरुरूपेवहरेस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय सदाचार्यसेवादिप्रणाम स्ववशीकुर्वित्यर्थः १८ श्रीवीरराघवविरचितश्रीमद्भागवतटीकायां पंचमे एकादशः ११ करणे परमात्मस्वरूपे चोपदिष्टे देहात्मनोऽस्य भेदं जिज्ञासुः प्रणत्यात्तदुत्तममिदं वेदनेन च तत्प्रमा

अतः१ स्वात्म

चिर

एवं कर्मकर्तृत्वसालम्भोक्तृजीवत्वापादितयाऽदृष्टभागेन स्वयंप्रकाशमानतया च वर्तमानः परमात्मेत्युक्तं भवति पुनः प्रकृतिपुरुषयोरसंभावितधर्म
विशेषैस्तं विशिनष्टि सोऽयन्त इति अनेनाचेतनव्यावृत्तिर्जीवव्यावृत्तिश्च नहि जीवः क्षेत्रज्ञात्मकः स्वयंतथा जानाति किंतु मत्सेदमिति सामान्याकारे
णात्मप्रकृतिपुरुषयोरन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वेन धारकः पुराणः पुरुषः जगद्धारिकारणतया वर्तमानः पुरुषः साक्षात्स्वप्रकाशस्वरूपः स्वयं
ज्योतिष्ट्वं जीवेऽपि प्रसक्तं तद्व्युदासाय साक्षादित्युक्तं साक्षादपरोक्षं स्वयंज्योतिः नहि जीवस्वरूपं मन आदिभ्यो विविक्तं बद्धावस्थायामवभासते

४५ मुक्तावस्थायामपि तद्भासस्य परमात्मप्रसादायत्तत्वात् निरुपाधिकसाक्षाद्वभासभावान्निरुपाधिकसाक्षात्स्वयंज्योतिष्ट्वमेवाभिप्रेतत्वात्
नित्यनिःसंज्ञानाममपि तथात्वस्य परमात्मनो निरपेक्षायत्तत्वेन निरुपाधिकत्वाभावात् अजः स्वरूपतः स्वभावतश्चोत्पत्त्यादिविकाररहितः अनेनैरूपस्व
भावान्यथात्वप्रसक्तिमतोः प्रकृतिपुरुषयोर्व्यावृत्तिः जीवस्यापि सङ्कोचविकासरूपस्वभावोत्पत्तेः सत्त्वात् परेशो ब्रह्मादीनामीश ईश्वरः देवताविशेष
संकोच१

सोऽयन्त आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः । नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः ।
१४ यथाऽनिलो ह्यहं चराचराणामात्मस्वरूपेण प्रविष्ट ईष्टे एवं परो भगवान् वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः १५

निर

नित्यव्याप्तो नारायणो भगवान् वासुदेव इति नारं जीवसमूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापकं माधारश्चेति वं नारायण शब्दो योगरूढिभ्यां विभो
निरुपाधिकोक्तं नारायणो भगवान् वासुदेव इति नारं जीवसमूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापकं माधारश्चेति वंनारायणशब्दो योगरूढिभ्यां विभोः
रेवासाधारणः अन्यानि वचनानि पूर्वमेवोपन्यस्तानि एवं वासुदेवोऽपि वसंति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनीति तन्नैव नियमः स्मर्यते भगव
तोऽपि भगवत्पराशरादिभिः संमताश्च तथा भर्तृत्वादिभिः स्वरसः समुदायरूपेण च तन्नैवानियतः स्मृतः नन्वात्मतया सर्वव्यापकस्यैव कथं
मद्दर्शनं तत्राह स्वमायया स्वाधीनमायया आत्मन् जीवे गात्वा शसन्मात्रमुक्तं परमेश्वोऽन्तिलिवत् वमधीयमानः प्रकृतिवशगे द्रष्टुमश
क्य इत्यर्थः १६ न प्रकृतिवशगे ह्युद्भात्मत्वमात्रेण सर्वव्यापकत्वं भगवतः किंतु व्याप्यवद्दृश्य एव सर्वव्यापकतया नियन्ता स्यादित्याह यथेति यथाऽनि
५१ लो वायुरात्मस्वरूपेण नियन्तृत्वेन चराचराभूतानामन्तः प्रविष्ट ईष्टे प्रेरयति एवं क्षेत्रज्ञः परमात्मा भगवान्वासुदेवोऽपीदं जगत् चेतनाचेतनात्मकमन्त

समर्पयन्ति पादस्तुष्प्रवदवप

दश

स्तु लिंगवेतनेरावलयोर्वर्तते अचेतनविशिष्टाभिमुख्ये द्विवेतन्न विषयत्वेपि विशेष्यास्थौल्यादेर्बाधितत्वादिति वदेहात्मनोरसंबंधे दमाह अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिवः पृथिव्या विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्धेतोः कारणात् पृथिव्यां चलन्नयं भारवाहो द्विजो नाम प्रसिद्धः पथि तु नैव चलति स पाषाणादिरिवेतावानेव भेदः कस्य हेतोरित्यनेन कश्चित् जीवस्य कर्मविशेष एव तच्छरीरस्य चराचरत्वयोर्हेतुरित्यभिप्रेतं तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि अंग्रेः पादयोः उपर्युपरि गुल्फादय उरसः स्तनोपलक्षितः शिरोधरा ग्रीवा अंसौ स्कंधौ ५ अंसे च दारुमयी शिबिका तस्यां च सौवीराणां राजेत्यपदेशः अपदिश्यत इत्यपदेशः व्यवहारमात्रं आस्ते सौवीरराजेति यपदेशो व्यवहारो यस्य स मांसपिंड आस्ते इति वा यस्मिन्सौवीरराजव्यपदेशे भवान्स्वरूपतः स्वभावतः स्वतंत्र्येनावलंबमानोपि भवान् रूढात्माभिमानः सिंधुषु राजास्मीति दुर्मदेनांधः सन् अनेनात्मनि

अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिवकस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्योरधिगुल्फजंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५
अंसेधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते यस्मिन्भवान् रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः
६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान् विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोसि जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः
७ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यं तन्नामतोन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयं ८

राजत्वबुद्धिर्भ्रांतिरित्युक्तं ६ अत्यंतं कष्टेन बहुना द्विजनितदुःखेन दीनान् अत एव शोच्यानिमान् विष्ट्या बलान्निगृह्णन्निरनुग्रहः निष्कृपो वर्तसे अनेनात्मनि राजत्वबुद्धिप्रयुक्तनिग्रहादिकर्तृत्वस्य च स्वरूपप्रयुक्तत्वं भ्रांतिरित्युक्तं जनस्य गोप्ता रक्षकोस्मीति कत्थमानस्त्वं वृद्धसभासु देहात्मविविक्तिषु न शोभसे यतो धृष्टः देहात्मभ्रांतो द्धतः ७ अस्थिरे सुस्थिरबुद्धिश्च भ्रांतिरिति दर्शयितुमस्थिरत्वमाह यदेति चराचरस्य देह जातस्य प्रभवमुत्पत्तिं निष्ठां नाशं च क्षितौ भूम्यामेव विदाम क्षितिशब्दो वृत्तादपरः स तु भिन्नवितो वृत्तेति प्रोतप्रयोगात् उत्पत्तिविनाशौ क्षितावेव यस्मात्स्थिरत्वं पश्याम इति भावः तस्मादस्थिरत्वान्नामतः अनित्ये नित्यत्वदेहात्मभ्रांतिः नित्यत्वसंबाधितत्वात्तु उक्तिमात्रात् अन्यत् सत्क्रियया अबाधितव्यवहारेणानुमेयं व्यवहारस्यानिराजत्वादि व्यवहारस्य मूलं निरूप्यतां तन्नकिंचिदप्यस्तीत्युक्तं त्रिविधभ्रांतिमूलत्वादिति

नमो नमः इति चतुर्भिः कारणाविघ्नाय कारणस्य परमात्मनो विघ्नाय शरीरभूताय यद्वा महशालोकरत्न कारणेन विघ्न हो देहो यस्मात्से
आचार्यदेवो भव देवमिवाचार्यमुपासीत आचार्यमाविजानीया दिति शास्त्रानुसंधानकृतेनेश्वरभावेनैव मुक्तस्वरूपानुसंधानेन तुष्टीकृतो नि
रस्तो विघ्नहो विरोधः कृतापराधेष्वपि मा हृष्ट शंभुर्यस्य अवधूतः सर्वैः परिभाव्य वेषः द्विजवंधो लिंगेन वैषम्येण निगूढो नित्यानुभवः नित्यसोमास्
नो नुभवः ततो अवधूतशब्देन कर्मधारयः एवंभूताय तुभ्यं नमः १ ज्वररूपआमयो रोगः तेनातस्य पीडा तस्य च यथा सिद्धस्तद्वदगदमोघः
स्य५ यथा वा निदाघेन नीचे [illegible] नतसंहिमांशुः पीडानिवर्तकश्च तथाहेवृहलन कुसिलो यो देहः तस्मिन्मानमात्माभिमानः सरवाहिः सर्पस्तेन विशेष
णाच्छादि विवेकललनायस्तस्य मनते वचः अमृततुल्यमौषधं २ तस्माद्भवं तमतिममसंशयार्थं शंसयनिहत्यर्थं अर्थशंखो त्रानिरति वार्थ

नमो नमः कारणाविघ्नाय स्वस्वरूपतुष्टीकृतविघ्नाय नमो वधूत द्विजवंधु लिंग निगूढ नित्यानुभवाय तुभ्यं १ ज्वरामयार्तस्य यथाऽगदः सन्नि
दाघदग्धस्य यथा हि सोमः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः वृत्त नु वचस्ते अमृतमौषधं मे २ तस्मादुद्भवं तमसंशयार्थं मत्वानि पश्चादधुनासु वो
ध आत्मयोगः स्थितेनवोक्तमात्याहिकोः तूलवेत सोमे ३ यदाहयोगेश्वरदृश्यमाने क्रियाफलं सधवसारमूलं [illegible] तं जसात्त्ववि संर
६२ मर्शनायमत्र नमुक्ति मूर्ते मनोमे ४

यथा कार्योधूमः इतिवत् पश्चात्स्थानि श्रधुनातु यत्नवत्वया ऊक्तं तदध्यात्मयोगेन स्थित
लर मतो दुर्बोधं सुबोधं च यात तथा कौतूहंचेत सः कौतुहलशब्दलोका परेः कौतुहलयुक्तं चेतो यस्य तस्येमम मात्याहिक यथ ३ तत्र दुर्बो
धमर्थमनुवदति यदाहेति हे योगेश्वर भवानं स्वनादिसिद्ध पश्यमानं यत्क्रियाफलं दूरगमनं क्रियाफलं लेखनादिकं तच्च वसारमूल दिर
मवाधितव्यवहारहेतुकं उक्तपरे आंतो मीतवाधितव्यवहार [illegible] मूलनहि म[illegible] वर्तते ति यदुक्तवानाह तत्रमे मनः अंजसा सुखेन तत्त्वविमर
र्शनाय मतेमाम्लानिर्ि तिस्म ४ सम ता[illegible] क्रियाफलस्यावाधितव्यवहारमूलत्वं वस्तुहि स्थौल्यकार्श्यादिव्यवहारस्य स्वरूपं शस्तमुक्तं देह
विषयस्तस्यावाधितत्वात् किं त्वात्म निरुद्धदवत्वा परिश्रांतो क्षिना तिपी वाशास्त्रा भिगोस्नान पतिरितिव्यवहतं तत्र वाधितमिस्तुच्यते न च मदीयो पि
व्यवहारः शरीरविषय एवेति चो[illegible] महत्वं शरीरयोरात्मविषयत्वादि[illegible] कर्तव्या तत्प्रतिबंधिनिरस्यन्न

स्थाप्यवाधितव्यवहारमूलतं २

च्य म २ खदमादि २ सन्धि २

भा०पं०टी०
८२

तं२ पत्र२

ज्ञानमिति ज्ञानात्मवादमुपास्य: विशुद्धं स्वत: कर्मसंबंधरहितं रागादिदोषरहितं वा परमार्थं पुरुषार्थभूतं एवं सर्वत्र ज्ञानैकाकारमनंतरं वहिरं
तर्वहि: प्रदेशभेदरहितं निरवयवत्वात् ब्रह्म गुणतो व्यापकं सत्यं नित्यं प्रत्यक् स्वप्रकाशमानं प्रशांतमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यु उर्मिष
ट्कारहितं शांतं त्यमलं वा रत्यर्थं ब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनाह भगवच्छब्दसंज्ञं वासुदेवमिति भगवच्छब्द: संज्ञा यस्य स: भगवच्छब्दसं
ज्ञ: तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वित: शब्दोयं नोपचारेणान्यत्र ह्युपचारत इत्युक्तेरित्या भगवच्छब्दोपत्र वासुदेवे मुख्यवृत्त स्तं वासु
देवात्मकं वदंति कवय: आत्मयाथात्म्यज्ञानविद: वदंति ११ अत्र विशुद्धं परमार्थमित्यादिविशेषणैरचेतनशरीरव्यावृत्ति: [illegible]यायात्म्यज्ञानं
कथं तं भवेत्स्वयेत्यपेक्षायां नोपायांतरै: किंतु महत्सेवया भगवद्गुणानुस्मरणादिप्रसंगेनैवेत्याह द्वाभ्यां हे रहूगणैतद्ब्रह्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानमह

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यं प्रत्यक्प्रशांतं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ११ रहूगणैतत्तप ।।
सा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा न छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकं १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणा
नुवाद: प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघात: निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो ।। ।।
नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंध: आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्धतार्थ: १४ ।। ।।

तो भागवतानां पादरज: सेवां विना तपआदिभि: स्वमनीषया एवंके नैयाति न प्राप्नोति तत्र तप: कृच्छ्रचांद्रायणादिरनशनादिर्वा [illegible] ईज्या वैदिकं [illegible]
कर्म निर्वपणं सस्यान्ननि:क्षेपरूपं दानं गृहं गृहस्थधर्म: छंदो वेदाभ्यास: एभिस्तप आदिभिस्तत्तदुपासितैर्जलादिभिश्च न यातीत्यर्थ: १२ कथंम
ग्राम्य२ हत्सेवया लभ्यतेत्यत्राह यत्र येषु महत्सु [illegible] कथानामभिघातो यस्मात्स उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवाद: प्रस्तूयते प्रस्तूयतो गुणानुवा
द: प्रस्तूते किमायातं तत्राह अनुदिनं निषेव्यमाणो गुणानुवाद: वासुदेवे सतीं मुमुक्षोर्मतिं यच्छति स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषयं ज्ञानं संपादयतीत्य
र्थ: १३ एवं रहस्यमेधिसोत्थवैराग्यस्य ज्ञानहेतुत्वमभिधाय विषयसंगस्य ज्ञानप्रतिबंधकत्वं स्ववृत्तांतेन दर्शयन् कस्त्वं निगूढ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह अहमिति
द्वाभ्यां पुरा पूर्वस्मिन् जन्मनि अहं भरतो नाम प्रसिद्ध: राजाऽभूवं तत्राविशेषेणोत्पन्न: दृष्टश्रुतैहिकामुष्मिकेषु स्वर्गादिषु च संगरूपो बंधो येन

तन्निराकुर्वन्नाह एवमिति असन्निधानमसत्त्वमनित्यानां कार्या-
नित्यत्वे वोऽस्तीति विना वेणो वराचरस्यापि दर्शनप्रसङ्गेन क्षितेस्तु भिन्नत्वं प्रतीतं तन्निराकुर्वन्नाह एवं निरूक्तं दर्शितं यत्र देहाद्युत्पत्तिः क्षितिरित्युच्यते स्पर्शः स्वकी-
र्णा सन्निधानं तस्मात् यत् क्षितिशब्दस्य वाच्यं तत् एवं निरूक्तं दर्शितं पञ्चदशधा उत्पत्तिः क्षितिरिति यत्स्यात् तत्र क्षितिशब्दवाच्यत्वे एवं निरूक्तं दर्शितं यत्र देहाद्युत्पत्तिः
रनित्यत्वं प्राप्नोति यतश्चावयवविभागमेव यथानां वाऽनित्यत्वमाह परमाणव इति ये परमाणवः सूक्ष्माणि येषां परमाणूनां समूहेन विशेषः
कृतः स्थूलं भूमण्डलं कृतं ते परमाणवः मनसाऽविषयाणुरीश्वरसंकल्पेनाविषया प्रकृत्या कल्पिताः इश्वराधिष्ठितप्रकृतिपरिणामरूपत्वादनित्याः
वेति भावः यद्वा ये परमाणवो नित्या स्तेऽमनसाऽविषयाः कल्पिताः शरीरकारणसंहिताः तदणवाहं ममेत्यविषयाः अत्यन्तेन कल्पिता इत्यर्थः वेदे

एवं निरूक्तं क्षितिशब्देन तत्त्वमसन्निधानात् परमाणवो ये ॥ ८ ॥
विषया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥
एवं कृशं स्थूलमणुं महच्च यदस्त्यसच्च सजीवमजीवमन्यत् ॥ ९ ॥
स्वभावाशयकालकर्मनामाजात्याऽदेहिकृतं क्षितौ ये ॥ १० ॥

परमाणवो निरीक्षितेऽपि क्षिति परमाणवादिभिरविधा कल्पितत्वानभ्युपगमात्प्रथमोक्त एवार्थः असन्निधा
नार्थोपदेशणपरोऽस्मिन्नवंधेऽपि परमाणुकारणवादायोगो देहादेर्विकादिभिस्ते यामविधा कल्पितत्वान्नस्य पात क्षितिशब्दवत्तमप्यनित्यमित्यर्थः ८ शरीरानित्यत्वेनि
नादिस्वपि यो देहस्यते तथा सत्यनित्येषु स्वकारणं भूतेषु भूतसूक्ष्मेषु निधानात् तथा तत् क्षितिशब्दवत्तमप्यनित्यमिस्वं सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं उक्तं रूपकृष्टात्मकं वा सजीवं जीव
गमयस्याल्पादि कंत्वं जलमेवेत्याह एवमिति एवं श्याणर्थादिगुणयुक्तं सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं तथा प्रकृत्या कृतमिति बुध्या निर्गुणया ऽवेहि तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि पञ्चभू
तेदान्तं चराचरात्मकं क्षितीयमात्मनो भिन्नं शरीरं द्रव्यादिनाम्ना ऽनया प्रकृत्या कृतमिति बुध्या द्रव्यादीनां प्रकृतिप्रपञ्चत्वात् द्रव्यादिना
तज्जातं स्वभावस्तेषां परिणामः आशयोऽन्तःकरणं वासना वा कालः सत्वादिगुणक्षोभकः द्रव्यादीनां प्रकृतिप्रपञ्चत्वात्
ऽसेत्युक्तं १० एवं देहस्यानात्मत्वमुक्तं अथात्मस्वरूपं ज्ञापयन् ज्ञानमिति ॥

हे नरदेव यस्यां भवादृश्यां षाड्गुण्ये यमाना नः दस्यवः दुस्तर्जं तव: चौराः कुत्सिताः सन्मार्गीनभोक्तृः नाशकाः बुद्धिरूपः ते तायस्तं सर्वजीवसमूहं विलुंपंति जीव
स्य जगद्वदाराधनरूपं धनं लुंपतीत्यर्थः यत्र भवादृशां गोमायवः शृगालतुल्याः शपुत्याद्यः प्रमत्तमनवहितं सार्थिकं त्वं मे भक्तोसि पितासीत्येवं प्रविश्याह
रंति यद्धोरणं मेषं वृकाहरंति तद्वत् यो न्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते इत्युक्तेरीत्या आत्मस्वरूपविस्मारका अभिमानजनकदारा आत्मानमपहरंती
त्यर्थः २ वीरुधो लताः गुल्मानि च तैः गह्वरे ऽद्दमूकमवीजवत्फलमरोहद्देन भूले गृहाश्रमाद्द्यर्थः कठोरैस्तीव्रैर्दंशैर्मक्षिकाविशेषैर्मशकैश्च यथाक
श्चिद्वने उपद्रुतो भवति तथा देशादिसंदर्शो राजा मदादिः निरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः क्वचिद् गंधर्वपुरवदस्थिरं मनुष्यशरीरं स्थिरवत्पश्यति गंधर्वाणां हि
पुरं न विद्यते न दृढदेहस्यापि नित्यत्वमविद्यमानमपि पश्यतीत्यर्थः क्वापि क्वापि आशुरयः अतिवेगाउल्मुकाकारो ग्रहः तत्तुल्यसुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यती

यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात् गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृण
गुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं २ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धाव
ति भो अटव्यां क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ४

५।१२

त्यर्थः असुहरोल्मुकग्रहः इत्यपि पाठो दृश्यते अत्र प्राणहरोल्मु
कपिशाचतुल्यं परकीयं सुवर्णमुपादे[illegible] यत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः यथा पिंचगतोल्काज्वलनं प्रकाशं च जिघृक्षन्पिशाचहतो
भवति एवं दुर्जनैः संबंधिसुवर्णस्य स्वोपकारकत्वबुध्या जिघृक्षुः दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः २ निवासतोय द्रविणात्मबुद्धिः पिपासाविषयं तोयं पास
तीयं मृगतृष्णिका पिपासा शब्दस्याप्यो: संज्ञा वहसोरित्याद्यो ह्रस्वः पिपासा विषयो तोयतुल्यं द्रविणं वित्तं तस्मिन्नात्मबुद्धिः सुबुद्धिस्तथाभूतः क्वचि
न्निवासतोये तिपाठस्तत्र निवासादिष्वात्मभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य त्यर्थः अटव्यामितस्ततो धावति भ्रमति भो राजन् वात्या चक्रवातः तत्तुल्या नारी
वात्या वात्यया प्रमदया उत्थितो रागादिदोषः पांसुस्तेन धूम्रा आविला दिशः धर्ममर्यादा रजस्वलाक्षो रजो यासे ऽक्षिणी यस्य सः रजोगुणोपहतज्ञा
नः सन्न जानाति यथा चक्रवातोत्थितधूलिव्याप्ते नेत्रे पुमान् दिग्विभागान्न जानाति तद्धर्ममार्गान्न जानातीत्यर्थः

विहृतः आराधनलक्षणो योगो यस्य तथाभूतो मृगो भवं मृगजन्म प्राप्तोऽहं १४ हे वीर कृष्णार्चनप्रभवा भगवदाराधनजा सा भवगहि विषया स्मृतिः मृगदेहे पि मां न जहाति नात्याक्षीत् कृष्णार्चनप्रभावविषयको विस्मयः अहो इति अधुना जनसंगाद्विशंकमानः स्वतरां वा संगः विवृतः अप्रकटः गूढश्चरा विचरामि १५ तस्मात्संगस्य बंधकत्वान्नरः असंगेन सुज्ञाति सुसंगेन जातो यः स्वात्मरूपोऽसिः खड्गस्तेन विशेषेण वृक्णः छिन्नः संगो देहतदनुबंधिषु येन तथाभूतः सन् अध्वनः संसाराटव्या अध्वनः पारमस्तस्तं तमवधिं हरिं भगवंतं तदीहाकथनश्रुता भांभगवच्चेष्टितकथनश्रवणाभ्यां कथनादिश्रवणाञ्जेत्यर्थः लब्धा स्मृतिर्भगवद्विषया यस्य सः याति प्राप्नोति १६ इति पंचमे द्वादश १२ एवं तत्त्वं निरूपितमप्यविरक्तस्य न प्रतिष्ठितं भवतीति वैराग्यो

त्पादनाय भवाटवीं रूपकेण वर्णयति त्रयोदशे —

स्वामी स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानो विवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजात
ज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे
भरतरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२ ब्राह्मण उ० दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्वविभक्तकर्मदृक् स
एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन् भवाटवीं याति न शर्म विंदति १

द्यायसंसाराध्वानं लोकप्रसिद्धदुर्गावत्वेन संसारमटवीत्वेन च रूपयति ४
दुरत्यय इति त्रयोदशे नाध्यायेन ब्राह्मणः दुरत्यये दुरतिक्रमेऽध्वनि कर्ममार्गे अजया प्रकृत्या निवेशितः रजस्तमःसत्वैर्विभक्तानि कर्माणि दर्शयतीति
दृक् तया शुभाशुभमिश्ररूपकर्मणि दृक् दृष्टिर्यस्य सः एष सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः धर्मादिपुरुषार्थेच्छया सक्तः भवाटवीं याति कर्मफलं प्राप्नोतीत्यर्थः शर्म सुखं न विंदति न लभते यथा वणिक् अर्थार्जनाय गच्छन् अटवीं याति सुखं च न विंदति तद्वदित्यर्थः यद्यप्यस्य अध्यायस्य व्याख्या
न रूपकत्वाध्यायः प्रवृत्तस्य पापि सुखमतिपत्तये किंचिन्नापि व्याख्यायते तदेवाह यस्यामिति

त१

कश्चिन्नगमन स्तु पूर्वलवत् दुरारोहपर्वतादिकलापं विधित्सुः कंटकैः शर्कराभिः स्वल्पपाषाणैः श्च दुःखेन चरणो यथा पर्वतमारोढुं न शक्नोति स्त
थाकंटकादितुल्यैर्विघ्नैरभिभूतः महत्कर्मारोढुं कर्तुमशक्तः सन् विमनाइवास्ते ऽभास्वरत्वेनावतिष्ठते कश्चिद्ब्रह्मणो ऽभ्यंतरवह्निना ज्वरा
ग्निनाऽर्दितः पीडितः जनायकलशादीन् प्रति क्षुध्यति यतो यं कौतुविकः ८ कश्चित्पुंजनः अजगराहिना ऽजगराख्यसर्पतुल्ययोनिद्रया नि
गीर्णो ग्रस्तः किंचिदपि न वेत्ति यथा विपिने ऽरण्ये ऽयवित्रस्तः शवश्च कच दंदशूकैः सर्पतुल्यैः हिंस्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधो लुप्तविवेकः
अंधकूपे मोहे शरीरदुःखे वा पतितः तमिस्रे दुःखादिभिर्व्याप्तः ९ कर्हिचित् स्वल्पसुदुरसान् विचिन्वन् तन्मक्षिकाभिः रसादिस्वामिभिः व्यथितः ता

यलब्धचित्कंटकशर्कराभिर्नगारसस्तु विमनाइवास्ते पदे पदे ऽभ्यंतरवह्निनार्दितः सौहृदविकः क्षुध्यति वै जनाय ८ कश्चिन्निगी
र्णो ऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिने ऽपविद्धः दष्टः स शेते क च दंदशूकैरंधो ऽधकूपे पतितस्तमिस्रे ९ कर्हिस्म चित् क्षुद्ररसा
न्विचिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः तत्रातिकृच्छ्रंप्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततो ऽन्ये १० कश्चिच्च शीतातपवातवर्ष
प्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते कश्चिन्मिथो विपणन् यच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११ कचित्कचित्क्षीणधनस्तु त
स्मिन्शय्यासनस्थानविहाररहीनः याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टिर्लभते ऽवमानं १२ ॥ ॥ ॥

डितः विमानो ऽवज्ञातो भवति यदि कथंचिदत्यातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः ग्रामपरदारादिर्भवति लब्धातं वंचयित्वा बलादन्ये तानु क्षुद्ररसान्प्रह
रंति राजादयो ऽन्येषु प्रहरंतीत्यर्थः १० कश्चिच्च शीतादीनां प्रतिक्रियां कर्तुं शीतादिनिवारकवस्त्रगृहादिकं संपादयितुमनमर्थस्त्वेदुःखित आस्ते
कश्चित् मिथः यत्किंचिदत्यल्पमपि विपणन् क्रयविक्रयादिभिर्व्यवहरन्वाणिज्यं कुर्वन्नित्यर्थः वित्तशाठ्याद्धनवंचनया विद्वेषमाप्नोति ११ तस्मि
न् संसाराध्वनि कचित् क्षीणधनः स्वल्पधनः अत एव शय्यादिविहीनः रहितः भवति शेते स्थानितिशय्यापर्यंकादि यस्यासौ संस्थितानं केवला दि
स्थीयते तत्स्थितिस्थानं गृहादि विहरणं तेन तद्विहारोयाचमानः परात् याचमानः प्रलब्धकामः तत्परकीयवस्तुनि दृष्टिरभिलाषो यस्यासौ

४४

क्वचिदुलूकानां झिल्लीनां भृंगारकासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनेन ध्वनिना कर्णयोः शूलं यथा यस्य सः परोक्षमप्रियभाषिरिपुवाक्य एव राजत्रिकर्णांव्य
थायुक्तो भवति यथाऽरण्यं प्रविष्टोऽदृश्यझिल्लीस्वनव्यथितकर्णः इत्यर्थः तथा उलूकानां प्रत्यक्षमप्रियभाषतां घूकसदृशानां राजभटादीनां
वाग्भिर्व्यथितमंतरात्मा यस्य तथाभूतः कश्चिद्भवति यथाऽरण्ये उलूकवाग्भिर्व्यथित [illegible] हृदयो भवति इत्यर्थः कश्चित् क्षुधासन्नमा
ऽर्दितः पीडितः अपुण्यवृक्षान् [illegible] यवृक्षाश्रयान् अनुपकारि [illegible] प्रतिस्नात्यधनाननुश्रयते आश्रयति कश्चिन्मरीचितोयानि मरीचिजलवत्सुः
खाभासान्विषयाननुधावति भोग्यबुद्ध्याऽन्वेषयति अभोग्यं देहं विषयमनुधावतीत्यर्थः ५ कश्चिच्छिन्नतोयाः जलरहिताः सरितः नदीरभियाति

अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलउलूकवाग्भिर्व्यथितांतरात्मा अपुण्यवृक्षान्श्रयते क्षुधार्दितो मरी
चितोयान्यभिधावति क्वचित् ५ क्वचिच्छिन्नतोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरन्नः आसाद्य
दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ६ शूरैर्हृतस्वः क्वचिन्निर्विण्णचेताः शोचन्विमु
ह्यन्नुपयाति कश्मलं क्वचिच्च गंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तं ७॥

यथा छिन्नतोयासु सरित्सु पतितस्य गात्रभंगाद्दुःखं संभवतीति नद्यो दुष्कुलानः तद्वदिह परत्र च दुःखदानि दुष्कुलान्यामंगानभियाति आश्र
यते कश्चिन्निरन्नः परस्परं दारादिभ्योऽन्नादिकं लषते वांछति पुत्रः पितृधनमिच्छति पुत्रार्थमिच्छति पिता निरन्नक इत्यर्थः कश्चिद्दावं दावाग्नि
तुल्यं गृहमभिमतविषयशून्यं दुःखदं प्राप्य प्रविष्टः अग्नितप्तः शोकातुरो भवति कश्चित् यक्षैर्यक्षवत्प्राणहर्तृभिः मशकैः राजभिर्हृतासुः यक्षहृत
प्राणतुल्यधनः निर्विद्यते खिद्यते ६ तथा शूरै राजभटादिभिर्हृतं स्वं धनं यस्य सः कश्चित् दुःखितचित्तो भवति हे नृप कश्चिच्छोचन्विमुह्यन्मोहं प्राप्य क
श्मलं मूर्छां याति कश्चिद्गंधर्वपुरमिवास्थिरं धनपुत्रादिवर्गं प्रविष्टः निर्वृतवत्सुखितवन्मुहूर्तं प्रमोदते ७ ॥ ॥ ॥मु॥

नेर्वं वितः स्वयं तान्वेव यूंस्तैर्वंचित स्तत्फलाभावं ज्ञात्वा हे सकुलं पुनर्विसृज्य त्वागणकुलं समाविशन्प्रविशन् नेषां शीलं सापश्रित पूर्वकपु
मरूपतस्यना आचाररूपमरोचयन् सर्वं दुर्वासनया ऽप्रियं पुरस्कृत्य नरतुस्यान्मृष्टसदा पौर स्वयमायानुपेति तज्ज्ञातिरासेन वानरजाति क्रीडया।
२३ स्त्रिया मिथुनी भूप गृहो माषणं पूर्वकं परस्परं मुखनिरीक्षणेन विस्मृतः स्वावधि जीवानो वधिमरणकालोयेनसः १७ द्रुमतुल्येषु केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु २
रेस्मान्क्रीडन् यथापेन मेथुने घपादीनः कृपणः सुतेषु दारेषु वत्सलः एवं स्वस्य यूथं धनं पामृतस्मिन् विवशः परिहर्तुमशक्तो भवति कश्चित्प्रमा
दान्मृत्युभयाज्जिरिकं दरवद्ध्यानकेरोगादिदुःखे वर्तमानः द्विरस्मगजतुल्य मृत्योर्भीतः सन्वल्लीवल्लीतुल्यं प्राचीन वासनाम वलंम्याववस्थितोभव
ति १८ ततआपदः दुःखात्कथंचिदतिप्रयासेन विमुक्तः पुनश्चसार्थं वणिक्समनिहंजनं प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते हे अरिंदम अस्मिन्।

नेर्वंचितोऽहं सकुलं समाविशन्नरो वयन्स्शीलमुपैति वानरान् न ज्ञातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः १७ द्रुमेषु रंस्य
न्सुतदारवत्सलो व्यवायदीनो विवशः स्वबंधने क्वचित्प्रमादाज्जिरिकंदरे पतन्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः १८ ततः कथंचित्सवि
मुक्तआपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्नजयानिवेशितो भ्रमन् जनोऽद्यापि न वेद कश्चन १९ रहूगण त्वमपि ह्यध्व।
नोऽस्य संन्यस्तदंडः कृतभूतमैत्रः असज्जितात्मा हरिसेवयाशितं ज्ञानासिमादाय तरातिपारं २० ० ० ० ० ० ०

संसाराध्वन्यजया भगवन्मायया निवेशितो जनः भ्रमन्नद्यापि पारं न याति १९ तस्मात्त्वं हे रहूगण त्वमपि परित्यक्तः भूतदंडो येन सः कृतं मृतेषु
मैत्रं येन असज्जितः विषये घन नितिनिवेशितः आत्मायेन तथाभूतः सन् हरि सेवया निशितः सेवाऽत्र वर्णाश्रमधर्मैर्भगवदाराधनरूपा तत्र
यानिशितं ज्ञानं भगवदुपासनात्मकं तदेवासिः खड्गस्तमादाय सविलसत्कृतच्छेदना येति भावः तथा अस्य मेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढे
नछित्वा इति अस्याध्वनः पारं वेसवं पदं प्रपति अतितरः अध्वनः पारमिति नात्वा आ असेर्विशेषणं वा संसाराध्वनो निस्तारणोपाय
भूतं ज्ञानासिमादाय संसारमुक्तो भवेत्सुखी २० एवमुपदिष्ट नतत्र यथाथा। स्त्यबंधमोक्षहेतुः संसारासारत्वोपदेशेन उसन्तवराग्योरहू
गणः स्वात्मनः कृतार्थतामाविः कुर्वन् तं प्रणिपत्य ज्ञानिनं दर्शमकरोति त्रिभिः श्लोकैः अहो इति ॥

45

एवमस्योऽसंवित्तव्यतिषंगेणावित्तम्यासनेरूढः प्ररूढवैरानुबंधो यस्य सः मिथः विवादं कुर्वन् विवहन्ति यस्मात् अपिपाठः नरोऽभ्याघालब्धवित्तनियम
अभ्यासेनविरूढवैरानुबंधः वैराविष्टचित्तः परस्परं विवादं कुर्वन्नास्मिन् दुरत्ययेऽध्वनि उरुभिः कृच्छ्रैः अस्यैः वित्तबाधैरुपसर्गैश्च दोषादिभिः विपन्नः
स्वप्रायो भवति १३ दुरन्तयत्नमध्वनो दर्शयति तांस्तान्विपन्नान्स्तानभिश्रादीन्तत्र तत्रविहाय जातं सार्थं पुत्रादिकं परिगृह्य वाप्यत्रावर्तते भ्रा
म्यति हे वीर अध्वनः पारं योगं कश्चिदपि नोपैति अत्र सार्थं कश्चिदतिसमर्थोऽपि १४ तदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जिताः दिग्गजेंद्रा यैस्ते ममेयं
भूमिर्ममेयं भूरित्यभिमाननिमित्तमन्योन्यं प्रतिविरूढवैरा ये ते मृधे युद्धे केवलं शयीरन् प्राणान्स्त्यक्तवंतः न तु तद्व्रजंति यां मुक्तिं तद्यत्र व्रजंति म

अयमोन्यवित्तव्यतिषंगरूढवैरानुबंधो विवदन्ति यस्मात् अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः १३ तांस्तान्विपन्नान्स हि
तत्रतत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्थं आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगं १४ मनस्विनो निर्जितदिग्गजेंद्रा ममेति स
र्वे भुवि बद्धवैराः मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजंति यन्न्यस्तदंडो गतवैरोऽभियाति १५ प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाऽव्यक्तपदद्विजस्प
हः क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्सख्यं विधत्ते बककंकगृध्रैः १६ १२

नत्विनस्तत्राह न्यस्तदंडस्त्यक्तभूतदंडः त्यक्तभूतवैरश्च योगी यद्विष्णोः
पदं याति तत्र व्रजंतीत्यर्थः १५ सिंहावलोकन्यायेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्णयति प्रसज्जतीति प्रसक्त्यासक्तिं करोति कीदृशः लताभुजः तुल्या
शाखास्ता आश्रितः लतातुल्या कामिनी भुजोपधानं इत्यर्थः तदाश्रयाः कामिनीलताश्रयाः येऽव्यक्तपदाश्च ते मिथ्यात्वव्यक्तवर्णमधुरवचोभाषि २३
णः द्विजाः पक्षिसदृशाः शिशवः बालाः तेषु स्पृहा यस्य सः तादृशो भूत्वा प्रसजतीत्यर्थः क्वचित् हरिचक्रं सिंहसमूहस्तत्तुल्याद्धरिचक्राद्भ
गवतः संबंधिनः कालचक्रात्त्रसन् बिभ्यत् कालचक्रनिमित्तजन्मजरामरणादेस्त्रसन् तत्परिहाराय कैश्चित्सलोभितः बकादितुल्यैः पाषंड
देवतैः सह सख्यं विधत्ते तेषु भक्तिं करोतीत्यर्थः १६

सौवीरपतिः रहूगणोऽपि सुजनात् दुरूहार्थं सुलाभम् भगवगतं परमात्मतत्त्वं यथावत् येन तथाभूतः सन् तदानीमेवात्म अविद्याध्यारोपितां देहात्ममतिं ससर्ज। जहौ हे नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभाव भगवदाश्रितानुभावः एवंविधो हि भवतीत्यर्थः २५। ए
वं तस्य वादे उपवर्णितविरक्तस्याध्वादिरूपेण प्रवृत्तानां परोक्षरूपाणां मुक्तोनामा शब्दस्य पाशराजापरीक्षित् कुम्भृत यद्यपि तत्त्वहे
महाभगवत सुकवयः बहुविद्वद् बुद्धेनत्व पाथो जीवलोके कस्य भवाध्वा परोक्षरूपेणाभिहितः कथितः सहि सत्यादाद्यर्थाणां विवेकिनां मनोऽभ्य
पावुद्धाए वदसु स्यानी वांनो द्विषो गोगा मादुस्यानीमा न पन्मादीनीतवंकल्पितः विषमो ज्ञानयस्मसः कल्पितप्रदाधवान् अतो ऽजसा सु

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मतत्त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां देहात्ममतिं ससर्ज। एवं हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५
वि० री० टि० ३० सोऽहं बृहद्विरामहाभागवतत्वया ऽभिहितः परोक्षेण एव वसा जीवलोकभवाध्वा सह्य पुंसमनीषया विकल्पितवि
षयो नाञ्जसाऽनुत्मतलोकसमधिगम्यः अयं तदेवं तत्तदुरधिगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति २६ इति श्रीमद्भागवते महापु
राणे पंचमस्कंधे भवाटवीज्ञानोपदेशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

स्वेन सुत्यन्नाविवेकिनो लोका सैः समधिगम्यः न त्वमुसत्त्वमादृशस्य समधिगम्यः अयं तस्मात् दुरधिगमं दुःखेनाप्यवगंतुमशक्यमेतत्सरो
क्षरूपमुक्तिजातं समवेतानुकल्पेन सकलोपयुक्तार्थसमवेत शब्दप्रयोगेणानिर्दिश्यतां मारवो यतो शब्दो पियोरपपकसिद्धतामिमा
पेण समवेतशब्दः प्रयुक्तः यद्वा रागतनुमसिद्धाध्वत्वेन निरूपितं संसाराध्वस्वरूपं समवेतानुकल्पेन सिद्धाडत्यमुद्धानि समवेताः समवा
ष्यितायेदस्मु गोमानुरसतयः तानवनुस्त्यतकुर्म साम्येन कल्पः रूपान्तरे युक्तत्वेन निर्दिश्यतां कथ्यतामित्यर्थः २६ इति श्रीवीरराघ
वटीकायां पंचमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ १३

46

हृ४ अहो नु जन्म मनुष्यजन्म सु शोभनं परममुत्कृष्टं लोके । अपरैर्देवादिजन्मभिरपि किं प्रयोजनं येषु देवादिजन्मसु हृषीकेशस्य भगवतो यशसा शोधित आत्मा चित्तं येषां तेषां महात्मनां त्वादृशानां समागमः प्रचुरो न भवति भगवत्संगविरहितैर्देवादिजन्मभिरपि किं प्रयोजनमित्यर्थः २१ निरंतरं त्वादृशानां उपासितयोश्चरणाब्जयो रेणुभिर्हतमंहः पापं यस्य तस्याधोक्षजेऽमला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं कुतः यस्य तव मौहूर्तिकान्मुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रान्मे दुस्तर्केण लब्धमूलोऽविवेकोऽपहतः विनष्टो भवत् २२ ज्ञानिनः केन रूपेण चरंति तान् ज्ञात्वा सर्वान्नमस्करोति नम इति महद्भ्यो नमः तत्रापि विशुद्धरूपेभ्यो नमः ये युवानस्त्वादृशास्तेभ्योऽपि नमः आवटुभ्यः वटुपर्यंतेभ्यः वटवो माणवकाः वटत्वं स्वमाहात्म्यानाविष्करणशीलत्वं तत्पर्यंतेभ्यः इत्यर्थः ज्ञानिनो हि स्वमहात्म्यानाविष्कारेण तिष्ठंति तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदि
म१

अहो नु जन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् न यद्धृषीकेशयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः २१ न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः २२ नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आवटुभ्यः ये ब्राह्मणा गामवधूतलिंगाश्चरंति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञां २३ इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतये आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवंदितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकर
म१

ति श्रुतेः पांडित्यं नाम ज्ञानं निःशेषं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदित्यर्थः ये त्वादृशा ब्राह्मणा अवधूतवेषा गां भूमिं चरंति तेभ्यः सकाशाद्राज्ञामस्मादृशां शिवमस्तु महतां निग्रहोऽनर्थं मा भूत् २३ संवादमुपसंहरति इत्युक्तः हे उत्तरामातः उत्तरामाता यस्याः स उत्तरामाता परीक्षित तस्य संबोधनमुत्तरामातरिति अविगणयतेऽविगणयत इत्यविगणयन् तस्मै अवमानं कुर्वाणाय सिंधुसौवीरपतये रहूगणाय अविगणितः यस्य तु मशक्यः परमानुभावः प्रभावो यस्य स वै ब्रह्मर्षिसुतः परमकारुणिकत्वेन हेतुना आत्मतत्त्वं प्रकृतिविलक्षणब्रह्मात्मकत्वं विशुद्धज्ञानानंदस्वरूपं शांतत्वादि याथात्म्यमुपदिश्य सकरुणं सस्नेहं यथा भवति तथा रहूगणेनाभिवंदितौ चरणौ पादौ यस्य सः आपूर्णार्णव इव निभृतानि शांतानि करणानि इंद्रियाणि ऊर्मयः प्रशांतो भावः आशयोऽन्तःकरणं च यस्य सः इमां धरणीं भूमिं विचचार २४

इत्यर्थः२

भा॰ पं॰ टी॰
६७

यस्मादित्यादि श्लोकं व्याचष्टे यस्मादिहेति यस्यां संसाराटव्यां ये षडिन्द्रियनामानः एते कर्मणा दस्यव एव दस्युव्यापारेण दस्युत्वेन पूर्वं निरूपिता इत्यर्थः इ
न्द्रियनामानः इत्यनेन केवलं नाम ... कर्मणा ते दस्यव एवेत्युक्तं दस्यूनामिन्द्रियाणां च धनापहारित्वरूपं कर्मतुल्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावे
न दर्शयति यथेति यथास्य पुरुषस्यानवहितात्मनः सार्थस्य वणिजो हेः धनं बहुकृच्छ्रेणातिदुःखेनार्जितं धर्मौपयिकं धर्मोपयोगार्हं धनस्य धर्मेण
लोपयोगः सफलो न तु काम इत्यभिप्रायेण धर्मौपयिकमित्युक्तं तथा चोक्तं प्रथमे धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते नार्थस्य धर्मैकान्तस्य
कामो लाभाय हि स्मृत इत्येवंविधं यत्किंचिद्धनं यथा दस्यवश्चोरा अपहरन्ति एवमस्य पुरुषस्य योऽनवगदारा धनरूपो धर्मस्तं सांपरायिकं परलोकहि
तं धनं इत्युदाहरन्ति तद्धर्म्यं धर्मार्हणां यज्ञादिधर्मार्हं तन्धर्म्यं वर्णाश्रमादिधर्मयुक्तमित्यर्थः धनेऽभगवद्द्वारा धनात्मकं धनं इन्द्रियाण्युपविश्य नादि

२५

यस्यामु ह वा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव ते यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचिद्धर्मौपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साक्षात्परमपुरुषा
राधनलक्षणो योऽसौ धर्मस्तं तु सांपरायिकमुदाहरन्ति तद्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसंकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगे
न कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य तथाजितात्मनो विलुम्पन्ति २ अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एवा
निच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुम्बिन उरणकवत्संरक्ष्यमाणं मिषतोऽपि हरन्ति ३

स्य १

भिः पंचभिर्ज्ञानेन्द्रियवृत्तिभिः संकल्पव्यवसायाभ्यामन्तःकरणवृत्ति
भ्यां चेत्येतैर्यो गृहेषु ग्राम्यः सांसारिक उपभोगस्तेन कुनाथं कुबुद्धेरत एवाजितात्मन अजितेन्द्रियस्यास्य पुरुषस्य संबंधि विलुम्पन्ति अपहरन्ति २ गोनाय
वोयत्रेति एतद्व्याचष्टे अथ चेत्यर्थान्तरोपन्यासे नाम्ना दारापत्यादयः कर्मणा तु वृकाः सृगालाश्च राते इत्यर्थः वृकसृगालसाधर्म्यमेवाह अनिच्छत इति
कुटुम्बिनः गृहाश्रमिणः कदर्यस्यातिलुब्धस्यानिच्छतोऽपि आत्मापहारमिति शेषः बलादिति भावः मिषतः पश्यतः सतः संरक्ष्यमाणमुरणमिव हरन्ति
तं स्ववशं बलेन कुर्वन्तीति स्वस्वरूपं भगवद्घेयतैकरूपमपहरन्तीत्यर्थः ३ ॥

क १

६८

वि३ ख३

एवंमाहष्टः शुकः समवेतानुकूलेन निर्दिष्टं स्त्रावत् दुरत्यय इति श्लोकं व्याचष्टे यइति धराध्वजीवलोकः ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिनाऽधीन
यामायया ऽतिदुर्गाध्वनि सुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितो मायायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्माभिमानिनां सत्त्व
रजस्तमोभिर्गुणैर्विभागेन कल्पितानि विभक्तानि सात्त्विकराजसतामसभेदभिन्नानि यानि कुशलानि सुखसाधनानि सात्त्विकानि अकुशलानि
दुःखसाधनानि राजसानि मिश्राणि प्रमादालस्यादिसाधनानि रजस्तमोमूलानि कर्माणि तैर्विनिर्मिता नरापादिनामविविधदेहावलिभिः कृ
गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः आस्तु तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः मध्ये हिर धरी रजः स्वभावेन
सा पुत्रशरीरत्वा नियतदेशहतिदेवमनुष्यासुरादिदेहपंक्तिभिर्या वियोगसंयोगौ देहवियोगसंयोगौ आदिशब्देन बाल्ययौवनस्थविरा[दि]

यथा देहात्माभिमानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यना
दिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेणास्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जी
वलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्र
तियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे ॥ १ ॥ त० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावसंग्रहः एतद्रूपोऽनादिः संसारः तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण स एतस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितः यथाव
णिजां सार्थः समूहोऽर्थार्जनपरः तथा स्वदेहनिष्पादितानां शुभाशुभानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलाश्च बहुलप्रतियोगा बहुविरोधाः
ईहाश्चेष्टा यस्य सः श्मशानवन्मंगलरूपायां संसाराटव्यां गतोऽद्यापि तस्यां संसाराटव्यां येतापा आध्यात्मिकादयस्तेषां समनीं हरिरेव गुरु ॥ ॥ ॥
हरिगुरुश्चरणारविन्दयोर्मधुकरा भ्रमरतुल्या भक्तास्तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितां भक्तिमार्गं नावरुन्धे न प्राप्नोति ॥ १ ॥

सस्य

ना२ वि१

भां॰ पं॰ टी॰
४८

तस्य पुरीषस्य बलो हितो वर्णो यस्य रजो गुणस्य तेन निर्मितः

चतुर्थपदं व्याचष्टे क्वचिदिति क्वचिद्भागे शोणांशो यथा शोणं निदर्शनं स्यात् पुरीषमिव विष्ठेव निर्दिष्टं ... बलो हितो वर्णो यस्य ... सम्मिश्र्यमानं ... तत्रापि भूति
पुरीषविषयाम तिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति सुवर्णाभ्यासेन पुरीषवत् बविलवर्णेन गर्भोचित्र मातुर्मातरि स्थिता सम्मिश्र्यमाना तु रोषरूपं श्वेतमिव जा
तेन षष्ठं तं हाटकाख्यं सुवर्णमितिवत् स्मृति तत्र दृष्टान्तः अग्निकामेन कान्तानुरक्तश्चोलूकसदृशं पिशाचमिवेति शीला तु रोष रूपं एवं सुवर्णमनुधाव
न्त्यमानेन तस्य लोभावृत मुलूकपिशाचमग्निं तुष्या धावति न तुलं प्राप्नोति कथं विस्मयास्त्वेतेन भजितः सन्न्निपतेत् एवं सुवर्णमनुधाव
न्वेषमाणेन तस्य लोभावृतमुलूकपिशाचमग्निं तु धावतिन तुलं प्राप्नोति ... तस्मात् स्पर्शस्य रोठयापरिधा
नषि स्पर्धः ७ विवासतो पेतिया चष्टे अथेति निवासाविष्णुमनेके ... कालनडपञ्जीय प्रमितिवेशो यस्य ... रजः प्रदेशे पेरणा धीकरो स्पेवरजो गु
णति ८ क्वचिद्बालेत्यादि व्याचष्टे क्वचिदिति बालोपमया च बाल तुल्यया प्रमदया स्त्रिया यथा बाल्या रजः

क्वचिद्भाशेषदोषतिषदनं पुरुषं लब्द्धर्णगुणविनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्सया निकामकातर इवोलूकपिशाचं ७ अथ कदाचिन्निवासपान
य द्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेशानतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ८ क्वचिच्च बालोपमया प्रमदया रोहमारोपित
स्तत्कालरजसा रजनीभूत इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ९ क्वचित्सकृदवगतविषयवैत
थ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायांस्तानेवाभिधावति १० ॥ ॥ ॥

आरोहमंकमारोपितः आरूढस्तत्क्षणकाले पद्मरागस्तेन कथंभूतेन राजसी भूतेन रात्रिव
णोत्कर्षकलेनाच्छता माया दर्यशित तुल्यामपवेति भावः आरोहमंकमारोपितः ... रजन्या रात्री भूत इवेत्यर्थः अति रजस्वलमतिरतीव रजसा
दम्भका शतेनाज्ञानवर्णेन तस्यर्थः रजनीभूत इव त्यपि पाठ तत्र तमोमय इवेत्यर्थः दीर्घपादे रजन्या रात्री भूत इवेत्यर्थः ... तज्जाना त्यनुपादे यमत्राप्यादेयत्व प्रामाण्यं ... भाति
छलमतिरत एवासाधुमर्यादः अतो रजोव्याप्त बहुलिङ्ग दिग्देवतामपि ... विषय प्रसु शब्दादिषु वैतथ्यं वैयर्थ्यं पुरुषार्थ ... स्वत्वे येन तथा भूतो
ऽपि सकृत्सामान्यात्ताडुतरस्तो कच तुर्यपादं व्याचष्टे क्वचिदिति कदाचित्सकृदवगतं विषयेषु ... मरीचितोयतुल्यान्स्वयमेव ... रूपत्वेऽपि
पराभिध्यानेन देह चिन्तया विभ्रंशित स्मृति विभ्रंशिता स्मृति रात्म विषया यस्य सः ...

मस्तवीरुत्तृणगुल्मगह्वर इत्येतन्माख्यातुं लावकुहाश्रमस्य यस्मिन्नित्येतत्तुल्यतामाह यथा हीति अनुवत्सरं प्रतिवत्सरं कृष्यमाणं रसच्छेदपूर्वकं द- का१
ग्धेन संस्कृतमपि क्षेत्रमदग्धबीजं न दग्धानि बीजानि द्रुमूलानि यस्मिंस्तथाभूतं सत्पुनरावपनकाले बीजावापकाले एव गुल्मादिभिर्गह्वरमिव भ-
वत्येवं गृहाश्रमरूपं कर्मक्षेत्रमपि प्रसिद्धक्षेत्रतुल्यं कुतः हि यस्मात् यस्मिन् गृहाश्रमे कर्माणि नो सीदन्ति न मूलतो नश्यन्ति कुतो हि यस्मादयमाव-
सथः गृहं कामकरण्डः कामानां करण्डः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरक्षयेऽपि परिमलो न हीयते एवमत्र कर्मनाशेऽपि तद्वासनानामसौ एणात्कामानां पेटि-
१ कत्यर्थः तत्र [illegible] कर्म [illegible] क्षेत्रे गृहाश्रमे पतितः दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैरुपद्रुत इति शेषः शलभादिभिरुपरुध्यमानः पीड्यमानः प्राणः धनधान्या- बहि:२

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न
हि कर्माण्युत्सीदन्ति यत्कामकरण्ड एष आवसथः ॥ तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमा-
नबहिःप्राणः ४ क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्वलोकमुपपन्नमिति मिथ्यादृ- गं३
ष्टिरनुपश्यति ५ तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुपः ६ ॥

प्राणत्वा१

दिरूपो यस्य सः शालिवद्भिरपहृतसस्यधान्यवान्नवतीत्यर्थः प्राणवत्प्रियत्वाद्धनस्य बहिः ४ क्वचिद्गन्धर्वपुरमित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे क्वचिदस्मि-
न्संसाराध्वनि परिवर्तमानः भ्राम्यन्नविद्यादिभिः यदुपरक्तं तेन मनसा तत्राविद्याऽहंममाभिमानः कामः विषयाभिलाषः कर्म पुण्यापुण्यकर्मवास-
गं२ नाः नरलोके [illegible] स्वशरीरं पुत्रादिशरीरं गन्धर्वनगरवदनुपपन्नार्थमनुपपन्नस्वरूपं नित्यत्वरूपं वस्तुपश्यन्तं मिथ्यादृष्टिरनित्ये नित्यत्वज्ञानरूपा
मिथ्याभ्रमयुक्तः उपपन्नार्थं नित्यं पश्यतीत्यर्थः ५ अपश्यतीति यच्छब्दसूचितमर्थान्तरमाह तत्रैवेति तत्र गन्धर्वपुरे क्वचिदातपोदकं मृगतृष्णाजले
तत्तुल्यान्विषयान्पानादिषु लोलुपतया सक्तः सन्नुपधावत्यन्वेषयतीत्यर्थः ६ ॥

नकृतंमुधैवगृहेकालोनीतः

२१

भा०पं०गी

७९

आसाद्य दावमिवस्थितमाश्रुत्य कचिदिति क्वचिद्दावाग्नितुल्यं प्रियार्थविधुरं भोग्यपदार्थरहितमसुखोदर्कं दुःखपर्यवसानं गृहं प्राप्य शोकाग्निना दह्यमानो निर्वृतिं न तद्दुःखेन भृशं दह्यमानः पीड्यमानो निर्वेदमहामयो मुकतैश्चतोदुर्भगो मंदभाग्योहमिति खेदमुपगच्छति कथमसौ हंतासुरिख्येत ख्यावष्टे क्वचित्कालेन विषमितं मतिकूलतां प्रापितं यद्राजकुलं तदेव रक्षस्तेनापहृताः प्रियतमधनरूपा असवः प्राणा यस्य विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य अतएव मृतक इवास्ते वर्तत इति १६ अनेनैव सूत्रेण कृतस्वइस्तुतश्लोक पूर्वार्द्धं व्याख्यातमाप्य मित्यभिप्रेत्य तदुत्तरार्द्धं व्याचष्टे क

७५

दाचिदिति कचित्कालांतरानुस्मृत्यापि तेन पुरुषांतरानुभाव्यत्वेन चासत्स्वप्नवद्दृष्टकालानुभाव्यं तत्कालस्य त्वावस्थापि चेति यावत् मनोरथेन मन-

नोव्यापारेण संकल्पविकल्पात्मकेन उपगतं प्राप्तं स्वपूर्वकर्मानुसारैः संकल्पविकल्पात्मकमनोरथानुसारिभिर्गर्वाद्भिः प्राप्तमित्यर्थः ईदृशं पितृ

क्वचिदासाद्य गृहं दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति १५ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते १६ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति १७ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति १८ ॥ ॥

४९

पुत्रादि सदिति मन्वान इति शेषः कालांतरावस्थापि पुरुषांतरानुभाव्यजाग्रद्वस्तुतुल्यमतिरित्यर्थः स्वप्ननिर्वृतिः स्वप्नपितृपुत्रादिसुखं लक्षणम-

भमनुभवति स्वप्नस्यांगंधर्वनगरतुल्यत्वं चत इतत्कालनिवारणस्यात्तत्त्वस्वप्नोपसंकल्पनस्यापि ... पुरुषांतरानुभाव्यं चेति वदंति च १७ ततान्तर

वेलत्वात्क्वचिदित्यस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे क्वचिदिति कदाचिद्गृहाश्रमेया: कर्मणां चोदनाः विधयस्तासामतिभरो विस्तारः स एव गिरिस्तमारुरुक्ष-

माणः आरोढुमिच्छन् तद्वत् गंतुमिच्छन् वक्तुमिति यतस्य शरीरायासपुत्रादिकमाराधारभ्य यावत्समाप्ति कर्तुकामस्तदंतरा लौकिकैर्लोकनवै-

र्व्यसनैर्दुःखैरंतरायभूतैः पुत्रविदशत्यादिभिः कर्षितमनाः पीडितचित्तः कंटकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव पर्वतमारुरुक्षन्मध्ये कंटकैः शर्करा-

दिभिः सूक्ष्मपाषाणैश्चाकीर्णं क्षेत्रं प्रविष्ट इव सीदति खिद्यति १८

७९

पं२ वे१

दर्वीऽर्थमाचष्टे क्वचिदुलूकेति उलूकजिह्वो: घूककीटशिवैर्यथोर्ध्वनिर्वदति परुषोरम्भसउत्साहस्तेनाटोपः संभ्रमः यथाभवत्येवं रिष्टगं राजकुल
स्य च निर्भर्त्सितेनातं तैर्व्यथितं कर्णमूलं हृदयस्य तथाभूत आस्ते तत्र भत्सना प्रियवाक्यमुलूकस्थानीयं राजकुलं परोक्तप्रियवाक्यकर्तृ कि
लौस्थानीयं [illegible] रिपुकुलं विवक्षितं ११ सईति यदा दुग्धपूर्वसुकृत अपूरणात् पूर्वसुकृतः सुकृतहीन इत्यर्थः तथाकारस्कारो विषतिंदुः तत्समुखाये
ऽपुण्यद्रुमाः तथाविधा लताश्च विषोदपानादि विषकूपाश्च तेतुल्यानुभयार्थस्पृशः विरणान् दृष्टा हर्षप्रयोजनस्थानि द्रविणानि धनानि येषां तान् ये
षां द्रविणं कीर्त्स्यं हर्षार्थं यन्न भावति तेऽभयार्थस्पृशः द्रविणम् अत एव जीवन्मृतान् स्वयं जीवन्नपि म्रियमाणः मृतप्रायः जीवन्मृतः उपधावति १२
क्वचिद्वितीयः सरित इत्येतावद्व्याचष्टे एकदेति कदाचिदसतां वेदवेश्म [illegible] विद्रूषकाणां प्रसंगा [illegible] विकलावंचिता नतिर्यस्य सः क्षुद्रक

नं३ गा२

क्वचिदुलूकजिह्वोस्वनवदति परुषरभसाटोपं भत्सनं परोलंगारिपुराजकुलेनिर्भर्त्सितेनालिव्यथितकर्णमूलहृदयः ११ सयदादुग्धपूर्वसुकृतस्त
दाकारस्करैकाकतुंडा घपुण्यद्रुमलताविषोदपानवद्रुभयार्थस्पृशः द्रविणा जीवन्मृतान् स्वयं जीवन्म्रिय[illegible]मानउपधावति १२ एकदाऽसत्प्रसं
गात्त्विः कृतमतिर्व्युत्क्रमः स्रोतस्सु स्खलनवद्भयतोपि दुःखदं पापं दंडमभियाति १३ यदा तु परबाधया बाधं आत्मनेनोपनमति तदा हि पितृपुत्र
वर्हिष्ठानपितृपुत्रान्वा सखलु भर्त्सयति १४ स्रोतःस्खलनवन्निरुदकनदीपतनवत् यथा निर्जलनदीगर्ते पति [illegible] तस्य न पिपासा शाम्यकजल
लाभः प्रत्युत शिरः स्फुटनं च सद्यो भवति पश्चादपि तद्वेदनानुवर्तते एवमुभयत इह परलोके च दुःखदं पापं दंडं पापं दंडाचारं मभियाति प्राप्नोति स्वीक
रोति यद्वा पापं दंडं कुलं प्राप्नोति न जायत इत्यर्थः १३ परस्परं चालयते निरन्तरं इत्येतद्व्याचष्टे यदेति यदा तु परपीडया अंधः अन्नमात्मने स्वस्मै नो
पनमति नोपातिष्ठते परपीडयाप्यन्नं न लभत इत्यर्थः तथा पितृपुत्रवर्हिष्ठान् पितृपुत्रादीनां वर्हिः कुशः तद्वतां पितृपुत्राणां कुशादित्तरणमात्रम
पि येषु उपस्थिते तान् सः भत्सयति बाधत इत्यर्थः १४

भा पं टी ५०

तत्रापि कष्टप्राप्तिं लभमान इत्येतदाचष्टे गुरुत इति यदि वंधान्मुक्तो भवति तर्हि ततः सकाशाद्देवदत्त अन्यदुपाधिं नतिहरतितस्मादपि विष्णुमित्रो
ऽपहरति इत्यनवस्थितिः न तस्मै भोगं लभत इत्यर्थः २४ कश्चिद्वशीतातपेत्येतदाचष्टे कश्चिदेति शीतादी [illegible] धिदैविकानां भौतिकानामा
पा २ लीनां च दशा दुःखावस्था आधिदैविका आधिभौतिका आध्यात्मिकास्तापा इत्यर्थः तासां दशानां प्रतिनिवारणाय प्रतिक्रियायै अकल्पोऽसमर्थः
प्रतिक्रियां कर्तुमसमर्थः अतएव विषण्णः दुःखितः अपारचिंताप्लुत आस्ते २५ कश्चिन्निघ इत्येतदाचष्टे कदाचित्परस्परं व्यवहरन् यत्किंचिद्धनं
मन्येभ्यः सकाशात्तु काकिणिकामात्रं विंशतिकपर्दमात्रं ततोपि सूक्ष्मं वा यत्किंचिदपहरन् वित्तशाठ्येन धनलोभेन विद्वेषं प्राप्नोति २६ कश्चित्कोवित्ती
किं का

एधन इत्येतदाचष्टे कश्चित्क्षीणधनं यस्मात एवशय्यासन निवासादिभिरूपभोगैर्भोगोपकरणैर्विहीनः रहितः उपभोगशब्दो भोग्योप
लक्षकः कश्चि[illegible] यदेवंविधो भवति तदापावत् प्रतिलब्धमनोरथः अप्राप्तसमीहितः तावत्परस्पार्दनेः स्वहीपधनस्नेहतो व्यवसितमतिः
50 केनापि परवंचनोपायेन तदीयं धनं गृहीतव्यं इति निश्चयप्रयुक्तः ततः परधनादिस्पृहणाद्योगाद्वमानहानिं प्राप्नोति २७ अस्मो भवितेति
आचष्टे एवं परस्परं वित्तस्य नाशाद्वधस्य धनस्य प्रतिषंगेण व्यत्यासेन विरूढं रूढमूलं यद्वैरं तद्वन्धुवधोऽप्रियकारित्वादिरूपश्रयस्यैवं भूतो
पिहृवंवासनया ज्ञात्याभिमानप्रयुक्तया इहवंवासनया मिथ उद्वहतः विवाहे कुर्वाणो स्नानेव वैरविषपानेव उद्वहति वैरविषये रेखसाजात्मा
अभिमानेन विवाहक्रियया सर्वं भ्रातीत्यर्थः २६

मुक्तस्तोयद्वंवधाद्देवदत्तउपाधिं नतिनस्मादपि विष्णु[illegible]मित्रे इत्यनवस्थिती २४ कश्चिद्धरी
तवातातपाद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणे अकल्पो दुरंतचिंतया विषण्ण आस्ते २५ कश्चिन्निघो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनम
न्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन् यत्किंचिद्विद्याविद्वेषमेति वित्तशाठ्येन २६ कश्चि[illegible]क्षीणधनः शय्यासनाद्युपभोगविहीनो यावदप्र ५०
तिलब्धमनोरथस्तस्य तावदनेऽवसितमतिस्तत एतो वमानादीनि जनाद्भिलभते २७ एवं वित्तव्यतिषंगविरूढवैरानुबंधोपि इहवंवासनया
मिथ उद्वहत्यापवहति २८ ॥

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे कश्चिदेवेति कदाचित् दुःसहेन सोढुमशक्येन कायाभ्यंतरवह्निना शरीरमध्यपरिवर्तिना वा रागाग्निना गृहीतसारः गृहीतबलः
३।२ कार्श्यं प्राप्तः स्वकुटुंबाय भार्यायै कुप्यति १९ कश्चिन्निगीर्ण इत्यस्य पूर्वार्द्धं व्याचष्टे स एवेति स एव संसाराध्वभ्राम्यमाण एव यदा कुटुंबाय कुप्य
न्नेव निद्रेवाजगरेणेव गृहीतः अंधेतमसि अधःपतनीसंधंसपराभवकाशे पलमग्नः ज्ञानं तस्मिन्मग्नः स्मृत्यारण्ये पतितः जनेरण्य इव शेते ऽस्य
किंचिद्दिन वेदं किं त्वहमिति तेनात्मानमपि सत्वे न तु शास्त्रेणात्वादिवाशाकारं जानाति तात्कालिकमस्य देहं लक्ष्यति अपविद्धः शव इव दूरतः
परिहृतः शव इवेति २० तस्येवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कदाचिदिति कश्चित् दुर्जना एव दंदशूकाः सर्पादयो दंशस्वभावाः तेभ्यो मानो गर्वः सति दुःख

कश्चिद् दुःसहेन कायाभ्यंतरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुंबाय क्रुध्यति १९ स एव पुनर्निगीर्ण अजगरगृहीतो ऽधेतमसि मग्नः स्मृत्यारण्य इ
व शेते नात्मानं किंचन वेद शव इवापविद्धः २० कदाचिद् भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदंदशूकैर् लब्धानिर्वाणो व्यथितहृदये नानुलीयमानः
विस्तीर्णे ऽधकूपे ऽधवत्पतति २१ कर्हिचित् काममधुलवान्विचिन्वन् यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुंधानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पत
त्यपारे निरये २२ अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरंति २३ विज्ञानं

तितनोगर्वः स एव दंष्ट्रा यस्मात् एवात्मश्चोनिर्वाणाः लब्धो येन व्यथितं दुःखितं यद्हृदयं तेन तैर्नीयमानं संक्रोशमानं यस्य सः अधवदंधकूपे महा
विदुःखे पततीत्यर्थः २१ कर्हिस्मचित् क्षुद्ररसानिति श्लोकं व्याचष्टे कर्हिचिदिति कामो विषयोपभोगः तेन ये मधुलवाः सुखलेशान्विचिन्व
न्नेवं यदा परदारान् परद्रविणानि वावरुंधानः स्वीकर्तुमारभमाणः राज्ञा स्वामिभिः पुरैर्वा निहतो भवति तदा अपारे निरये नरकप्राये का
रागृहे निपतति राजादिभिर्निहतः वा आग्रहादिव द्रोणवतीत्यर्थः २२ मुक्त स्तुवंत्यादिसूक्तेः प्रसंगात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति
अथ चेति यस्मादेवं तस्मादस्मादनंतरमेव उभयथा इह परत्रापि प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं कर्मोदाहरंति २३

भा पं ना ७१ ७४

चिन्तावलोकितस्यापि न वा धो पसर्गैरित्यभिप्रेतमुपसर्गाणां चास्थमाह अथेति अस्मिन्नध्वनि संसाराध्वनि इमे [illegible] उपसर्गा इत्यर्थः २१
चिन्तावलोकितस्यापि न वा धो पसर्गैरित्यभिप्रेतमुपसर्गाणां कथं माह अत्रवीति अस्मिन्नध्वनि संसाराध्वनि इमे उपसर्गा इत्यर्थः
चिन्तावलोकितस्यायि न बाधोपसर्गैरित्यभिप्रेतमुपसर्गं प्राह अथवीति अस्मिन्नध्वनि संसाराध्वनि इमे उपसर्गा इत्यर्थः २१
प्रसज्य तु तेन भाचष्टे क्वापीति स्त्री विषयादेवमापयान गवन्नाय पाकयोनुजलताभ्यामुपगूढः आलिङ्गितः प्रसक्तम्नेन्तविवेकात्म विज्ञानं च
स्य यदा विवेको देहाविलक्षणात्मविवेकः विज्ञानं भगवदुपासनात्मकं तद्रहितः तस्याः प्रियाविहारगृहे क्रीडागृहं तदरं भ्रेयाकुलहृदयं यस्य
तस्मिन्नात्मनेवनितविहारगृहे अभिसक्ताः प्रसक्ताः सुतादयस्तेषां भाषितादिभिः पङ्कुलं हृदयं यस्य अत एवाजितेन्द्रियः अथेतमसि दुःखेन र
मे आत्मानं महिमानं ति मृत्युपति २२ इत्यं कुत्सयारव्यामनन्तरावस्थां चष्टे कदाचिदिति परमाणुरादिः परार्द्धावसानः अन्तः स एवोपलक्षणं
दृद्ध यस्य कालो पलक्षणादिति पारे तु परमाणवादिपरार्द्धापवर्गरूपं यत्कालस्योपलक्षणं उपलक्ष्यते इत्युपलक्षणं स्वरूपं तस्मादि त्यर्थः रहस्यार्थः

अथ त्वमुष्मिन्नुपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामर
णादयः २१ क्वापि देवमायया स्त्रिया भुजलताभ्यामुपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृ
५७ कलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति २२ कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमा
ण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवे
श्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृताः साङ्केत्येनाभिधत्ते २३ ॥

वेगेन १ अरोपरिवर्तितेन वयसा रंहसा वेगेन हरतः आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानां काल्यमानानां बालवार्द्धिक्यरूपेण ग्रासमानान् युधं यस्य
र्थः मिषतां पश्यतामनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादिति वा हरतः आयुरिति द्वितीयान्तस्य शेषः अनिमिषः आकालमानादि लोकश्च कालत्वे
वित्रस्तहृदयः मरणमाशङ्कमान इति यावत् अमरत्वाय या पाखण्डदेवताः साङ्केत्येनाभिमुख्येन धत्ते किं कृत्वा कालचक्रं निजं स्वीयमायुधं यस्य तमे
श्वरं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कथंभूताः कङ्कगृध्रबकप्रायाः विश्वस्ततो विवञ्चयन्तीः आर्याणां वैदिकानां समयात्सिद्धा ५१
न्ताद्बहिःकृताः साङ्केत्येनेति सनपाखण्डदेवताराधनं यावत् संकेतनिबन्धनं तु वेदधर्माभिमतं २२

ने ३

एतस्मिन्संसाराध्वन्येव मुक्तविधे नानाविधैः क्लेशैरुपसर्गैर्बाध्यमानः सुखरागद्वेषादिभिश्च वितते विसृते । नेत क्लेशोपयुक्ते इत्यर्थः आपन्नया पदमाप्तः तत्र यो यो विपद्यते विपत्तिमाप्तः मृत इति यावत् तं तं विपन्नं पित्रादिरूपं विसृज्य जातं जातं पुत्रादिरूपमुपाददानः आलीयानिमिति कृत्वा पुनर्जा तेवितेशोचन् तेन मुह्यन् विद्वान्स्तुदन् तत्र शोको मानसी व्यथा खेदो वाचिको दैन्योक्तिरूपा प्रलापः कायिकी अश्रुविमोचनादिरूपा जातान् मुन्दरन् स्पृजन्नेन संहृष्यन् हाहादिभिरुच्चैर्ध्वनिं कुर्वन् बिभ्यन् नानाभोगासि दुःसंस्वभाव नानिमित्त प्रतिकूलस्यान प्रयुक्तः कदाचिज्जाता देहं गुर्ण वगायन्नुसमानः खेदमोहाभ्यां मोहमायः तेन साधुना कर्मणा वर्जितः न पार्याः इति पाठे वध्यमानः अद्यापि जीवस मूह अरे अद्य उपक्रान्त यो गः संसाराध्वनः पारं इतोऽस्मात्संसाराध्वनः सकाशात् तदध्वनः पारं प्रति नैवावर्तते नायाति न प्राप्नोतीत्यर्थः किं तदध्वनः पारं यत्प्राप्तिनावर्तते

एतस्मिन्संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमुभयमेवेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन् क्रन्दन्संहृष्यन्गायन्नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरभ्य एष नरलोकसार्थो यमध्वनः पारमुपदिशन्ति यदिदं योगानुशासनं २९ न वा एतदवरुन्धते यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः समवगच्छन्ति यदपि दिगिभजयिनो मनस्विनो वै राजर्षयः किं तु परं मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबन्धायां विसृज्य स्वयमुपसंहृताः ३०

तत्राह यदिदं योगानुशासनं नाम योगानुशासनमिति प्रसिद्धं तत्संसाराध्वनः पारं उपदिशन्ति तत्त्वविदः इति शेषः योगस्यार्थस्य योगकर्मयोगाख्यं भगवद्भक्ति योगस्यानुशासनं न वै विद्यास्तानं शिक्षमाणां तदनुध्यानमिति यावत्तदेव संसाराध्वनः पारमित्यर्थः २९ मनस्विनो निर्जिते श्लोकं व्याचष्टे न वा इनी उपशम एव शीलं येषां उपरतः निरहंकृतः आत्मा मनो येषां ते मुनयो मननशीला न्यस्तदण्डाः सन्त इत्यर्थः यश्च तु मनिरतिशयसुखरूपं परमात्मप्राप्तिं योगानुशासनमुपदिशन्ति तन्मुक्तिमुपनयति सर्वभूतसुहृदः नस्विनः अनिर्जितान्तःकरणा राजर्षयो नैवावबन्धु तेन मामुक्तं तेनैव व्रजन्ति उपायानुष्ठान सर्वकर्मसु येयं न यान्ति किं पृथिवी न ममेत्यभिमाने नैव कृतवैरानुबन्धाः मृधेषु शयीरन् ये यम मे भिमानविषयभूता तन्नाह यां पृथिवीं विसृज्य स्वयमुपसंहृता मृता इत्यर्थः ३०

हृदिस्पृशः २

५४

एवं रोहस्यमवधृत्य वचो व्याख्यायैतन्माहात्म्यप्रतिपादकान् श्लोकानवतारयति तस्येदंमैसात्म्यं आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य महा

मा·पे·ना· त्मनो महानुभावस्य राजर्षेर्वर्त्म मार्गं मनसाप्यनु अनुसर्तुं मन्यो नयो नार्हति यथा गरुडस्य गतिं मक्षिकेत्यर्थः ३८ तत्र हेतुमाह स

आर्षभो राजर्षिः स्वाधीनः स्ववशः मनोज्ञान् तान् दुस्त्यजान् पूर्वेनापि त्यक्तुमशक्यान् पुत्रान् सुहृद्राज्यपोषं हृदिकं युवैव सन्मलव

५२ द्विषामिव जहावत्यजदित्यर्थः त्यागे हेतुमाह उत्तमश्लोके भगवति लालसः लंपटः अत्यासक्तचित्त इत्यर्थः न केवलमेतावदेव।

पितृनैश्वर्यादित्याह यो नृपः आर्षभः दुस्त्यजान् क्षित्यादीन् दारान्तान् भारतवर्षे सुताः पुत्राः स्वार्थं धनं दाराः स्त्रियः इमान् सुरवरैरिन्द्रादिभिश्च

प्रार्थ्यां श्रियं संपदं कथंभूतां सदयावलोकां सदया दयायुक्तः अवलोको राज्ञो यस्यां तां सदयापूर्वकावलोकामपि प्रसरत्वि

त्रिर्गुणयमानामित्यभिप्रायः नैच्छत् नैष्टवान् इष्टिमात्रमपि नाकरोदित्यर्थः नैतच्चित्रं किंतु युक्तं चैतदित्याह तदुचितमिति कुतः यतो।

तस्येदमनुपगायन्ति आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मनः नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ३८ यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृ

द्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ३९ यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदया

३२ वलोकां नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गुः ४० यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिर

से प्रकृतीश्वराय नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ४१

मधुद्विषः सेवायामनुरक्तमनसो महतामभवो।

मोक्षोपि फल्गुरल्पः भगवत्सेवापेक्षया मोक्षोप्यत्यल्प इत्यर्थः ४० तस्य मधुद्विट्सेवानुरागातिशयमेवाह यज्ञाय यज्ञानां भोक्त्रे य

भवे च धर्मपतये ऽवतारे वर्णाश्रमधर्माणां गोप्त्रे विधिनैपुणाय धर्मानुवर्तिनां रक्षाविधौ निपुणाय युक्ताय सांख्यमात्मानात्मविवेको

हमकोर्थस्तस्य योगः सांख्यशिरो यस्य प्रधानांगं यस्य तस्मै योगाय विवेकादि सौन सप्रकारानुगृहीतभक्तियोगगम्याय योगशब्दस्तद्धे

औपचारिकः प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे नारं जीवसमूहः अयनमाश्रयो यस्य तस्मै अनेन चिच्छरीरकत्वमुक्तं हरये आश्रितबंध

हरायनम इत्युदारं मंत्रमुदाजहार उदाहृतवान् किं कुर्वन् मृगत्वं हरिणशरीरमपि हास्यन् हातुमिच्छन् अत्र मृगत्वहास्यन्समुदा

इगो१२ जहारेतिमंत्रं दर्शयो वैजीयपद्यचमतीयते तथापि मृगजन्मनो विकल्पस्यायोः समुदाहरणमत्र विवक्षितं अन्यथा चरमस्मृत्या नामुक्तेन

मृगत्वे तदेहावसाने मुक्तेरस्मिन्प्रबंधे वक्तुमुच्यते [illegible] चायामको चारणविवादिते मगजे

न२ द्रु

पदात्विति आत्मावंचितो यैस्तैरुपवंचितः सद्गुरुकुलं प्रविष्टस्तेषां शीलगुणं शीलमिति यतो कोपादानं तैर्व्याचष्टे [illegible] ऽप
नयनादीत्याराधनमेवेत्यनेन प्रोचयन्नेमिमन्यमानः उपलिवान शनिल्यस्यखा स्थानं शूद्रकुलं भजत इति तदुपपादयति निगमोक्ते आचारेऽप
रिस्फुरितः स्वस्य सुखभागवान् यस्य शूद्रकुलस्यापि युनोभावः कुटुंबवर्द्धनं केवलं देहव्यापारश्चेत्येवं केवलं ग्राम्यसुखमेव नाहमिष्टं यथा वानरजाते।
एतितन्त्रहृष्टान्तः २४ तज्जातिरासेनेत्येतव्याचष्टे तत्रापीति शूद्रकुलेपि निरविरोधः धौतिर्वधरहितः स्वैरेणस्वेच्छया मूलदेशकालप्रतीक्षामे
तरेण क्रीडन्तितिरूपरणाः स्वतंत्राकुलात्बुद्धिर्यस्य योषितमुखयोः परस्परमुखनिरीक्षणादिरूपेण ग्राम्यकर्मणैव स्मृतः कालावधिरायुषो व
स्थानं यस्य स आस्ते २५ द्रुमेषु रंस्यन्नित्येतव्याचष्टे क्वचिदिति एतवत्केवलमैहिकसुखमयोजनकेषु गेहेषु द्रुमकल्पेषु केवलमैहेव मुजंतेनपर

यदातु पाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुपवंचितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादि श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमे
वतदरोचयन् शूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः २४ तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्न
ति रूपण बुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः २५ क्वचित् द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सु
तदारवत्सलो व्यवायक्षणः २६ एवमध्वन्यवरुंधानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये पतन्कर्मवल्लीमवलंब्य तत आपदः कथंचिन्नि
र्मुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि २७ ऽतिभावः यदा द्रुमवत् द्रुम इव यथा वान
रः सुतदारवत्सलो मैथुनमेव क्षण उत्सवो यस्य तथाभूतो भवन्यो बन्धुमपि केवलमैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः स
न्निर बंधने विवशो भवतीत्यर्थः २६ कर्म्यमार्गादित्येतव्याचष्टे एवमिति संसाराध्वनि सुखदुःखौघवरुंधानः अनुभवमानः मृत्युरेव गजस्तस्य
भयाद्गिरिकंदरतुल्ये तमसि रोगाद्यापादपतन ततः पुनरप्येव जीवनहेतुभूतां कर्मरूपां वल्लीमवलंब्य ततः आपदः रोगाद्युपद्रवरूपा
२२ कथंचित्केनापि प्रयासेन विमुक्तः पुनरप्येवमुक्तेरित्या संसाराध्वनि वर्तमानो नरलोकसार्थं नरशरीरं जीवसमूहमुपयाति इत्त एवं मु
पर्यगतोऽपि तोकांतरे सुखविघमानो देवादिसमृद्धोऽपि संसाराध्वन्यटतीत्यर्थः तथा चोक्तं ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्य

न२

प्रतीहात्सुवर्चलायां जाताः प्रतिहर्त्रादयः प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयो यज्ञाकोविदयज्ञनिपुणाः सूनवः पुत्रा आसन् तत्र प्रति
हर्तुः स्तुत्यां भार्यायामजभूमानावजो भूमेति च द्वौ पुत्रावजनिषातां तो ऽद्भूतो भूम्नो ऽजानुजः ऋषिकुल्यायां भार्यायामुद्गीथाख्यः पुत्रः तत
उद्गीथात् देवकुल्यायां प्रस्तारः पुत्रः प्रस्तारात् नियुत्कुल्यायां भार्यायां विभुर्नाम हृदयजः पुत्र आसीत् विभोः रत्यां भार्यायां पृथुषेणाख्यः पु
त्रः तस्मात् पृथुषेणात् आकूत्यां भार्यायां नक्तो नाम जज्ञे जातः नक्ताद् गयो नाम कृतिपुत्रः कृत्तीनक्तस्य भार्यायां पुत्र आसीत् इत्यर्थः गयं विशिन
ष्टि राजर्षीणां मध्ये श्रेष्ठः उदारश्रवा विपुलकीर्तिः जगतां रिरक्षिषया रक्षितुमिच्छया गृहीतसत्त्वस्य उपात्तशुद्धसत्त्वमूर्तेर्भगवतो विष्णोः
कलांशभूतः सन्नात्मवत्त्वप्रस्तेनात्मनस्तत्त्वप्रभृति लक्षणेन गुणेन लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं धर्मः महापुरुषत्वं प्राप्तः ३ महा
पुरुषत्वमेवाह स वा इति स वै गय इति प्रजापरिपालनादिरूपेण स्वधर्मेण स्ववर्णधर्मेण तत्र पालनेन पोषणमन्नपानादिना प्रीणन

प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानावजनिषातां भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्र
स्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्कुल्यायां हृदयज आसीद्विभुः विभोरत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षि
प्रवर उदारश्रवा अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषत्वं प्राप्तः ३ स वै स्वध
र्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन

मर्थितप्रदानेन उपलालनेन सुतवत् स्नाघनमनुशासनेन दुर्मार्गान्निवारणं तथा इज्यादिना पंचमहायज्ञादिना स्वाश्रमधर्मेण च इज्यानुष्ठः
पंचमहायज्ञपरः आदिशब्दात् विवेकविमोकादीनामपि संग्राहकः चकारात् आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगसमुच्चायकः इत्यादिकं आश्रम
धर्मं विधिवन्निष्ठः भगवति ब्रह्मणि परावरे महापुरुषे सर्वात्मना समर्पितपरमार्थलक्षणेनेति भगवति ब्रह्मणीति भगवद्भक्तप्राप्य विवेकवि
वेकैर्गुणत्वमुक्तं भगवत्त्वे परावरत्वे हेतुः परब्रह्मत्वादयोऽवरं स्वमायसमासाः तथा तस्मिन् यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भव
तीति तत्क्रतुन्यायेन उपासितुमितः पुरु [illegible] इति सर्वात्मना सर्वप्रकारेण करणत्रयेण

एतद्भरतचरितश्रवणश्रावणादिफलमाह य इदमिति भागवतैः सभाजिताः संस्तुता अवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि चाऽदपः कर्माणि भूतादि
ता चरणादिरूपाणि च यस्य तस्य राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं यच्चास्य स्वस्त्ययनं मंगलावहम् आयुष्करं धन्यं धनप्रापकं स्वर्ग्यं स्वर्गसाध
नं मापवर्ग्यं मुक्तिसाधनं च यो नु शृणोत्याख्यास्यति कथयति चाभिनंदति अनुमोदते च स आत्मनः स्वत एव सर्वा आशिषः स भ
ताना आत्मन प्राप्नोति न तु कांचिदप्याशिषं परस्मादपेक्षते इत्यर्थः चरित्रस्य स्वस्त्ययनादि कंचन स्वरूपेणापि श्रवणादिविषयत्वेनेतिरभा
पनापस्मरणोत्थाख्यास्यतीत्युक्ते न केवलं स्वस्त्ययनादिकमेवास्य फलमपि त्वन्यत्सर्वमपीत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वा एवाशिष आत्मन
आशास्त इत्यादीति ५२ इति पंचमे चतुर्दशः १४ एवं भरतचरित्रमुपवर्ण्य तत्संततिमुपवर्णयति श्रीशुकः भरतस्य सुमतिर्नामाभि

य इदं भगवत्सभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यं मापवर्ग्यं चानुशृणोत्याख्यास्य
त्यभिनंदति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ५२ इति श्रीभा० पंचमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४ शुक उ० भरतस्या
त्मजः सुमतिर्नाम अभिहितो यमुह वाव केचित्पाखंडिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या क
लौ कल्पयिष्यंति १ तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् अथासूर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां
प्रतीह उपजातः य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार २

त्मजः सुमतिर्नाम अभिहितो यमुह वाव केचित्पाखंडिन ऋषभपदवीं योगचर्यारूपा
मनुवर्तमानमपि लोके केचित्पाखंडिनोऽनार्याः कलौ पापीयस्या स्वमनीषयाऽवेदसमाम्नातामवेदोक्तां बौद्धदेवतामिति यावत् कल्पयि
ष्यंतीत्यद्धा एवं सा तत्सुमतिरूपेणावतीर्णोऽस्तीति स्वकुमनीषया पापरूपतीत्यर्थः १ तस्मात्सुमतेः वृद्धसेनायां भार्यायां देवताजिन्नामा पुत्र उत्पन्नः
अासुर्यां देवताजितो भार्यायां तत्तनयः देवताजित्पुत्रः देवद्युम्नो नाम अभवत्ततो देवद्युम्नात्तद्भार्यायां धेनुमत्यां परमेष्ठी नाम सुतो जातः तस्य
परमेष्ठिनस्तद्भार्यायां सुवर्चलायां प्रतीहाराख्यः पुत्र उपजातः यः प्रतीहः य आत्मविद्यां ... उपदिश्य आख्याने नैव स्वयं संशुद्धः निर्मला
न्तःकरणः परमपुरुषमुपासितवान् अनुस्मृतिरत्र प्रत्यक्षता ... पन्नमुपास्यनेनविवक्षितं भवति २

सिद्धविदिश्च रूपाध्यात्म्यमारव्याय पर

१०पं०ठी· तेयांऽवेयपुराविदः पूर्वकालिकवृत्तांताभिज्ञाः तस्याः [illegible] पत्यमो [illegible] मूचिकां गंध्यमुप गायंति जय्यामेवाह्नगयमितिपंचभिः गये
नयेकः पुमान्कर्मभिः प्रतिपातितत्सजातीयकर्मभिः कोपिपुमान्नानुकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः तत्कृतंकर्मपुनरन्यः नप्रभवतीतिया
चत तत्रहेतुं वदन्प्रतिपानाशवच धर्मवतामाह यज्वापावश्रुतिविहितंपश्चानुयात इमिहोमा नीमानास्पदः वहुजः वर्णाश्र
५५ मधर्मीणांगोप्रासमागतासंप्राप्ताश्रीः संपद्येनयस्मिन्नितिवा [illegible] सदसः स भाषाः पतिः सतांसेवकश्चान्योभगवत्कला
गयमतेविनाकः गयंविनायज्वत्वादिगुणग्रूपः कोपिनास्तीत्यर्थः [illegible]
[illegible] यद्वायज्वत्वादिगुणविशिष्टोपिभगव
त्कलासेवकश्चान्योभगवत्कलागयमतेविनाकः ऋतेगयंकोन्यः प्रतिपतीत्यन्वयः अस्मिन्पक्षेभगवत्कलात्वमेवप्रतिपा
क्षमा·१ द्यानंशवचेधर्मः ५ सतीः सत्यः आशिषोपसांताः दत्तकन्याः श्रद्धामैत्रीदयाकीर्तिश्रीस्मृतिमेधाधृतितितिक्षामाद्याः स्वरू
तस्येमागाथापांडवेयपुराविदउपगायंति ग [illegible] यनयेकः प्रातियातिकर्मभिर्यज्वाभिमानीवहुविद्धर्मगोप्ता समागतश्रीःसदस
54 स्पतिःसतांसत्सेवकोन्याभगवत्कलामृते ५ यमभ्यषिंचन्परयामुदासतीःसत्याशिषोदक्षकन्याःसरिद्भिः यस्यप्रजानांदुदुहेध
राशिषोयथेप्सितागुणवत्सस्नुतोधाः ६ तस्यकामस्यचयस्यकामान्दुदुहुराजन्दुरस्पोवलिंनपाः प्रत्यंचितापुधिधर्मगोवि
प्रायदाशिषांषष्ठमंशंपरेत्य ७ यस्याध्वरेभगवानध्वरात्मामघोनिमाद्यत्युरुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पित
५५ ज्याफलमाजहार ८ गिः स्वतेजोभिः यमभ्यषिंचन्श्रेष्ठमकुर्वन्यस्यगयस्यनिराशिषः निष्कामस्यप्रजानामाशिषः कामान्
धराधुदुहेधराकथंभूतातस्यगुणाएववत्सास्तैःस्नुतमोधोपस्याःसा ६ यदासिचयस्यकामान्दुदुहुःनपायुधियुद्धेप्रत्यंचिताःवीरैस्त्व
तिपूजितावलिमर्पयामासुःतथाधर्मेणधर्मपरिपालनेनदक्षिणादिभिश्चप्रत्यंचिताविप्राःपरस्मिल्लोकात्तेस्त्राशिषांधर्मफलानां
षष्ठमंशमाहुःपुराणान्तद्भागमादत्तेराजा न्यायेनपालयन्नितिस्मृतेः ७ यस्यगयस्याध्वरेयज्ञेमघवत्कर्वेयज्ञरूपेमचोनीडउरुःसोम
पीथ्यःयस्यतस्मिन्नूवकुसोमपानेऽमाद्यवमाद्यतीत्यर्थः [illegible] ध्वरात्मा यज्ञशरीरकः

पत्र
परिदिरितिपाठः स्फ५२८व५

अनभिसंहितफलेनेत्यर्थः भगवत्परमार्थं भिल्लिखितेत्यर्थः फलमितियावत् तल्लक्षणेत्येनसंगेनार्पितः परमार्थलक्षणः संगोय
स्येतिमेभेदं कर्मनभवतीतिचादित्युक्तमसंगेनेतिचार्थः ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादित्तभगवद्भक्तियोगेनेत्यस्यैतत्रापमर्थः अपि
तु परमार्थलक्षणेन ॐमित्यात्मानंयुञ्जीतेत्युक्तविधात्मसमर्पणरूपशरणागतियोगविशिष्टेनेतितत्त्वशरणंगच्छ सर्वभावेनभा
रतमामेवशरणंव्रजेतिभक्तिगतशरणागतेः कर्तव्य [illegible] नाभिधा [illegible] नो ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादित्तभववैराग्यकेयोगेनेत्येनभग
वद्भक्तियोगोत्पत्तिः स्पष्टैवापत्तेत्युक्तं ब्रह्मविच्चरणानुसेवयेत्यनेन देवमिवाचार्यमुपासीत आचार्यवान्पुरुषोवेद तद्विज्ञानार्थं सगु
रुमेवाभिगच्छेदित्यादिश्रुतिविहिताचार्यसंबंधोस्यो [illegible] हितः ब्रह्मविदित्यनेनाचार्यलक्षणमुक्तं गुरुसमाश्रयण [illegible] मस्य सूच्यते स्व।

ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादित्तभववैराग्यभक्तियोगेनस्वाभीष्ट [illegible] रतपरिभावितविमुक्तमतिरपरत्तानात्मन आत्मनिस्वरूपमुपलभ्यमानब्र
ह्मात्मानुभवोपिनिरभिमानएवावनिमनुयुपत् ४

धर्माणीत्यादिनाज्ञानकर्मयोगानुग [illegible] हीतेनानन्यप्रयोजकेन भक्तियोगेनेत्युक्तं भवतीत्युक्तविधेनभगवद्भक्तियोगेनाभीक्ष्णशः
पुनः पुनः परिभावितातिरोधिता [illegible] विशुद्धामतिर्यस्य सः अतएव उपरत्तमनात्मदेहात्मभ्रमो यस्य सः निवृत्तदेहात्मभ्रमः
तार्थः अनात्मात्मेतरच्छरीरं [illegible] एवंभूतस्यात्मनि उपलभ्यमानं [illegible] मं तस्य प्रसादात् क्रियमाणं ब्रह्मतदेवात्मा परमात्मा
तस्यानुभावो यस्य सः यद्वा स्वात्मरूपत्वेन परमात्मा तस्यानुभवः उपलभ्यते येन तथोक्तः पश्यात्मन्यात्मनीति [illegible] प्रकारे
णजीवात्मन्यवस्थितं परमात्मानं उपलभमानं [illegible] इत्यर्थः एवंभूतोपिनिरभिमानादेहात्म [illegible] भ्रमस्य तत्र [illegible] तद्रहिततयावस्माभूमि
मनुयुपत् अत्र हेतुरित्यर्थः ४ गणस्य महात्म्यप्रतिपादिकां गाथामवतारयति तस्येति

निरभिमानोनाम ४

पाद्वीपादिकल्पनायांविशेषकथ्यांतेउक्तानुवादपूर्वकंपृच्छति उक्तइति भूमंडलस्यायामविशेषः दैर्घ्यविशेषः विशालत्वे
तिपावत्तउक्तः किंपर्यंतउक्तस्तदाह यावदादित्यस्तपति यत्रचासौभुकृत्स्नपदयोर्नक्षत्रगणैः सहचंद्रमावादृश्यते किंपर्य
तमादित्यस्तपति चंद्रमावाहराते तत्राह यत्रभूमंडलविस्तारोस्तस्याभुवः सप्तद्वीपानांजंबूद्वीपादीनांयविशेषा नाममानलक्षणं
प्रस्त्वयाविकल्पः भेदोभगवन्त्वयासूचितः संग्रहेणोक्तः एतदेवभूमंडलमखिलमानतोलक्षणतः सर्वकरान्नामतस्त्राहसर्वं
विस्तरतोविजिज्ञासामि त्वत्तोभूमिपक्ष्यामि किंतज्जिज्ञासयेत्यत्राह भगवतइति गुणमयेसत्वादिगुणपरिणामरूपेभगवतःस्थू
लरूपेआवेशितंमनः हियस्मादगुणात्सत्वादिगुणरहितेऽप्राकृतइतियावत् सूक्ष्म [illegible] तमेऽगुष्ठप्रमितेसूक्ष्मसत्वमयेरूपेतथात्मप्रो
तिविधस्वरूपकाने [illegible] परमात्मस्वरूपेब्रह्मणिभगवतिवासुदेवादिशब्दवाच्येआवेशितुंमासकेदमलंभवदतो जिज्ञासामिततो
ममजिज्ञासुःत्वद्गुरोएतत्सूक्ष्म [illegible] लेमानलक्षणादिभिरनुवर्णयितुमर्हसि १ इत्यापचोवादरायणिस्तावद्भगवद्विभूतेरनंतत्वात्का

६६

उक्तस्त्वयाभूमंडला [illegible] यामविशेषोयावदादित्यस्तपति यत्रचासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमावासह [illegible] दृश्यते तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरि
खातैःसप्तभिःसप्तसिंधवउप [illegible] ता यत एत [illegible] स्याःसप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वयाभगवन्खलुसूचितः एतदेवाखिलमहंमानतो
लक्षणतश्चसर्वंविजिज्ञासामि भगवतोगुणमयेस्थूलरूपेआवेशितंमनोह्यगुणेसूक्ष्मतमआत्मज्योतिषिपरेब्रह्मणिभगवति
वासुदेवाख्येक्षममावेशितुंतदुहैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति १ नवैमहाराजभगवतोमायागुणविभूतेःस्थानविशेषाणांनामरू
पतः कथनमात्रं काष्ठांमनसावचसाधिगंतुमलंविबुधायुषापिपुरुषस्तस्मात्प्राधान्येनैवभूगोलविशेषंनाममानलक्षणतोव्याख्यास्यामः २
[illegible] भूमंडलवर्णनेप्रतिजानीते नवाइति हेमहाराजभगवतोमायागुणानांविभूतिः
नैववाङ्मनसोरविषयस्तावदन्मानादिभिः [illegible] तस्याःस्थानविशेषास्तांविभूत्यंतर्गतलोकानामित्यर्थः काष्ठां
सत्वादिगुणपरिणाममानंतत्रलोकात्मिका लीलाविभूतिस्तस्याःस्थानविशेषाणां [illegible] पिपुरुषःनालंनप्रभुःस्थानविशेषाणामानं
तन्नामरूपतः नामरूपाभ्यांमनसावचसा [illegible] साधिगंतुंशक्नुयात् [illegible] नाममानलक्षणतो व्याख्यास्या
त्यादितिभावः तस्मात्काष्ठ्यंनवाङ्मनसाविषयत्वात्प्राधान्येनभूगोलस्यविशेषमवांतरभेदंनाममानलक्षणतो व्याख्यास्या
मःप्रकटीष्यामः इति २

चिंतामणि(?)

तदेवप्रपंचयति वार्द्धिषियज्ञे यत्नीला नाम्न्यस्य भगवतः प्रीणनादाचतुर्मुखं देवादि सर्वप्रीणितं प्रीतं भवेत् देवादीनां हविर्द्धवं अतः दि
यस्मात्स विश्वजीवः विश्वस्य प्राणभूतः एवंभूतो भगवान्स्वयं प्रीतः निरतिशयप्रीतिविषयः गयस्य प्रीतिविषयो भूदित्यर्थः अत
तिः २ दिं पाठस्त्वयं गयविषयकानिरतिशयप्रीतियुक्तो भगवान्तस्याविश्वविषयांप्रीतिंप्रीत्या तिमकां बुद्धिमदादित्यर्थः प्रियो हिज्ञानिनो
त्यर्थमहं सचममप्रियः ददामि बुद्धियोगं तं येनमामुपयान्ति ते अदानमे ज्ञानमेष्वर्यं ते स्मिन् भावं च वेनुतां वेइत्यादिवचनजात
यो ऽत्रानुसंधेयः ९ एवंगयस्यमहापुरुषतां उपपाद्य प्रसक्तां संततिमाह गयादिति गयाज्जयंत्यां भार्यायां चित्ररथादयः त्रयः
पुत्राः बभुवुः तेषांमध्ये चित्ररथात् ऊर्णायां भार्यायां सम्राडाख्यः पुत्रो ऽजनिष्ट उत्पन्नः ततः सम्राजः उत्कलायां मरीचिः मरीचेर्बि
दुमत्यां बिंदुमान्पुत्र उत्पन्नः तस्माद्बिंदुमतः सरघायां भार्यायां मधुर्नामात्मजो भवत् मधोः सुमनसि भार्यायां वीरव्रतनामपुत्रो

पत्नीलानाम्न्यां हविर्भिदेवतास्ते पितरं नृत्यसी अत्र यं सावितिरं चात् प्रीये तत्सर्व सर्वहविर्विश्वजीवः प्रीतं त्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य ९ गया
ज्जयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधनइति त्रयः पुत्रा बभूवुः चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्बिंदुम
त्यां बिंदुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुर्नामाभवन्मधोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते मंथोः सत्याभौ
वनः ततो दूषणायां त्वष्टा जज्ञे त्वष्टुर्विरोचनायां विरजोजायत विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किं जाते १० तत्रा
यं श्लोकः [illegible] प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चरमोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ११ इति श्रीमद्भा० पंच
मस्कंधे प्रैयव्रतवंशवर्णनं नाम पंचदशोऽध्यायः

गतिः ततस्त्वष्टुर्विरोचनायां भार्यायां विरजो जायत जातः विरजस्य विरजादिषू
च्यां भार्यायां शतजित्प्रवरो मुख्यो यस्य तत्पुत्राणां शतं जातं कन्या च जाता किलेति प्रसिद्धौ १० प्रियव्रतसंतानमुपसंहरन्निति
श्लोकंत्रप्रियव्रतसंतानविषये ऽयं श्लोकः पठ्यते इति शेषः चरमोद्भवः चरमस्य पुत्रशतस्य चातः पूर्वादेद्भवः उद्भवस्तस्मादि
त्युद्भवः जनको विरजः इमं प्रैयव्रतवंशं कीर्त्या ऽत्यलमकरोदलंकृतवान् यथा विष्णुरुपेंद्रः सुरगणं इंद्रादिदेवतावर्गमि
ति ११ इति पंचमे पंचदशः १५ एवमुक्तप्रियव्रतसंतानत्त्वच्चरित्राराज्ञा प्रियव्रतचरित्रसंग्रहणाभिहित

उत्तरेणेलावृतं इलावृतवर्षस्योत्तरतः क्रमेण नीलश्वेतशृङ्गवन्तः कारम्यकादीनां त्रयाणां वर्षाणां मर्यादागिरयः सीमापर्वताः पूर्वे
णोदीर्घाः उभयतः पूर्वपश्चिमयोः क्षारोदः लवणसमुद्रः तत्र विधिर्येषां ते लवणोदधिपर्यन्ताः इत्यर्थः द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः द
शांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति न तु पृथुत्वपीः नीलादिषु त्रिषु पूर्वापेक्षया उत्तरस्य दैर्घ्यं दशांशादधिकांशेन न्यूनं मि
त्यर्थः द्वीपस्य मण्डलाकारत्वादिति भावः ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं इलावृतवर्षस्य दक्षिणतो निषधादयस्त्रयः पर्वताः क्रमेण नीला
दिभिः समपरिमाणा अयुतयोजनोत्सेधा उच्छ्राया येषां ते अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिषु पृथुत्वं चैषामिति द्रष्ट
व्यं हरिवर्षादीनां त्रयाणां यथासंख्यं मर्यादागिरयः ९ तथैवेलावृतमपरेण इलावृतस्यापरेण पश्चात् पूर्वेण पुरस्ताच्च माल्यवद्गन्धमा
दनावपरेण माल्यवान् पूर्वेण गन्धमादनः इत्येतौ पर्वतौ क्रमेण नीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तौ दक्षिणतो निषधपर्यन्तौ च

उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयोत्तरकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसह
स्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ८ एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमा
लय इति प्रागायता यथा नीलादयो ऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च मा
ल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते १०

दीर्घौ नीलनिषधपर्यन्तौ
उत्तरदक्षिणायाविस्तारौ इत्यर्थः तावेव द्विसहस्रपृथु विस्तीर्णौ इत्यर्थः तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं मर्यादां विदधाते कुरु
तः ननु एवं सति पूर्वापररेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं च नातः किंचिदस्ति दक्षिणोत्तरदिक्षु आयामत्व
तथैवेलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये उभयतस्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्षप्रमाणत्वं जम्बूद्वीपस्य उच्यते मेरोः षोडशसह
स्राणि सर्वतः स्थितत्वादिलावृतस्याऽष्टाष्ट अन्येषां षण्णां चतुःपंचाशत् गिरीणां द्वादश चैवं दक्षिणोत्तरदिक्षु तावल्लक्षं।
पूर्वापररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोरिति एवं तल्ल
क्षं सर्वतः स्थितत्वादिलावृतस्याष्टौ पूर्वापरयोर्वर्षयोरासमुद्रं ... ९

मर्यादागिरिभिः ५

तदेवाह । योवाइति प्रसिद्धोऽयंद्वीपोजंबूद्वीपः कुवलयेभूमंडलेतदेवकमलेतस्यकोशः सप्तद्वीपाः तेषुमध्यंतरःअंतर्वर्तीकोशः जंबूद्वीपइत्यर्थः सःनियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः समवर्तुलः समोवर्तुलश्चवर्तुलत्वेनकोशाभावासंवर्तःसमपरिमाणइत्यर्थः यथापुष्करपत्रंकमलपत्रंसमवर्तुलंतथेति यस्मिन्जंबूद्वीपेवर्षाणिप्रत्येकंनवयोजनसहस्रमायामायेषांतानि आयामोत्रविस्तारः एतच्चमध्यस्थकेतुमालवर्षेतरेकेष्वद्वयम् तत्तानिवेशस्थान्यत्रोक्तः धनुर्वत्संस्थितेद्वेद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे दीर्घाणितत्रचत्वारि चतुरस्रमिलावृतमित्यादिना अथयैः [illegible] ःनीलश्वेतशृंगवन्निषधोहेमकूटहिमालयमाल्यवद्गंधमादनाख्यैः सुविभक्तानिअसंकीर्णानिभवंतिवर्तते तेषांनववर्षाणांमध्येइलावृतनामवर्षमभ्यंतरंअंत

योवायंद्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियुतयोजनविशालः समवर्तुलोयथापुष्करपत्रंयस्मिन्नववर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानिभवंतितेषांमध्येइलावृतंनामाभ्यंतरंवर्षंयस्यनाम्नामध्येस्थितः सर्वतःसौवर्णः कुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपाधिपसमुन्नतः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्ध्निद्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तृ-

योजनैः १

तोमूलेषोडशसाहस्रैंतावतातर्भूम्यांप्रविष्टः ३

स्थितइत्यर्थः यस्यजंबूद्वीपस्यइलावृतवर्षस्यवानाभ्यांमध्येऽवस्थितः सौवर्णः सुवर्णमयःकुलगिरीणांराजामेरुः द्वीपस्यजंबूद्वीपाख्यस्यापराप्रोविस्तरः लक्षयोजनप्रमाणस्तावत्समुन्नतः उच्चोयोपस्यक-र्णिकाभूतः कुवलयेभूमंडलेमेवकमलेतस्यकर्णिकाभूतःसुस्थितः तस्यमेरोर्मूर्ध्निउपरिभागः द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तीर्णः मूले षोडशसहस्राणियोजनानांयस्यसः सुमेरुरितिविग्रहः आनुषंगः योजनमितिनपुंसकपाठेतस्यमेरोर्मूलेषोडशसहस्राणि योजनानांसमाहारः षोडशसहस्रयोजनंपरिमाणंवेदितव्यमित्यर्थः पाठांदिस्थास्त्रीत्वाभावः तावतापोडशसहस्रमानेनभूम्यामंतःप्रविष्टः एवंलक्षयोजनोन्नतःसमेरुरितिफलितं ३

भा०पं०ना०

[illegible] तेषां फलानां विशीर्णानामधः पतनेन भिद्यमा
मानानाम् अतीव मधुरस्य आमोदस्य त सुरभिश्च सुगन्धिस्तेषां अंशोधैरधिवासितः तदुपरि स तवरुलक्ष्मी अरुणश्च रसः स तावदंकेन
अरुणोदानामारुणोदेति प्रसिद्धा नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती तदधोधः स्यंदमाना पूर्वेणेलावृतं इलावृतवर्षस्य पूर्वप्रदेशमुपप्लावयति।
सिंचति आत्मानं उपस्पर्शयती त्यर्थः १० अरुणोदानदीं विशिनष्टि यदिति यस्या अरुणोदायाः उपजोषणात् सेवनात् भवान्या अनुच
रीणां पुण्यजनवधूनां यावदध्वनः सामवयवसंस्पर्शेन सुगंधः सुरभिः वातो वायुः समन्ततः सर्वतो दिशो दशयोजनम्
अनुवासयति सुरभिं करोति ११ एवं जंबूफलानां मेरुमंदरोत्संगे । एवं जंबूफलानामत्युच्चान्मेरुमंदरात्तद्योनिपातः तेन विशीर्णा
नेषां विशीर्यमाणानामनस्थिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेना रुणोदानाम नदी मेरुगिरिशिखराग्निपतन्ती पूर्वेणेलावृत
मुपप्लावयति १० यदुपजोषणाद्वा भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधिवातो दशयोजनं समंतादनु
वासयति ११ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनाम नदी मेरुमंदरशि
खरादयुतयोजनादवनीतले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदयति १२ तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसे
नानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति यदु ह वाव विबुधादयः सहयुव
तिभिर्मुकुटकटककटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयंति १३ जंबूफलानां नाम अनस्थिप्रायाणामत्यल्पबीजानां इभका
यनिभानां गजशरीरसदृशानां रसेन जंबूनदीति प्रसिद्धा मेरुमंदरस्य शिखरादयुतयोजनोच्छ्रायादवनीतले निपतंती दक्षिणेनेलावृत
इलावृतस्य दक्षिणभागं प्राप्य वहतीत्यर्थः १२ यावदिलावृतमुपस्यंदय
इलावृतस्य दक्षिणभागं यावदिलावृतमात्मानमुपस्यंदयति इलावृतस्य दक्षिणभागं प्राप्य वहतीत्यर्थः १२ यावदिलावृतमुपस्यंदय
तितावत्पर्यंतमुभयोरपि रोधसोः तटयोर्या मृत्तिका तद्रसेन तस्या रसेनानुविध्यमाना संपृज्यमाना वाय्वर्कसंयोगहेतो
र्विपाकः परिणामस्तेन जांबूनदं नाम सुवर्णं सदा निरंतरममरलोकानामाभरणरूपं भवति एतदेवाह यदु हेति यत् सुवर्णं विबुधाः

५७

मंदराद्याश्चत्वारो गिरयः प्रागादिक्रमेण मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरयः मेरोः स्तंभा इव अवष्टंभंति प्रतिबध्नंतीत्यवष्टंभास्ते च ते गिरयः
उपक्लृप्ताः विन्यस्ताः कथंभूताः अयुतयोजनप्रमाणो विस्तार उच्छ्रायो येषां तथाभूताः चतुर्ष्वेतेषु मंदरादिषु क्रमेण चूतजंबूकदंब
न्यग्रोधाश्चत्वारः पादपश्रेष्ठाः पर्वतानां केतवः ध्वजा इवाधिसहस्रमेकादशशतान्युच्छ्रायो येषां तावत्प्रमाणा विटपा नां
शाखानां विततिर्येषां शतयोजनपरिणाहविस्तारा येषां ते उपक्लृप्ता इत्यनुषंगः ७ तथा चत्वारो ह्रदाश्च क्रमेण क्षीरमध्वि
क्षुरसमृष्टजलात्मकाः संति तानेवविशिनष्टि यदुपस्पर्शिनः यज्जलस्पर्शिनं सिद्धादयः स्वाभाविकान्योगमैश्वर्याणि हेराज
न्धारयंति ८ देवोद्यानानि देववनानि क्रमेण नंदनादीनि भवंति तान्येवविशिनष्टि येषु देवोद्यानेषु सुरललनानां सुरस्त्रीणां ल

मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कुमुदस्त्वयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबूक
दंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ७ ह्रदा
श्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयंति ८ देवोद्याना
नि च भवंति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति येष्वमरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवग
णैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति ९ मंदरोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फ
लान्यमृतकल्पानि पतंति १०
लाम भूषणं तैः स्थिता सुरवनितानां श्रेष्ठास्तत्पतयः तासां यूथस्य पतयः ताभिः सहसंभू
य उपदेवगणैः उपगीयमानः महिमा येषां ते विहरंति देवानामाक्रीडस्थानानीत्यर्थः ९ चूतादिषु भवानदीराह मंदरेति मंदरगि
रेरस्याधस्तात्प्रदेशे एकादशशतयोजनमुत्तुंग उन्नतो यो देवचूतः तस्य शिरसः सकाशात् गिरिशिखरवत्स्थूलानि फलानि
फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे अरत्नीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि च फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति अ
मृतकल्पानि अमृततुल्यानि फलंतीति फलानि फलंतीति योगे फलीतिवत् कृदर्थो विशेषणत्वाद्यात्वर्थस्यातिवहावेद्या अ
हकाभावात्पक्वानि भवंतीत्यर्थः १०

सानुवाना ८

भा०पं०टी० कुरङ्गेति कुरङ्गादयः पर्वताः कुवलयकमलकर्णिकाभूतस्य मेरोर्मूलदेशे केसरभूताः परित उपक्लृप्ताः विन्यस्ता इत्यर्थः २७
तथा मेरुं पूर्वेण मेरोः पुरस्तान्मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वा जठरदेवकूटौ पर्वतौ अष्टादशयोजनसहस्रदीर्घौ द्विसहस्रयोज-
नपृथुतुङ्गौ च भवतः एवं मेरोः परभागे पवनपारियात्रौ जठरदेवकूटाभ्यां तुल्यायामपृथुतुङ्गौ भवतः तथा मेरोर्दक्षिणतः कैला-
५८ सकरवीरौ प्रागायतौ पूर्वतो दीर्घौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ भवतः ... परिवृतोऽग्निरिवाष्टभिरेतैर्जठरादिभिः काञ्चनगिरिर्मे- श्रीः४
रुः परितश्चकास्ति द्योतयते २८ मेरोर्मूर्द्धन्युपरिभागे मध्यतः मध्यप्रदेशे उपक्लृप्तां भगवतः आत्मयोनेर्ब्रह्मणः पुरीमयुत-
योजनविस्तारां समचतुरस्रां शातकौम्भीति प्रसिद्धां च वदंति तां शातकौम्भीं पुरीमनु सर्वतो मेरोः परितो यथादिक्स्थं यथादिशं पूर्वा-

कुरंगकुररकुसुम्भवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनिवासकपिलशंखवैदूर्यजारुधि हंसर्षभनागकालं-
जरनारदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनस-
हस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरत-
५८ स्त्रिशृंगमकरौ अष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति कांचनगिरिः २८ मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृ-
प्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदंति तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं
तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ३० इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भूगोलवर्णने षोडशोऽध्यायः १६

दिदृक्षमनतिक्र

मेंद्र ... द्रादीनां लोकपालानामष्टौ पुरः अमरावती तेजोवती संयमनी कृष्णांगना श्रद्धावती महोदया यशोवती संज्ञाः तुरी-
यमानेन शातकौम्भीपुरीमानाच्चतुर्थभागमानेन सार्द्धद्विसहस्रयोजनप्रमाणेनेत्यर्थः उपक्लृप्ताः सार्द्धद्विसहस्रयोजनविस्ता- ५८
राः कल्पिता इत्यर्थः ३० इति वीरराघवाचार्यकायां पंचमे षोडशोऽध्यायः १६ एवं जम्बूद्वीपपर्वतनद्यादीनां प्रमाणादिकमभिधायाथ
गंगागमनकथनपूर्वकं इलावृतादिवर्षेषु रुद्रानंदीसंकर्षणादिभगवन्मूर्त्युपासनाप्रकारमुपदिशन्विना सहसप्रदनादि

चौ२

पश्चिमेन सुपार्श्वस्य पर्वतस्य पः पश्चिमो भागस्तत्र निरूढो यो महाकदंबस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः मकरयो
र्वीष्का । पतितयंगतरंतस्त्रायामः पंचायामपरिणाहः स्योऽल्पंपासांता ः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्यः अपरेणेलावृतस्य
पश्चिमं भागं प्रत्यात्मानमनुमोदयंति सुरभी कुर्वंतीत्यर्थः इत्यर्थः धारा [illegible] निनधिया स्विति उपभुंजानानां धाराउपभुज्यमा
नानां पामुखनिर्वासितेन मुखवंगंधेन निर्वासितः नितरां सुरभी कृतो वायुः समंतात् शतयोजनं सुरभी करोतीति निरतिशयसौरभ्य
युक्ता धारा इत्यर्थः १८ एवं कुमुदपर्वते निरूढो यः शतवल्शाख्य इति प्रसिद्धो वटस्तस्य स्कंधेभ्यो विनिर्गताः पयोदधिमधुघृत

यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वे निरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्यो
ऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयंति याः उपभुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंतात् शतयोजनमनुवासयति १८ एवं कुमुद
५:३ निरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव का ५:२
मदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमिलावृतमुपजोषयंति यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्ल
मस्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवंति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव १९ ॐ नमः ॥

गुडान्नाद्यंबरशय्यासनाभरणादीनि गुडान्नादीनि भक्ष्याणि अंबराणि धार्याणि शय्यासनादीनि भोगस्थानानि निर्झरभ
रणानि च यदुक्तं तैर्दुघाः सर्वे नदाः कुमुदस्य पर्वतस्याग्रात्पतंतः तमुत्तरेणेलावृतं इलावृतस्योत्तरभागं उपजोषयंति प्री
णयंति इलावृतस्योत्तरभागस्थान् लोकान् सुखयंतीत्यर्थः एतदेवाह यान्नदानुपजुषाणानां सेवमानानां प्रजानां वली
दयः तापविशेषा न भवंति किंतु यावज्जीवं निरतिशयं सर्वेषां सुखमेव भवति वलिस्त्वग्गात्रविकारः पलितो केशग
तः क्लमः श्रमः आमयो रोगः उपसर्गाः सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमदमात्सर्येर्ष्यादयः प्रसुक्ता

१ भा०पं०ना० ततः सप्तर्षयः तस्या गंगायाः प्रभावाभिज्ञाः संतोनोस्माकं तपः सिद्धिफलं स्येयं परीसेवै तावती हतोऽधिकाना ली स्येवम ८
न्वाना अद्यापि बहुमानेजटाजूटैरुद्वहन्तीत्यन्वयः तत्र हेतुः मुमुक्षवो मुक्तिमिवागतामिति तत्र हेतुः सर्वात्मनि भ
५९ गवति वासुदेवेऽविच्छिन्नभक्तियोगलाभेनैवउपेक्षिता अनादृता अन्यपुरुषार्था अर्थकामादय आत्मगतिः कैवल्यं चयैस्त
इति सप्तर्षिविशेषणम् ३ ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानाम नीकैः संघैः संकुलितेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरन्त्य
१५ धप्रस्रवन्ती इन्दुमण्डलमावार्य प्लावयित्वा मूर्द्धस्थे ब्रह्मसदने निपतति ४ तत्र चतुर्धा विभज्यमानाः सीतादि संज्ञाश्चतस्रो धाराभू
त्वा सीतादिनामभिरभिधीयमाना चतुर्दिशं नदनदीपतिं समुद्रमेवाभिनिविशति समुद्रं प्रविशति अभिनिविशत्र्यस्या धारेसंज्ञापा स्यकर्म ८
ततः सप्तर्षयस्तत्प्रभावाभिज्ञाः इयं ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि वासुदेवेनुपरतभक्ति योगलाभेनैवो
पेक्षिताऽन्यार्था आत्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षव इव बहुमानमद्यापि जटाजूटैरुद्वहन्ति ३ ततोऽनेकसहस्रकोटिविमाना
२७ नीकसंकुलदेवयानेनावतरन्ती इन्दुमण्डलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ४ तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्प
दी४ न्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीताऽलकनन्दा चक्षुर्भद्रेति ५ सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधो
धः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवं माल्यवच्छिखरान्निपतं
ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभि चक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ७
द्वितीया नामान्तरं ५ तत्र चतसृणां धाराणाम
वला८
ध्ये सीताख्या प्राचीना धारा ब्रह्मसदनात्केसरादिगिरिशिखरेभ्यः केसराचलादीनां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु
मुख्यशृंगेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनस्य मूर्द्धनि उपरिभागे पतित्वा अन्तरेण भद्राश्ववर्षं भद्राश्ववर्षस्य मध्ये च
स्यंदमाना प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रं प्रविशति ६ तथा चक्षुः संज्ञा प्रतीची धारा माल्यवच्छिखरे निपतति स्म ततोऽधः प्रस्रवन्ती अनु ५९
परतः अप्रतिहतो वेगो यस्याः सा केतुमालं वर्षमभितो व्याप्य केतुमालस्य मध्ये स्रवन्ती त्यर्थः प्रतीच्यां दिशि सरितां पतिं समु २७
द्रं प्रविशति आधारस्यैवकर्मत्वविवक्षया द्वितीया एवमुत्तरत्राप्यभिनिविशत्यत्रापि ससर्गस्य घातपूर्वत्वस्यैवाविवक्षितत्वा

तत्र भगवत इति यत्र लिंगस्य यज्ञमूर्तेस्तत्र भगवतः पूज्यस्य विष्णोर्वामनरूपस्य विक्रमतस्त्रिलोकीं पादत्रयेणाक्रममाणस्यस
तः तस्य वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्य तस्यांडकटाहस्य विवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा
साऽतिमहता कालेन दिवो मूर्द्धन्यवततारेत्यन्वयः जलधारां विशिनष्टि तस्य त्रिविक्रमस्य यच्चरणपंकजं तस्यावनेजनेन
क्षालनेनारुणा कुंकुमं तद्वत्किंजल्कास्तैरुपरंजिताऽत एवाखिलस्य जगतोऽघपापमेवमलं तदपहं निवर्तकं उपस्पर्शनं
यस्याः सा तत्र हेतुरमलास्वरूपतो दुरितनिरसनक्षमा यद्वाखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनाप्यमलाऽत एवामल
संगभूता साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जाह्नवी भागीरथीत्याद्युपलक्षणेतरसहितं वचो नामधेयं तेनाभिधीयमाना

श्रीशुक उ० तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणांतः प्रविष्टा या बा
ह्यजलधारा तच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताऽखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्य
नुपलक्षितवचोऽभिधीयमानाऽतिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्द्धन्यवततार १ यत्तद्विष्णुपदमाहुः यत्र ह वा
वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोदकमिति यामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृ
ढं क्लिद्यमानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलक

७।२

कुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति २

भूस्पर्शेनाप्यपूर्वं जाह्नव्यादिनामभिस्तत्सहितान्यथा केवलं भगवत्पदीतिनामधे
येनाभिधीयमानेत्यर्थः १ कोऽसौ दिवो मूर्द्धा पत्रावलीलास्तत्राह यत्तदिति यद्विष्णुपदमाहुस्तत्रेत्यर्थः किं तद्विष्णुपदं तत्राह य
त्रेति ध्रुवमंडलमित्यर्थः यत्र मूर्द्धनि वीरव्रतः दृढसंकल्पः भागवतश्रेष्ठः औत्तानपादिः ध्रुवोऽस्मत्कुलदेवतायाः गङ्ग
तः चरणारविंदोदकमिति हेतोः परमादरेण या मनुसवनं त्रिकाले शिरसा अद्यापि बिभर्तीत्यन्वयः यद्वाऽनुसवनं प्रतिक्ष
णं वर्द्धमानो यो भगवद्भक्तियोगः तेन दृढमत्यंतं क्लिद्यमानं करणं यस्य तत् एवोक्तं न विवशामीलितं च
यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मलं तेन विगलितममलं बाष्पं तस्य कलया अभिव्यज्यमाने रोमपुलकानां कुलं यस्य तथाभूतः स

पो॰ र्त्थं निवेदितं स्वर्गिणोपि वर्षाणि भूमिस्वर्गाः स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्ट जाति कुलरूपायुः श्रुतवित्तसु

भा॰ पं॰ वी॰ खमेध्यसौ जन्म प्रतिपद्यन्ते इति एवं च भुक्तावशिष्टेन पुण्येन कर्मणा तिष्ठापित्तविशिष्टभोगार्थं तद्देशसृष्टः संभवतीति

१० तान्यष्टौ वर्षाणि वर्णयति गद्येन द्वाभ्यां तेष्विति ये नववर्षेषु पुरुषाणां त्रेतायुग समः कालो वर्तते सर्वोत्कर्षात् त्रेतायुगसा

६० म्यमुक्तं कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ तु दुःखबहुलाः कथंभूतानां देवतुल्यानां नागायुतबलानां पुरुषाणामयुतं पुरुष

मानेनायुर्वर्षाणि येषां वज्रवद्दृढसंहननं शरीरं तेषां स्त्रीणां च बलवयोमेदः तैः प्रमुदितानि यानि महान्ति सौरतानि येषां तानि मिथु

नानि तेषां व्यवायापवर्गो भोगावसाने एकवर्षावशिष्टे आयुषि धृतएकगर्भं यैस्ता स्त्रियो यानि कलत्राणि येषां ११ यत्र वर्षे देवप

तयः देवश्रेष्ठाः स्वैः स्वैः सेवकगणानां नायकैः विहितमहार्हणाः कृतमहोपचाराः संतः स्वैरं विहरंतीत्यन्वयः एतेषु स्था

पयुपरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां गोनायुतप्राणानां वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदितमहासौरतमिथुन

60 व्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ११ यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्ह

णाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफलकिसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशोभमान रुचिरकाननाश्रमायतनवर्ष

गिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधनववनरुहामोदमदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्र

वाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुंदरीणां कामकलिलविला

मनादृष्टयः सहाससलीलावलोकाकृष्टयः स्वैरं विहरंति १२

तेषु सर्वेषु ऋतुषु कुसुमस्तबकादीनां श्रिया संपदा अवनम्यमानाः प्रह्वी

भूताः शाखा लता अग्रे येषां तैर्विटपिभिर्वृक्षैरुपशोभमानानि रुचिराणि काननानि येषु तेषु आश्रमायतनेषु गिरिद्रोणीषु चेति वर्षेषु २

दा२ पर्वतांतर्भूमिषु तथामलेषु जलाशयेषु च विकचानि विविधानि नवानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन प्रमुदि ६

तैराजहंसादिभिर्मधुकराणां चाकृतिभिः नीतिविनोदैरुपकूजितेषु सत्सु तेषु जलक्रीडादिभिर्विविधा विनोदास्तैः सुललि

तानामतिसुंदरीणां सुरस्त्रीणां कामेन कलिलैः मिश्रितैः विलासादिभिराकृष्टमनो दृष्टिश्च येषां एवंभूताः संतः स्वैरं पूर्व

निकराणां २ लोमदत्तेन २

तथा भद्रा सेत्युत्तरतो मेरुशिखरान्निपतन्ती गिरिशिखरात्कुमुदशिखरात् दुच्चलिता शृंगवन्तं नीलशिखरं उच्चलिता श्वेतप-
र्वतस्य शिखरमतिक्रम्य ततः शृंगवतः पर्वतस्य शृंगे पतित्वा ततो धः स्यन्दमाना उत्तरान् कुरूनभितो व्याप्य उदीच्यां दिशि
लवणार्णवं प्रविशति ८ तथैवालकनन्दासंज्ञा धारा मेरोर्दक्षिणतः स्रवन्ती बहूनि गिरिशिखराण्यतिक्रम्य मध्य-
स्य पर्वतशिखराण्यस्य हेमकूटाद्धिमवत्कूटं हेमकूटहिमवत्पर्वतयोः शृङ्गाण्यतिक्रम्य सन्ततरंहसा ऽविस्खलितवे-
गेन लुठन्ती भिन्दती भारतवर्षमभिव्याप्य दक्षिणस्यां दिशि समुद्रमनुप्रविशति अन्ये च नदाः नद्यश्च अन्ये चान्याश्चान्ये
पुमांसः रूपेण पृथक् कोशः मेर्वादिगिरिलिङ्गदुहितरः शतशः सन्ति ९ तत्रापि जम्बूद्वीपेऽपि भारतवर्षमेव कर्म-
रा॥७ क्षेत्रं कर्मसुखदुःखनिमित्तानां पुण्यापुण्यरूपाणां क्षेत्रमनुष्ठानस्थानं व्यपदिश्यते ति इत्युत्तरेणान्वयः अन्यानि त्वशेषवर्षाणि स्व-

मर

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरान्निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिक्रम्य शृंगवतः शृंगादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुरूनभितः
उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनन्दा दक्षिणेन बहूनि सदना बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटादतिरभसतर-
रंहसा लुठन्ती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि जलधिमनुप्रविशति यस्याः स्नानं पुण्यमभिगच्छन्तः पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसू-
यादीनां फलं न दुर्लभमिति अन्ये च नदा नद्यश्च सर्ववर्षेषु सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ९ तत्रापि भारतमेव वर्षं
कर्मक्षेत्रमन्यान्यशेषवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति १० स्वर्गिणां पुण्यशेषस्य भुक्त-
शिष्टस्य पुण्यकर्मण उपभोगस्थानान्यतो भौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ननु तानि पुण्यापुण्यकर्मक्षेत्राणीत्यर्थः नन्वत्र
केवलं पापू दिदत्तकर्मकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चन्द्रमसं गतानां तत्र सुखानुभवाद्दीर्णपुण्यकर्मणां पुनरत्रागमनं
श्रुतं यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति सेयं तत्पतनेन स्वर्गलोकं इति पातः कर्मोच्यते श्रुतं तत्त्वं प्राप्यान्तं
कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति पुण्यापुण्यकर्मानुष्ठानापेक्षया तत्कथं पुण्य-
शेषावस्थाने कथं तत्रान्तेषां तद्भोगस्थानत्वमुच्यते तावदेव नूनं भोगावशिष्टानामभुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां

सं३

समाधिरेवरूपमा[illegible]कारोयस्यतेन उपाये नतिर्नूष्ठः संनिधाप्य मादौ त्यक्त्यात् तद्वक्ष्यमाणमंत्रात्मकंवाक्यमनुगृणन्नुजपन्नुपधा
वतिसीतातिभजइत्यादिभिरित्यर्थः १५ जप्यमंत्रमाह ॐनम इति ॐमितिब्रह्मणोनिर्देशः ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृ
तइतिवचनात् स्वव्यतिरिक्तंचिदचिदात्मकंसर्वंजगन्नित्यविभूतिंचस्यशेषतयापात्त्वभावेनेवस्थीकृतवतइत्यर्थः भगवतेत्य
नेनपू[illegible]तिषाड्गुण्यविवर्द्धितं महापुरुषायेत्यनेननिखिलजगदुदयविभवलयलीलत्वमभिप्रेतं महापुरुषशब्दस्य वेदाहमेतं
पुरुषंमहान्तमित्तिपुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञापकत्वात् तत्रचतस्माद्विराडजायतेत्यादिनाकृत्स्नजगत्कारणत्वप्रतिपादना
त् अद्भ्यःसंभूतइत्यनुवाकोपात्रप्रत्यभिज्ञाप्यतेतत्रापिमहापुरुषशब्दस्यबलात् अद्भ्यःसंभूतइत्यनुवाकस्यहिरण्यगर्भःसमव
र्तताग्रेइत्यनेनार्धर्चेनसहतन्मयःसंभूतवृहतीगर्भःइत्यर्थाविशेषैकवाक्यत्वप्रतिपादनाद्धिरण्यगर्भादिकारणच्छायानुकारि
णमपिवैदिकवाक्यानांमहापुरुषपरत्वमवगन्तं सर्वगुणानांचेतनाचेतनयोरसंभावितानांजगत्कारणत्वोपयिकानाम

श्रीभगवानुवाच ॐनमोभगवतेमहापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानन्तायाव्यक्तायनमइति १५ श्रीरामचन्द्रायनमः॥
अपरासेकपरीपादकानामाश्रितकार्यीपापकादीनांचसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वावात्सल्यसौलभ्य ज्ञानशक्तिपूर्वप्राप्त्यादि
नांसंख्यानं कथनंश्रुतिगणेनयस्मिंस्तस्मै अनेन सर्वेवेदायत्पदमामनन्तीतिश्रुत्यर्थोविवक्षितः सर्वगुणानांसंख्यानं च
नपरिच्छिन्नत्वेनक्रियतेअपितुानेत्येनस्वरूपतोगुणतश्चानन्त्याभिप्रायेणानन्तायेत्युक्तं अनेनैणायुक्तत्वप्राप्यत्वादिकंचवि
वक्षितं एवंभूतस्तस्याह्युपायस्तदुपासनंतच्चरणावरणएवनान्यइतिपुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञादेव[illegible]रितस्तत्र तमेवंविद्वा
नमृतइहभवतिनान्यःपन्थाइतिवेदनातिरिक्तोपायोपायान्तरनिषेधात् तदेवशाङ्कतोवंजपन्नाह अव्यक्तायेति व्यक्तैरिन्द्रिया
दिभिर्नव्यज्यतेनगृह्यतइत्यव्यक्तः नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचेत्यादिश्रुत्यर्थोनुपसंधेयः एवंभूतायनमः नतिर्नमस्का
रोत्रतत्पूर्वकोपासनोपलक्षकः तदेवनमः मद्रहणायायेत्यर्थः १५

भा०पं०ना० ते२ ६१ 61 श्री२ सौलभ्य२ ना२ ६२ ६१ ख़ु२

इलावृतादिषु नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणः महापुरुषेण त[...]द्वर्षपतिनासेव्यमानः पुरुषाणां तत्तद्वर्षपुरुषाणां वक्ष्यमाणा
नुग्रहाय पुरुषाननुगृह्णीतुमात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनावतिष्ठ[...]ते कः स कः व्यूहः आत्म तत्त्वस्य जीवतत्त्वस्य व्यूहो यस्मिंस्तेन जी
वैदेषु वस्तुषु जातीयत्वेनाचिन्तयितुमशक्येनात्मनेत्यर्थः यद्वा आत्मनः स्वात्मनः तत्त्वं तस्य भावः तत्त्वं कल्याणगुणास्तेषां
व्यूहः समूहो यस्य तेनात्मना समस्तकल्याणगुणविशिष्टेनात्मनेत्यर्थः न त्वात्मतत्त्वव्यूहेन संकर्षणादिरूपेणेत्यर्थः हरिव
र्षादिषु पञ्चस्थानेषु नरहर्यादिरूपाणां विभक्तत्वेन व्यूहत्वाभावात् नवस्वपि वर्षेष्वित्यनेन सह विरोधापत्तेः सन्निधीयते सन्निहि
तो भवतीत्यर्थः १३ तत्रेलावृतादिषु क्रमेणोपास्यमानरूपं तद्गुणसंख्याह इलावृते वर्षे भग[वा]न्भव एव एकः पुरुषो वसति
नापरः पुरुषः तत्र वसति तत्र हेतुः भवान्याः शापरूपं यन्निमित्तं स्त्रीत्वनिमित्तं तत्तज्ज्ञानातीति तत्[...] शापनिमित्तज्ञोऽपरः पुरुष
स्तत्र न वसति यदि शापमजानन्नपि तत्र प्रविशति तर्हि स्त्रीत्वमाप्नोतीत्याह य इति प्रविशस्य यत्रेलावृते प्रविष्टस्य स्त्रीभावस्त्रा

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः परिचर्यमाणः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्निधीयते ।
भा०२ २ इलावृते तु भगवान्भव एक एव पुमान् न ह्यन्यः तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञो यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चा
द्वदामि भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्म
नः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण संनिधाप्यैतदभिगृणन्भव उपधावति १६
यद्यत्र तत्र प्रविष्टस्य स्त्रीत्वनिमित्तं तत्रा

परूपं पश्चान्नवमस्कन्धे वक्ष्यामीत्यर्थः तत्र भवानी रुद्राणी नाम्ना स्वामिनी ईश्वरी येषां तैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमान
सेव्यमानः भवो रुद्रः भवानीनाथैरित्युक्तं यद्भवति ते प्रधानतया नेन भवानी नामस्वामी यो विवक्षित आत्मनः स्वस्य प्रकृतिं कार
णभूतां चतुर्मूर्तेर्वासुदेवादिरूपेणावस्थितस्य भगवतो महापुरुषस्य संकर्षणसंज्ञां तुरीयां मूर्तिं रूपमित्यर्थः वासुदेवप्रद्यु
म्नानिरुद्धसंकर्षणक्रमविवक्षया तुरीयामित्युक्तं क्रमानादरेण तु तामसीं तमोधिष्ठात्रीं तमः शब्देनात्र प्र[धा]नं विवक्षितं
तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते इति श्रुतिप्रयोगात् तज्ज्ञानान्तरायत्वात् तमसो नियन्त्री

रागद्वेषादिभिर्दोषैर्दृष्टैर्नीयते इत्युक्ते तत्कथं नाम सत्वेन प्रतीयमानः रागाद्यनुरागइत्याशंक्याह असदृशइति अ
सद्दृशः अपरमार्थदृष्टेः असति देहदृष्टिरात्मनोऽभिमानो यस्य तस्येति वा जनस्य मायया ऽविद्यया ऽज्ञानेन मध्वासवः
मादकआसवः मद्यं तेन मध्वासवाभ्यां वा ताम्ररक्ते लोचने यस्य तथाभूतो यः क्षीवः मत्तः स इव प्रतिभाति यो भवान्
हि वेवतत्र सोऽर्थ इत्यर्थः परमार्थतस्तु शुद्धसत्वमयप्राकृतस्वेच्छोपात्त कर्मणि च रूपकल्याणविग्रह इत्यर्थः अत एव हि
नागवध्वो नागानां स्त्रियः नागकन्यकाः यस्य तव पादपद्मयोः स्पर्शनेन धर्षितव्याकुलितमिंद्रियं मनो यासां ताः का
माद्दिपारवशवर्ति [illegible] शुद्धसत्वमूर्तेः पादेकपर्श साक्षात्प्रभवामीति धर्षितेन्द्रियाः संत्यः अर्हणेपूजां न ईशिरे
न समर्था बभूवुः नत्यादिकं कर्तुमिति शेषः एवंभूतकोनानुमन्येतेति पूर्वेणान्वयः १८ पुनरैश्वर्यमेव व्यंजयन्ता

असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीवेव मध्वासवताम्रलोचनः न नागवध्वोऽर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शन
धर्षितेन्द्रियाः १८ यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनन्तमृषयः नैवेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमंडलं
मूर्द्धसहस्रधामसु १९

यमिति चतुर्भिः अस्य चिदचिन्मिश्रस्य जगतः स्थितिजन्मसंयमं स्थित्युत्पत्तिसंहारकारणं
ऋषयो वेदांताभिज्ञाः यमाहुः ऋषय इति दीर्घ आर्षः कारत्वेनापि त्रिभिर्गुणैः सत्वादिभिर्विहीनं त्रैगुण्यापरवशामनंतं
स्वरूपतः स्वभावतः अदेशकालवस्त्वपरिच्छिन्नमाहुः सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं अस्थूलमनण्वह्रस्व
स्वां [illegible] सत्यं ज्ञानमनंतमित्यादयः श्रुतयोऽत्र ऋषिशब्देन विवक्षिताः अनंतत्वमेवाह यो मूर्द्धभूतानि सहस्रसंख्याकानि
धामानि फणारूपाणि तेषु मध्ये क्वचित्सिद्धार्थमिव सर्षपमिव स्थितं भूमंडलं न वेद भारत्वेनानुमन्यते जानाति
वा यस्य स्थानेकस्तेन मन्येतेति पूर्वेणान्वयः १९

प्रापकमुपायमुपेयं चेत्यर्थः १२ भावप्रधानत्वा...

तान् स्तुतिरूपान् श्लोकानाह ॥ भजे इत्यादिना ॥ ईश्वरं त्वां भजे इत्यन्वयः ॥ तमीश्वरं विशिनष्टि ॥ भजन्यारणपादपंकजं ॥ भजन्यं भजनीयं ॥ उपास्यं मर
णं प्राप्यं पादपंकजं यस्य तं प्रानीयं ईकारलोपः आर्षः ॥ भजन्येति पदं पृथक्पदं संबुद्ध्यंतं वा ॥ यद्वा भजनं कुर्वाणो भजनः ॥ भजनशब्दात् भावसाधनात्तत्करो
तीति णिच् ततः कर्तरि क्विप् ... ततः तिप्रत्ययेति यासं त्विहितं भवतीति भजन्य इति व्युत्पाद्यते ॥ भजनशब्दे नांते कर्मण्युपपदे आतो उपसर्गे
कः टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लोपः कृत्स्नस्य समग्रस्य भगस्यैश्वर्यादिषट्कस्य परं केवलं परायणमाश्रयं भक्तेष्वलमत्यर्थं भावित
प्रकटीकृतं भूतभावनं भूतानि यया भूतभावनं भूतानामभ्युदयहेतुं भक्तेषु भवापहं भवनाशनमित्यर्थः भवभावं संसारस्य प्रव
र्तकं स्वसंकल्पायत्तजीवसंबंधिबंधमोचकमित्यर्थः १८ एमुपास्यत्वप्राप्यत्वप्रापकत्वेनोक्त्वाभ्युदयहेतुत्वं बंधमोक्षकारण

भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणं भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरं १८ न यस्य
माया गुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः १९

त्वादिभिर्वैशिष्ट्यं विधेयत्वेनाप्युक्तं तदेव वैधर्म्यं दृष्टांतेन विशदयति न यस्येति यस्य निरीक्षतः संपश्यतः प्रपश्यतः ई[illegible]
इति वक्ष्यमाणे ईश्वरस्येत्यर्थः दृष्टिर्ज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिः प्रकृतिगुणकार्यरागद्वेषादिचित्तवृत्तिभिरण्वप्यल्पमपि नाज्य
तेनानुविध्यते अजितमन्युरंहसामजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं यथा यद्वद्वैधर्म्यदृष्टांतः ईशो इति पाठे ईशा ईशाने नियमने त
स्मै निरीक्षत इत्यन्वयः तमेवंभूतं भगवंतमात्मनः शं फ्याणिदेहान्न्यान तुपलब्धिं संसारं जिगीषुर्जेतुमिच्छुः को नाम पुमान्ना
न्युमन्येत नाद्रियेत सर्वोऽपि मुमुक्षुस्त्वामेव सेवेतेत्यर्थः १९

भा० पं० टी०

एवमिलावृते उपास्यरूपे उपासने उपासनप्रकारे चाभिधाय भद्राश्ववर्षादिषु तानाह ध्यापद्वयेन तथेति भद्रश्रवाः नाम धर्मसुतो भद्राश्ववर्षाधिपतिः तस्य कुलपतयः कुलश्रेष्ठाः सेवकमुख्याश्च भद्रश्रवसः पुरुषाः भद्राश्ववर्षे मेरोः पूर्वस्मिन्साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य साक्षाच्छ्रेष्ठः पसाक्षादपरोक्षाद्धस्तेत्यादाविववृत्तत्वाद्धस्य चपोष्कलेन प्रवृत्तिनिमि त्तवत्त्वसूचनार्थः प्रियामितिवासुदेवं कथनेन तु रामकृष्णादितनुभ्यो स्याहयशीर्षाभिधानां प्रियां तनुमित्यर्थः शपथो तनार्थं धर्ममयीं यज्ञोपासनादिधर्मो यद्वक्ष्य वेदप्रचुरामित्यर्थः ईदृशोधर्ममयत्वं रामादिष्वप्यविशिष्टं तथापिर्ज्ञेय स्येन विस्मृतवेदाहरणात्तदुपदेशार्थत्वाद्स्यास्तन्वा धर्ममयीमित्युक्तं हयग्रीवाख्यां तनुं परमेण साक्षात्कारपर्यंतक योगेन समाधिना सन्निधाय साक्षात्कृत्वेदं वक्ष्यमाणं वचश्चाभिगृणंतो जपंत उपधावंति वक्ष्यमाणश्लोकैः स्तुवंतीत्य

६२

63

श्रीशुक उवाच तथा च भद्रश्रवनाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयग्रीवाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधायेदमभिगृणंत उपधावंति १ भद्रश्रव ऊचुः ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति २

स्यो:१ ॐकारार्थः पूर्ववद्भगवच्छब्दार्थश्च धर्माय पूर्वोत्तरभागात्मकवेद[illegible] प्रमेया।

१धन२

धर्मः तत्र पूर्वभागस्याराध्यस्वरूपशोधनप्रकारवेदकत्वेनाराध्यत्वात्पर्यकत्वात्पश्ववेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविद जना ते वदंति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनमित्युक्तरीत्या भगवत एव पूर्वभागप्रमेयत्वं उत्तरभागप्रमेयं तु स्य स्वमेवेति। धर्मायेत्यस्य पूर्वोत्तरभागप्रमेयायेत्यर्थः आत्मविशोधनाय आत्मान्तःकरणं जीवो वा शोध्यते येन स आत्मविशोधनस्त स्मै यत्प्रसादादन्तःकरणं जीवो वा शुद्धं रजस्तमोभ्यामनभिभवरूपा प्रकृतिसंबंधराहित्यद्वारा ब्रह्मप्राप्तिरूपा मुक्तिं च प्राप्नोतिस तथोच्यते अत्र धर्मायेत्यनेन प्रापकं[illegible] परपर्याय मुपायत्वमुच्यते आत्मविशोधनायेत्यनेन प्राप्यत्व मुक्तं भगवच्छब्देन तदुभयोपयुक्तगुणवत्त्वं विवक्षितं २

तं१

६३

क्त१

यस्येति अर्पदानस्य संबंधमात्रविवक्षया षष्ठी यस्मात्समष्टिशरीरेषु महत्तत्वाभिमानी विज्ञानाधिष्ण्यः जगन्निर्माणाद्युप
युक्तज्ञानाश्रयः गुणविग्रहः रजःप्रचुरविग्रहः आद्यः कल्पाद्यपेक्षया आदौ भवः भगवानजो ब्रह्मा आसीत् यसंभवः य
स्मा ब्रह्मणः सकाशात् संभवो हंकृतः किं भूतः त्रिवृत्तात्रिविधाहंकारेण अध्यपेनेन वसत्तीति तत्फलस्येव हेतुत्वविव
क्षितीया देवादिदेहेषु त्रिविधाहंकारप्रवृत्त्यर्थं जातो ह्मित्यर्थः स्वतैजसाद्युपसंकर्षणमूर्त्तेः तेजसः स्वदत्तेनाहंकार
प्रवर्तनोपयुक्तेन ज्ञानेनैव वैकारिकसात्विकं तामसमेद्रियं राजसं सृजे देहेषु त्रिविधाहंकारप्रवर्त्तयामीत्यर्थः २० एत
इति महान्महत्तत्वं अहमहंकारः त्रिविधामे ह्मात् वैकृतत्तामसेंद्रियाः सात्विकाहंकारो वैकृतं तामसो भूतादिः ऐंद्रि
यो राजसः सर्वे ब्रह्मादयो वयं यस्य महात्मनो भगवतो वशे सूत्रे रज्वा यंत्रिताः बद्धाः गोकुलाइव स तो यस्य भगवतोनुग्रहा

८२

यस्याघ आसीद्गुणविग्रहो महान् विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल यत्संभवोहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैंद्रि
यं सृजे १९ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः महानहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्र
हादिदं २० यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोयं गुणसर्गमोहितः न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदया
त्मने २१ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे जंबूद्वीपवर्णनलोकस्थितौ संकर्षणोपासनं नाम सप्तदशोध्यायः १७ यम राम
एवं सर्वज्ञत्वं कारणत्वं सह ज्ञानानंतत्त्व सर्वांत
दिदं अस्तोइतदंतर्वर्ति वस्तुजातं च व्याप्तिसर्वशक्त्यात्मकं यथा यथा एते सृजाम २१ एवं सर्वज्ञत्वकारणत्वसहज्ञानानंतत्व सर्वांत
दिदं ग्रस्तोइतदंतर्वर्ति वस्तुजातं च व्याप्ति सक्थ्यात्मकं यथा यथा एते सृजामः २१ एवं सर्वज्ञत्वकारणत्व सहज्ञानानंतत्व सर्वांत
रत्वान न्याधिपतित्वादिगुणविशिष्टस्तु त्वाप्रधानहेतुत्वपति गुणोक्तः संसारमोहात्स्थितिबंधहेतुरितिबंधहेतुत्वेन स्तुवन्न
मस्करोति यन्निर्मितामिति येन भगवता निर्मितां कर्मपर्वणीं कर्मात्मक ग्रंथिमतीं मायां प्रकृतिं गुणमय सर्वेण गुणपरिणाम
त्मक देहेंद्रियादिसंबंधेन मोहितः स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितो ब्रह्मात्मकत्वस्य तत्रत्मत्वादिभ्रमयुक्तो जनो जनन
मरणादिकसांसारिकधर्मभाक् जीवः न वेद मायास्वरूपमेव न वेद किं तन्निस्तरणोपायापन वेदेति व ऋव्यामित्याह तन्निस्तरण
योगं मायानिस्तरणोपायमंजसा सुखेन न वेद तं तस्मै तद्विलयोदयात्मने तद्विलयः प्रकृतिसंबंधविलयस्तदुदयः प्रकृतिसं

भा०पं०टी०

खिलदोषस्य सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टस्य जगदुत्पत्तिप्रभवपालनस्य विघ्नसत्त्वादिकर्म बंधकमित्य भिप्रायः आदौ येन
अपगतावरणः विशेषाक्रान्तावरणाप्रतिभटस्वस्याप्राप्तत्वेनाभिषिक्तत्वेन व्यापारमेव अपादत्तामिति पाठे विघ्नोद्भवादि
कर्मणैव कृतमनावरकं तिरोधानद्वारा न बंधकमिति इत्युक्तं जीवस्यैव त्यर्थः आवरणद्वारा वैषम्यनैर्घृण्यादिरूपा
पादकं नेति चेत्यर्थः कुतो मम विघ्नोद्भवादिकर्मनावरकं तत्राह कार्यकारणे कार्यकारणरूपे स्थूलसूक्ष्मावस्थे चिद
चिद्वस्तुशरीरकत्वेन तद्रूपे इत्यर्थः कार्यकारणरूपत्वे च न तादात्म्यनिबंधनं किं त्वात्मादेर्वा जातमित्यादिवदंतरात्मप्र
कमित्याशयेन सर्वात्मनीत्युक्तं एवंभूतेऽपि वस्तुतः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विविक्तस्वरूपतः व्यतिरिक्ते साक्षात्कार्यत्वकारण
त्वाभावावस्थायामपरामृष्टे त्वयि न हि कर्तृत्वमात्रेण कर्मणां बंधकत्वमपि तु कर्तृत्वेन अन्यथा मुक्तानामपि जननादिके

६५

युक्ते न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ५ वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान्
रसातलाद्यो नतुरंगविग्रहः प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय ते ६ ॥ ॥

64

स्वभावार

हर्तृत्वस्य बंधकत्वापत्तेः अयं भावः यद्यपि विघ्नसत्त्वादिकर्तृत्वेन विघ्नोपादानत्वेऽप्यवगैविकाराद्यपत्त्यादिविघ्नोद्भवा
दिकर्मतं बंधकमिति संभाव्यते तथापि विघ्नोद्भवादिकर्मणो लीलारूपत्वेन कर्मोपात्तत्वाभावात् स्वरूपे यथाभावरूप
विकाराद्यप्रकृतिपुरुषशरीरकस्यैव कार्यकारणोभयावस्थाप्राप्त्या संहारकावस्थाप्राप्तत्वेऽपि साक्षात्स्वस्योपलंभाभाव
त्वेन विघ्नोद्भवादिकर्म बंधकं यथा जीवस्य शरीराधिष्ठातृत्वमात्रेण शरीरगतकौमारयौवनाद्यप्राप्तत्वमित्यर्थः ५ एवं
विविधविचित्रशालित्वेन भगवंतं स्तुत्वा अथ तदवतारप्रपंचमाविष्कुर्वन्नमस्कुर्वीत वेदानिति युगान्ते कश्चि
दैत्येन प्रलये तमसा दैत्यरूपेणातिरस्कृतान् अपनीतान् वेदान् तुरंगे अश्व … विग्रहो यस्य स तुरंगविग्रहः हयशिरो
मूर्तिर्भगवान् अभियाचते कवये चतुर्मुखाय प्रत्याददे पुनरर्पितवान् तस्मै ते अविहतेहिताय अमोघचेष्टाय ते लब्धं नमः
नमस्करोमीति ६

वर

अरे
पिवस्तुन
नाश्रय

६४

भि:

स्तुतिरूपान् श्लोकानाह । तावद्भगवन्मायाया दुरत्ययत्वद्योतनाय विस्मयमान आह । अहो इति । धनं मृत्युं पित्रादि
घातेनाथ जनोभिमन्यु रूपत्रपिन पत्रपतिना [illegible] सं थते इत्येतद्भगवद्विचेष्टितं [illegible] भगवन्मायावैभव
रूपं तत् श्लाघ्यादि चित्रं विस्मयजनकं अहो विचित्रमिति निपातसंघातः आश्चर्यद्योतकः कथंभूतान् पत्रपतिपुत्रपितरं च
मतं निहत्य तद् गृध्नुः स्वयं तदुपार्जितैर्जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः किमर्थं मसत्तु ध्वंसविषयसुखं सेवितुं किं कुर्वन्नाह पद
विकर्म विरुद्धं कर्म यापं व्यापन् ३ नन्वविद्वान् पत्रपतिं किमत्र चित्रमत आह वदंतीति कवयः अधीतवेदान्तविद्याः
विपश्चितः उपासितस्वात्मपरमात्मानः पद्यपीदं विश्वं नश्वरं पश्यंति तथापि देवश्रत्तमायया मुह्यंतीमोहं प्राप्नुवंति विपश्चिता
मपि पुत्रमरणादिनिमित्तशोकदर्शनादिति भावः अतइदं कुत्स्नं भगवद्विचेष्टितं सुविस्मितं विस्मयनीयं ईदृशो मौनिवृत्तयेके
वलत्वां प्रपद्यामहे इत्याहुः अजजन्ममरणादिसंसारस्थमिपूतिमतं त्वां नतोस्मि कर्तरिक्तः नमस्कृतवानस्मि प्रत्येकाभिप्रा
अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं धृतं जनोयंहिमिषन्नथ स्यात् इति व्यापन्नसद्यादि विकर्मसेवितुं देहिनः पुत्रपितरं जिजीविषुः
३ वदंतिविश्वं कवयस्मनश्वरं पश्यंति चाध्यात्मविदो विपश्चितः तथापि मुह्यंति तवाजमायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतो
स्मि ते ४ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मते ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः

वमेकवचनं ६ ननु किंपदेत्तद्विचित्रं यज्जीवमोहनानुकू
लमायाप्रेरणमिति ततो प्येतद्विचित्रतरं अकर्तुर्मायाविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वमस्ति तत्त्वाबंधकं चेत्याह । विश्वोद्भवेति अ
कर्तुः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्यकर्तारमपि मां विद्ध्य कर्तारमव्ययमित्युक्तरीत्या चातुर्वर्ण्यं चातुराश्र
म्यादि व्यवस्थापातिचित्रजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वेपि तत्तत्कर्मफलदेवादिदैत्यैश्चाप्यकर्तुस्तव [illegible] कर्तरि षष्ठी त्वये
त्यर्थः विश्वस्य जगतः उद्भवस्थाननिरोधकर्म सृष्टिस्थितिप्रलयरूपं कर्म अंगीकृतं स्वीकृतमिति यत् उत्तमेव न तु त्वापि वि
चित्रं जीवस्येव बंधकमित्यभिप्रायः कुतः यतस्त्वमपावृतः कदाचिदपि प्रपापारव्य कर्मणा नासेको चरसि तेः जीवा
नां त्वनन्तेन हि प्रसूतः तेषां सत्वानां सलामनन्तमपि ध्यानमिति कर्मारंभ्याविद्याया स्तानसंकोचस्वरूपावरणसद्भावात् अवि
द्यावृतज्ञाने स्नुष्ठितानां पूर्वपूर्ववासनानुरूपाणां सुखदुःखादिजननद्वारा बंधकत्वमुक्तं भगतो न त्वनिरस्तानि त्वमपनमः ॥

६१

अतिविचित्रमि
र्यः १

न १

मं४

कर्मरगा

श्रेताकानाह स्वस्तीति विश्वस्य जगतः स्वस्ति मे गलं भूयात् ननु विश्वस्य स्वस्ति प्रार्थने खलस्यापि भवेत्तस्य साधुतां विना
माण्डे.ना. नस्यादन्योन्यमसंगं व्यापत्तो भूतानां परस्परस्मात् विना न भवेदित्याशंक्याह खलः प्रसीदतां दुर्मतिः प्रसन्नो भवतु क्रोधादि
कं परित्यज्य सुमतिर्भवतु इत्यर्थः तथैः भूतानि मिथः परस्परं शिवमेवाधियां ध्यायन्तु तेषां भूतानां मनश्च भद्रं उपशमादिकं भजतु
तु नो अस्माकं मतिरपि चाद्धा भूतानां च मतिः अपि च तु की फलाभिसन्धिरहिता सत्यधोक्षजे भगवत्यावेशपत्तामाविशतो भवतु
६५ अगत्यवणामवत्वित्यर्थः ३ मेति नो अस्माकं संगत्र्यासक्तिः क्वापि मानस्यात् यदि क्वापि कथंचित्स्यात्तर्हि गारादिषु नस्यात् किं
ये६ तु भगवत्प्रियेषु भागवतेष्वेव स्यात् तत्र गारादिना संगदोषः भवत्वगारादिष्वासक्तिः तत्र कोदोष इत्याशंक्याह भागवतसंगगर
हादिसंगवोर्गुणदोषावाह प्राणान्मयान् भगवत्प्रियसंगेन समाहितमनाः प्राणवृत्त्या प्राणधारणमात्रेण पुष्कलवस्तु परिग्र
हेण परिशुध्यत्यर्थसिद्धिर्भगवत्कथाश्रवणाचार्यो पसत्त्यादिपुण्यादूरादनुसक्तो भवति न तु प्राइन्द्रियप्रियः शब्दादि

65 स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायंतु भूतानि मिथः शिवं धिया मनश्च भद्रं भजतामधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी
३ मागारदारात्मजवित्तबन्धुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिध्यत्यदूरान्न तथेन्द्रियप्रियः ४
भसंगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसं हरत्यजो नः श्रुतिभिर्गतोंऽगजं को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमं ५ ॥

विषयप्रवणचित्तः सिध्यतीत्यर्थः ४ पुनः सत्संगतेः सिद्धिहेतुत्वमेव प्रपंचयति यत्संगेति येषां भगवत्प्रियपार्षदानां संगे
नैव लब्धं प्राप्तं निजवीर्यवैभवं मच्छिन्नतस्य भगवद्ध्यानसामर्थ्यं भगवत्प्रियसंगेनैवमपा लब्धमित्यर्थः तथा हितीर्थं गंगा
दितीर्थवत्पावित्ररूपं भगवद्यशः मुहुः संस्पृशतां सम्यग्वर्णयमानानां मानसं श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैरेतः प्रविष्टो भगवानजे
जेमतोंगिति मलं हरतीति निर्मलं च मनः तद्ध्यानसमर्थमिति भावः यद्वा येषां भगवत्प्रियाणां संगात् लब्धं प्राप्तं निजवीर्यवैभवनि ६५
जन्याषो भगवत्पर्व भगवद्वीर्यवैभवं मुहुः संस्पृशतां पुंसो श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियव्यापारैः श्रवणादिभिरन्तः प्रविष्टो भगवान्मन
सेमनः संबाधिमलं हरति तत्र दृष्टान्तः यथा भगवच्चरणांबुजाद्गंगादितीर्थं संस्पृशतां मे गजं शरीरमलं हरतीति शेषं
पूर्ववत् अथवा यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवमिति तीर्थविशेषणं

अथ हरिवर्षे मेरोर्दक्षिणे उपास्योपासकोपासनाप्रकारानाह हरिवर्षे चेति नरहरिरूपेण नृसिंहरूपेण स्वेन सन्निहितो भवति त
द्रूपं नृसिंहरूपपरिग्रहे निमित्तमुत्तरत्र सप्तमस्कंधे वक्ष्यामि तद्दयितं तमं रूपं प्रह्लादस्तद्वर्षपुरुषैः सहाव्यवधानानन्यभक्तियोगेन
नो२ अव्यवधाऽविच्छिन्नः विघ्नानुपहतः अनन्यः न विद्यतेऽन्यत्फलं यस्य सः प्रयोजनान्तररहितः तेन भक्तियोगेन उपास्ते आरा
धयतीत्यर्थः प्रह्लादं विशिनष्टि महापुरुषो भगवांस्तस्य ये गुणास्तेषां भाजनोऽपि भगवद्गुणसमानगुणाकरइत्यर्थः महाभा
गतो भागवतश्रेष्ठः दैत्यानां दानवानां च यत्कुलं तत्पवित्रीक्रियते अनेनेति दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणः एवंभूतं शीलरूपमा
चारो यस्य यद्वा उत्कृष्टं शीलं सद्वृत्तिः शौचाचमनसंध्यादिरूपमाचरितं आचारो यमदानमादिरूपश्च यस्य इदं वदयम।

शुक उवाच हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभा
जनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपा
स्त इदं चोदाहरति १ प्रह्लाद ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रंधय
रंधय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठाः ॐ क्ष्रौं २ का२ ति२
सर्व२ एनमुदाहरति जपति १ इदमादि अमेवाह ॐमिति ॐ भगवच्छब्दा
र्थो पूर्ववत् तेजसामपि तेजसे तेजो हीरं प्रकाश्याणां सर्वतेजसां प्रकाशकाय इत्यर्थः तथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतार
विर कं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवल्ली [illegible] आपत्ते तद्रूपमेव चार्थे को परे
ग्रहस्ता [illegible] परब्रह्मस्त्वं विविक्ते आविराविर्भव आविः [illegible] निपातः प्राकट्य [illegible] ह्रदि विचने पु
नः पुनः प्रकटी भव इत्यर्थः वज्रवद् [illegible] नखदंष्ट्रे [illegible] कर्मवासनाः रंधय रंधय [illegible] दिवे
चनैर्भूयिष्ठा [illegible] कर्माशयानि [illegible] मम [illegible] यथा तथा
विर्भवेत्यनुषंगः [illegible] भूयिष्ठाः [illegible] अभयं [illegible]

एतेनात्र [illegible]

भा०पं०टी०

६६

तस्माद्भगवद्भक्तेर्निरतिशयसुखहेतुत्वाद्विषयासक्तेर्निरतिशयदुःखहेतुत्वाच्च रजआदीनां मूले संसृतिचक्रवाले संसा
रपरिभ्रमे सिद्धे तत्र इदं संसृतिर्जन्ममरणरूपा तस्या अपि चक्रवालं मण्डलमविच्छेदो यस्मात्तदङ्घ्रिं हित्वेत्यर्थः नृसिंहस्य पादं भजेत क
थंभूतमकुतोभयमदुःखेन कुतोपि भयमित्यर्थः तत्र रजः कामः विषयाभिलाषरूपः रागः कोपः विषयानुभवविरोधिवि
षयः विषादः विषयविहतिनिमित्तः शोकः मानमदःकार्यमहत्ताजन्यावमानहेतुः मन्युस्तज्जन्यः क्रोधः स्पृहा परधनादि
ष्वीप्सा भयमापत्तिम्दुःखहेतुदर्शनजं तज्जं दैन्यं म... वसादः आधिस्तत्कृता मनःपीडा ॥ ८ ॥ अथ केतुमालवर्षे उपास्योपास
कादीनाह केतुमालेऽपीति भगवान्कामदेवरूपेण प्रद्युम्नरूपेण केतुमालवर्षे आस्त इति शेषः किमर्थं लक्ष्म्याः प्रियं कर्तुमिष्ट
त्वा किंच प्रजापतेः संवत्सरस्य संवत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः स एव तद्दुहितरो रात्र्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा अहरभिमानिनो

तस्माद्रजो रजोविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजतोऽकुतोभयमिति ॥ ८ ॥ श्री
शुकः केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां च तद्वर्षपतीनां पुरुषायु
षाहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसा उद्विग्नमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरान्ते निपतन्ति ॥ ९ ॥

देवाः केतुमालवर्षाधिपतयः तासां तेषां च पुरुषायुषा अहोरात्रसंख्यातानां पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं अचतुरोऽविचतुरस्या
दिनानि पाठान्तरे तासां तेषां एकपुरुषायुषवर्षशतमहोरात्रमहोरात्रसंख्यानीत्यर्थः परिसंख्यानेन गतानि येषां ते तथोक्ताः
अहन्यहनि अहोरात्रे अहः सर्वैकदेशसंख्यानपुण्यान्तरास्त्रिंशत्समासां तासां प्रत्ययः पुरुषाः पुरुषपरिमाणकमहोरा
त्रं येषामित्यर्थः षट्त्रिंशत्सहस्रं वर्षपरिमितायुषां त्वामितियावत् तेषां प्रियचिकीर्षया च यासां प्रजापतेर्दुहितृणां अ
भिमानिनीनां देवतानां कथंभूतानां महापुरुषस्य भगवतो महास्त्रस्य चक्रराजस्य तेजसा उद्विग्नितभीतमनसां तासां
गर्भाः संवत्सरान्ते गर्भाधानादारभ्य संवत्सरान्ते विध्वस्ता विस्रस्ता अत एव व्यसवः विगतप्राणाः सन्तो निपतन्ति ॥ ९ ॥

६६

6.6

वीर्यैर्भवः प्रभावातिशयो यस्य तस्याद्भुतं मुकुन्दस्य विक्रमं मुकुन्दः संस्पृशतां श्रुतिभिरन्तर्गतं मानसं मलं हरति यथा तत्तथा।
देवुजतीर्थे गंगाजं मलं इति वा योजना अत्र न संबन्धस्तत्र तं मुकुन्दविक्रममित्यध्याहारः तत्संस्पृशतामित्यनेनान्वितत्वा
दावृत्तिर्वा मुकुन्दविक्रमस्याध्यापीजनानां तु तीर्थपदस्य गोपाल कृत्वा भगवच्चरित्रं सिवृत्तिः अगम्या च स्यमनः परत्वं च द्विती।
यो जनानां तु न कोपि दोषः एतत्संगतैर्भगवच्चरित्रैः श्रुतानां तैरपि मनोनैर्मल्यं तल्लक्षणं भगवद्ध्यानसामर्थ्यं तत्तत्र भगवदुपास
नात्ततोपि च सिद्धिरिति प्रणाडी दर्शिता भवति ५ इदानीं भगवद्भक्तिं प्रशंसति यस्येति अकिंचना नास्ति किंचन यस्याः सा
किंचिदैहिकामुष्मिकं च फलमनवलम्बमाना भवेगतिर्भक्तिर्यस्य पुंसोऽस्ति तत्र भगवद्भक्ते सर्वदेवा इन्द्रादयः सर्वैर्गुणै
र्धर्मादिभिः ज्ञानदमादिभिश्च सह समासते तमेवानुवर्तन्त इत्यर्थः एवं भक्तस्य सद्गुणा अप्रयत्नमुक्ताः अभक्तस्य दुर्गुणा अपत्ला
भावमाह हरौ भगवत्यभक्तस्यात एवासति गृहादौ मनोरथेन बहिर्धावतः विचित्ततः महद्गुणास्ततो भगवद्भक्तौ नापेक्षु।
यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः
६ हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितं हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दम्पतीनां ७
एतत्काले कुतः कस्माद्धेतोर्भवेयुः अतोऽभक्तस्य न महद्गुणा अपत्यमित्यर्थः ननु विषयासक्तोऽपि कश्चिल्लोके म
हानेव दृश्यते अत आह हरिरिति यथा झषाणां मीनानां ईप्सितं तोयं जलमेवार्तं धारकं तेन विना जीवनाभावाच्च तथात्र
शरीरिणां साक्षाद्भगवानेवात्मा धारकः तथाच श्रुतिः को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति आनन्दरूपः सर्वप्र
कारकः परमात्मप्रतिपादिनः सर्वान्तोपासितः स्यात्तदा को ह्यन्यादैहिकामुष्मिकसुखसंपादनेन जीवयेत् को वा प्राणपादयेत्
ऽधिकसुखसंपादनेन जीवयेदिति श्रुत्यर्थः तथा [illegible] च स्मरति भगवान्वाल्मीकिः न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव
मुहूर्तमपि जीवामो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ इति यस्मादेवं तस्मात्तं भगवन्तं विहायेत्यर्थः तदा दम्पती नो वयसा महत्त्वं।
व मुहूर्तमपि जीवा मो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ इति यस्मादेवं तस्मात्तं भगवन्तं विहायेत्यर्थः तदा दम्पत्योः नो वयसा महत्त्वं
न तु स्नानादिभिरित्यर्थः मिथुनीभूतानां यद्वयः आदिभिर्निर्वृत्तः दारिकोऽनन्तो निरतिशयः सुखहेतुः सुखलेशः तत्कृतमेव
तेषां महत्त्वं न तु निरतिशयानन्दप्रापकं स्वतस्मपरमात्मयाथात्म्यानुभवकृतमिति भावः ७

जगत्कारणत्वमाह छंदोमयायछंदःप्रभुवाय तस्यप्रवाता तस्यमहतो मूलस्यानिःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इतिश्रुत्यर्थोत्रविव।
दितः एवंसमष्टितत्वशरीरकत्वमभिधाय व्यष्टितत्वात्मकत्वमाह अन्नमयाय अन्नमयश्चासौ ऽत्रव्यष्टयात्मकस्य तत्व
संघातात्मकदेहपरः तद्रूपाय व्यष्टिशरीरकायेत्यर्थः एवं व्यष्टिसमष्ट्यात्मकतत्वान्तरात्मकत्वमभिधाय जीवान्तरात्मत्व
मपिसामानाधिकरण्येनाभिधत्ते अमृतमयायेति अमृतशब्दोत्रजीववाचीपरमात्मपर्यंतः अमृतशरीरकायेत्यर्थः
उक्तानुक्तकालाद्यंतरात्मत्वाभिप्रायेणाह सर्वमयायेति सर्वात्मकायेत्यर्थः किंबहुनातत्तद्वस्तुगततत्तदाकारस्यरूपत्वमेवेत्याह स
इसमनःसामर्थ्यरूपाय ॐजसे इंद्रियनृक्तिरूपायबलाय देहस्थितिरूपायसह आर्य हेतुत्वात्तत्तदात्मप्रयुक्ताः कान्तायनि
रतिशयप्रीतिविषयाय कामाय स्त्रीयेपुनिरतिशयप्रीतिविशिष्टायतेन्नमममभयत्रपुरस्तात्पृष्ठतश्चनमो नमं भूपादित्यस्य

६७

छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय इदंबेरोॐजसेबलायकांतायकामायनमस्तेऽभयश्चभूया
त् ११ स्त्रियोवृते त्वाहृषीके श्वरंस्वतोह्याराध्यलोकेपतिमाश्रासते ऽन्यं तासांनतेवैपरिपांत्यपत्यं
प्रियं धनायूंषियतो ऽस्वतंत्राः १२

त्यर्थः ११ एवमिमंमंत्रमुदाहृत्यैतीतिपत्नीलक्ष्मीः पतित्वप्रवृत्तिनिमित्तयोष्कल्यविशिष्टत्वमेवेत्याह स्त्रियइति स्वतः इ
षीकाणामिंद्रियाणामधीश्वरमधिपतिं स्वतः शब्देनाधिपत्यस्यनिरुपाधिकत्वमुच्यते एवंभूतंत्वां व्रतैराराध्य लोके।
संसारे स्त्रियः अन्यंपतिमाशासते कामयंते तेच आराध्यमानाः पतयः तासांकामयमानानां स्त्रीणां प्रियं प्रीतिविषयमपत्यंआ
त्मापत्यधनायूंषि चनपरिपांति नरक्षंति पातुमसमर्थत्वादितिभावः तत्कुतः पत्तयः तेपतयः अन्यतंत्राः कर्मवश्याः तेषाप
तित्वादिकमौपाधिकंनहिकर्मपरवशाः कर्मनिर्देशेसमर्थाः न्यत्रपतिनान्यो ऽमुख्यवृत्त इत्युक्तं भगवतित्तुमुख्यवृत्त इत्याह

अतीवेति तत्र रमोल्लक्ष्मी रमयाऽनुद्रियाणि रमयते केन साधनेन रमयन् तदाह अतीवसुललितया सुंदरया गत्या यो विला
सस्तेन विलसितो हसितं रासलेशो मंदस्मितं [illegible] तस्मिन् सौलोकवलीलालतया किंचिदुत्तंभितं उत्तुंगितं सुंदरं पद्मं मंडलं
तेन सुभगे यद्वदनारविंदं तस्य श्रियाऽऽश्रेमया भगवतस्तन्मायामयेन मायाप्रचुरमाल्पीपर्यंकलेन परिगृहीतमित्यर्थः ज्ञानप
यो यो ऽत्र मायाप्राद्यं रमालक्ष्मी देवी देवस्य भगवतः संबोधि [illegible] योगादाख्यापामि तिडीप् संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापते दुहितृ
भिः रात्र्यभिमानिनीभिर्देवताभिरुपेता सा तौ संवत्सरस्याहस्सु च तद्भर्तृभिः रात्र्यभिमानिदेवतामते भिर्दिवाभिमानिभिर्देवैरु
पेता परमेणासमाधियोगेन उपास्ते १० इदं वदपमाणं मंत्रवाक्यं चोदाहरति जपति बहुवचनं संवत्सरदुहितृतद्भर्तृभिप्रा
यकं जप्यमंत्रमाह ओं भगवन्नकृष्णपदा यो पूर्ववत् कामीकाणार्ण्डिपायाणड्नापनि पंचसर्वैः प्रकृतिपुरुषयोरसंभावनीयैर्गुण

१।१ विशेषैः सत्यत्तानादिभिः गांभीर्यादिभिः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसइत्यादि श्रुतिप्रसिद्धैर्विवदितमायपल्ले

अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनार
विंदश्रिया रमया रमयन्निंद्रियाणि रमयते तद्गता मायामयरूपपरमसमाधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापते
दुहितृभिरुपेताहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते १० इदं चोदाहरति ओं ह्रां ह्रीं ह्रूं ओं नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्वि
लक्षिताय समने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय

नयत्कं प्रतिपादयितुमिष्टमात्मस्वरूपं य
स्मात्तस्मै कल्याणगुणाश्रयत्वेन वेदोक्तैः प्रतिपाद्यमानायेत्यर्थः सर्वत्राधिकरणार्थोऽत्रानुसंधेयः आकूतीनां क्रियाणां चि
त्तीनां ज्ञानानां चेतसां संकल्पाध्यवसायादीनां कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनसां व्यापाराणां विशेषः पृथिवी बहुवचनमाकाशाद्य
भिप्रायकं पृथिवीप्रभृतिपंचमहाभूतानां चाधिपतये नियंत्रे इदं चाधिपत्यं न सत्यपि [illegible] निरूपितं नियंतृत्वमा
चस्य रक्तः इव अपित्वा [illegible] इति द्योतयितुं शरीरकभावनिबंधनसामानाधिकरण्यमाह सो ऽं कलायेति षो
ऽशकलाः पंचभूतानि मनः [illegible] एतत्स्वरूपाय तच्छरीरकत्वेनावस्थितायेत्यर्थः षोडश कला
ः मूर्तयो यस्येति बहुव्रीहिः १।२

भा० पं० टी०

६४

ननु लक्ष्मीर्हि लोके पुरुषार्थत्वेन प्रसिद्धा न त्वं अतः कथमेवमुच्यते तत्राह मत्प्राप्तय इति ऐन्द्रिये ग्राम्ये सुखे धीर्येषां तथाभूताः के कालवदलुक् समासः अजो ब्रह्मा ईशो रुद्रः सुरा इन्द्रादयः असुरा मयप्रभृतयोऽपि मत्प्राप्तये मां प्राप्तुं भवत्पादपरायणात् ऋते भवत्पादारविन्दशरणान् वर्णान् विनाऽन्यादृशस्तपः तप्यन्ति पाकं पचतीतिवन्निर्देशः तपः कुर्वन्तीत्यर्थः तथापि मां न विन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति कुत हे अजित यतोऽहं त्वद्धृदया त्वय्येव हृदयं यस्याः पृथक्सिद्धत्वेन मम त्वद्धृदयत्वं तत्त्वेनैव पुरुषार्थरूपत्वं न तु पृथगित्यर्थः यद्वा त्वं निरतिशयपुरुषार्थरूपस्त्वं हृदन्तोपस्याः तथाभूता अहं त्वय्येव हृदयं यस्याः सेति निरतिशयपुरुषार्थरूपस्य तव नित्यसम्बन्धत्वेनाहमपि पुरुषार्थरूपा भवामि न तु स्वतन्त्रेत्यर्थः अहो अपि भवत्पादारविन्दपरायणास्तानेवाहमनुवर्तयामीत्यभिप्रायः १५ इदानीं तत्कृपापात्रं यियाचिषते स त्वमिति पुरुषार्थरूपः स त्वं हे अच्युत वन्दितं सर्वै

मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रियेधियः ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित १५
स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वन्दितं कराम्बुजं यत्त्वदधायि सात्वतां बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति

68

पुरुषार्थप्रदत्वेन स्तुतं तत्कराम्बुजं मम शिरसि निधेहि कथंभूतं यत् सात्वतामेकान्तिनां शीर्ष्णि अधायि कृपया निहितं मत्पूर्वै र्लक्ष्म्या विषया त्वमपि पूर्वं किमिदं प्रार्थ्यते तत्राह हे वरेण्य मायया मायामपरूपेण श्रीवत्सेन स्वरूपचिन्हं लक्ष्म मां बिभर्षि च
मकलैं लक्ष्मरूपेण यां बिभर्षीत्यर्थः श्रीवत्सस्य प्रधानो[illegible] श्रीवत्सस्थानमपरमनेनेन समस्याश्रितत्वप्रधानबुद्धिरप्यासीत्संवादरूपेण मा धवमिति भगवत्ता परानारोपोक्तं माप्येति स्वार्थं यथा श्रीवत्सं [illegible] लक्ष्म तथाहमपि लक्ष्म अतः सा त्वत्[illegible]मपि कृपास्त्वित्य[illegible]भिप्रायः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इति [illegible] ते त्वात्मैव मे मतमित्युक्तेर्भगवदभिप्रायमालोच्य श्रीशिसाल्यत्वां यदधायीत्युक्तं अत्र कारणं न कोपि वेत्तुं प्रभुरित्याह ईश्वरस्य तव ईहितं चेष्टितं [illegible] अभिप्रेतं वा ऊहितुं तर्कयितुं को वा प्रभुः समर्थः न कोपीत्यर्थः १६

विषयेण:

६८

७१

सर्वाइति सः मंत्रोक्तगुणसंपन्नः भवान्पतिर्वै वेशरोदेव धारणे भवानेव पतिरित्यर्थः तथा च श्रुतयः एष सर्वेश्वरः एष भूता
धिपति एष भूतपालः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके इति सूत्रं चैतद् द्विषपक्षं अनन्याधिपतिरिति कु
तोभयनिरुपाधिकं पतित्वं तत्राः अकुतोभयः नास्ति कुतोपि भयं यस्मात् कुतोभयः अकर्मवश्यत्वेन कर्मकृतपारतंत्र्याभा
वान्निरुपाधिकस्त्वं तस्य स्वयं वेति भावः अंतएव भयातुरजनसंभ्रमतः पाति सर्वेभ्योपि भयेभ्यः आपत्ते सच निरुपाधिकः
पतिर्भवानेक एव इतरथा ईश्वरद्वित्वे मध्ये ईश्वराणामितरेतरं विरोधादन्योन्यभयं स्यात् यतो भवानेक एव पतिरतो विभावात्मनो
लाभात्परमन्यदधिकमधिकं न मन्यते आत्मनो लाभः परमात्मलाभः तस्मान्न तस्मिन्नेव किमस्यात्मनः स्वतः इतरस्यास्त्याप
हैवतन्मात्रमेव चैतन्न संस्कृताणे भवानपवर्तनं तु ततोन्यादि त्यर्थः तदेव प्रपंचयति यदि अखिलेषु कामेषु पत्यपत्य धना।

सैवपतिः स्यात् कुतोभयः स्वयं प्रसमे ततः पाति भयातुरजनं स्वाकारवेत्तरस्याभिप्रायो भयेनैवा स्मत्ता भादिभिर्विमन्यते परं १३ पाल
स्यते पादसरोरुहतीर्थेन कामपत्यसाः अखिलकामप्रलंपरा तदेव राशीप्सितमीप्सितोर्थं चितोयद्ग्रपाणा भगवन्प्रतप्यते १४।

दिषु लंपटा आसक्ता सती पाणौ तस्याः कविधप्यते तव पादसरोरुह योरर्चनमासाद्य धनेन कामयेन्न कुर्यात् तस्याः तदेवेप्सितेप
त्यपत्यादिकं तुच्छं फलमर्चितस्त्वं राशीसिद्दाति रादानेइति धातुः कथंभूतः त्वं ईप्सितः प्रीतिविषयः पुरुषार्थरूपः सर्वो वि
धपुरुषार्थरूपत्वात्मयपुरुषार्थरूपमत्वात्व तो न यत्किंचित्पुरुषार्थत्वतः प्रार्थ्यते तस्यास्तदेव पुरुषार्थो भासदराशिनतु
त्वात्मनेइत्यभिप्राये यतस्त्वत्तोन्यत् पुरुषार्थरूपमत एव भग्नापाङ्ग्याया चितार्थी यस्यास्तथाभूता सती हे भगवन् कामदेव
प्रतप्यते दुःखिता भवति ननु लब्ध्वापि तं वनितरां सुरवीत्यभिप्रायः ईप्सितार्चितमिति पाठांतरं तदा इप्सत्वेन पूजितं तवप्रक
तं ईप्सितमिति यावत् तुच्छपुरुषार्थरूपमपि निरतिशयपुरुषार्थरूपत्वेन मन्यमानं पत्यपत्याद्यन्यत् प्रमेसंसारिकमेव फलं
रासीत्यभिप्राय

भा०पं०टी०

६५

भवानीति ऊर्मिमालिनि उच्छलत्तरङ्गपङ्क्तिपुञ्जेषु गोत्रार्णवकस्मिंश्चिद्देनंदिनप्रलयपालिवेउ षधीनावीरुधां गुल्मानां च निधि मध्यपभूता इमां द्वोणीं भूमिं मया मनुना सह च स्थिति रोषवाभवानोजसा उर्वीधिकं विक्रमते विचरतीति यद्वा पालुमित्यस्यानु षंग द्वोणीपातुं क्रमते उत्सहते इत्यर्थः यतोऽजस्त्वं यद्वा हे उरुक्रमते हे जसाहे ओरूपेण संकल्परूपज्ञानात्मकेन ओजसाव लेन न तु साधनान्तरेण मां द्वोणीं रक्षितवानित्यन्वयः हरः उवाह धृतवानित्यर्थः तस्मै जगत्प्राणगणात्मनेनमः जगत्प्रा णगणाः प्रतिचारी रेप्राणाख्याविगणाः तदेवरारमनइत्यर्थः जगत्प्राणगुणात्मनशरिपाठे तु जगत्प्राणात्मरूप गुणस्वभावापेक्ष थी २२ अथ्यदेहएवं वैपदर्थउपास्योपासनादीनाह हिरण्मय इति भगवान् कूर्मरूपं बिभ्राणो हिरण्मये वर्षे निवसति तस्य भगव

भगवान्युगोऽत्रार्णव ऊर्मिमालिनि द्वोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिं मया सहोरुक्रमतेऽजउज सातस्मैजगत्प्राणगणा त्मनेनमइति २२ श्रीशुक० हिरण्मयेपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमासह वर्षपुरुषैः पि तृगणाधिपतिरुपधावति मं त्रमिमं चानुजपति २३ ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्वगुणविशेषणायानुपलक्षितस्था नाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमो नमोऽवस्थानाय नमस्त इति २४

तस्तोपि प्रियतमां कूर्मतनुं पितृगणानामधिपतिरर्यमा तद्वर्षस्थैः पुरुषैः सहोपधावति अनुवर्तते उपास्ते इत्यर्थः शेषंपूर्वव त् २३ अकूपाराय कूर्मरूपाय कुत्सिताः स्वल्पा आपो यस्मिंस्तत्कूपं स्वल्पाम्भ पतया तद्यन्नपारद्याति स्वीकरोतीति कूपारः सर्वसत्वाजं तवः गुणास्तदन्ताहेयाः कल्याणा ज्ञानश्वाक्ति बलैश्वर्यादयः तैर्विशेषणानि सद्यारकाण्यद्यारकाणि च प्र कारभूतानि यस्य तस्मै तत्र सर्वसत्वानां कल्याणगुणानां च सादाधिविशेषणं त्वं सत्वगतगुणानां सत्वद्वाराविशेषणं मि तिविवेकः अनुपलक्षितस्थानायाहः समुद्रे मंदरमूले स्थितायेत्यर्थः अवर्ष्मणो प्राकृतदेहरहितायवर्ष्मणोऽस्त्य प्राकृत दिव्य देहाय वर्ष्म शब्दोदेहियर्यायः कृतः वर्ष्मणो अपि वा अतिवा गरीयसे वा गरीयस्त्व च कालानवच्छेद्यत्वभूम्ने महिमवते अवस्था

एवं केतुमाले उपास्योपासकादिकमुक्त्वा अथ रम्यके तदाह। रम्यके चेति प्राग्युगोत्तसमये मनोरम्यकवर्षाधिपतेः प्रदर्शितं तय न्मात्स्यं रूपं भगवतः प्रियतमं तदेव रूपं स एव मनुः रम्यकवर्षे इदानीं महत्ता ऽविच्छिन्नेन भक्तियोगेनाराधयन्नास्ते ७ मंत्रमा ह ॐ मिति सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमूर्तये मुख्यतमाय मुख्यः तस्मै प्रथमावताराय वेत्यर्थः प्राणाय जीवयित्रे प्राणाय प्राणवत्तराय मनेवाङ्ओजसे इंद्रियबलाय धिषणाबलाय शरीरे बलाय धिषणा तत्तदवताराणां धारणगुणाः सर्वेत्रोपास्यार्थे मंत्रे मुक्ताः एवंभूताय महते मत्स्याय महामत्स्याय नमः १८ कस्मात् चिदचिदात्मकजगन्नियंतृत्वरक्षकत्वविशिष्टं स्तुवंति अंतरिति लोकपालैरंत र्वहिश्च अदृष्टरूपो यस्य उरुर्वाधिकः स्वनो वेदात्मिको नादो यस्य तथाभूतस्त्वमीश्वरस्तव कोसावीश्वरस्तत्राह यइदं विश्वं चिद चिदात्मकं कृत्स्नं जगद्विधिनिषेधरूपवत् तन्मूले नम्राम्नादिना आत्मनो ऽनयन्नीतवान् नयनं चात्र नियमनपूर्वकं रक्षणं यथा

श्रीमूक० रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भक्तियोगेनारा धयन्निदं चोदाहरति ७ ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नम इति १८ मनुरु० अंत र्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेऽनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियं १९ यं लोकपा लाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते २० ॥

दारुमयीं दारुविकाररूपां स्त्रियं स्त्रीप्रतिकृतिं नरः स्ववशीकृत्य नाटयति तथेति अनेन कृत्स्नजगन्नियंतृत्वकथनेन का रणत्वमप्युक्तं कारणत्वेनैव तत्त्वपारेकगत्वादेव सर्वभूतान्तरात्मा ऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति श्रवणात् स र्वभूतान्तरात्मेत्यनेनैव तत्त्वं चोक्तं एको ह वै नारायण आसीदित्यनेन संवादात् इत्यर्थः १९ इदं जगन्नियंतृत्वादिकम न्यसाधारणमित्याह यमिति मत्सरज्वरं मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं स एव ज्वरः तं हित्वा ऽपि पृथक् समेत्य संघीभूयापि वा यतंतोऽपि लोकपाला इन्द्रादयोऽपि पञ्चजातीयैः रक्षितुं न शेकुः न प्राभवन् प्रपंचं किं तिन्नाह पदद्वयं पतत्रिपक्ष्यादिरूपे चरिष्णुस्था स्नुपर्वतादिरूपं स्थावरजातं च आत्मप्रपंचे दृश्यते तं पातुमित्यर्थः २०

५२

तं २

तं २

भा०स्कं०८ी०

एवं विश्वरूपत्वमनन्तत्वं चोक्तं यतो विश्वरूपस्त्वमत एव द्यौः खमित्यादिशब्दैः भवानेवा[illegible]भिधीयत इत्याह जरायुजमिति
हे देव चराचरभेदेन द्विविधं पुनर्जरायुजादिभेदेन चतुर्विधमेतज्जगत्तव विभूति[illegible]विशेषरूपमित्यर्थः अ
तव द्यौः खमित्याद्य[illegible]भिधेयः त्वमेक एव द्यौरादिशब्दैरभिधीयमानस्त्वमेवेत्यर्थः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्युक्तविधया नामरूपतद्रूपत
द्बुद्धीनां परमात्मपर्यन्तत्वसिद्धेः द्यौरादीनां परमात्मशरीरत्वाच्छरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्ताभिधानस्य गवा
दिशुक्लादिशब्दानां गुणाद्याश्रयपर्यन्ताभिधानवदाकृत्यधिकरणन्यायसिद्धत्वाच्च द्यौः खमित्ये
करूपेण त्वमेव वाच्यो बोध्य इत्यभिप्रायः २८ एवमनन्तविविधविभूतिमत्त्वेन तु संख्यानपरस्यास्तीत्याह तदुक्तं

७०

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्भिदं चराचरं देव विभूतिभेदं द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः
२८ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयं ॥

70

तदुक्तं पृथिव्यादितत्त्वानां चतुर्विंशत्यादिसंख्यावच्छिन्नत्वादत्त आह यस्मिन्निति असंख्येयान्यनन्तत्वात्परि
च्छेत्तुमशक्यानि विशेषाणि विलक्षणानि देवादिनामानि रूपाणि चाकृतयश्च यस्य रूपशब्देन पृथिव्यादिद्रव्यं।
विवक्षितं तत्संस्थानमाकृतिशब्देन तद्वाचकशब्दो नामशब्देन विवक्षितं असंख्येयविशेषनामाकृतिरिति पूर्व
त्र बहुव्रीहिः उक्तानि नामानि रूपाण्याकृतयश्च यस्येति वा एतदेव प्रकृतिपुरुषकालशरीरकेऽसंख्येये त्वयि भवे
त्वयी [illegible] पंचचतुर्विंशतिः पंचविंशतिरित्यादिसंख्या कविभिः कपिलादिभिः पृथिव्यादितत्त्वयाथात्म्य
विद्भिः कल्पिता मन्दबुद्धीनां सुखग्रहणाय संकलय्य संगृह्य प्रदर्शिता वस्तुतः पृथिव्यादीनामपि चेतनतत्त्वा
नामनन्तानान्तरभेदानां च परमात्मन एवासंख्येयत्वमेवेति भावः

४५ पंक्ति २

विश्वस्य ध्यानेनत्यादिगुणाविशिष्टोऽसौ इति यद्रूपमिति एतज्जगत्त्रयस्य स्वरूपं शरीरं तस्मै व्यवसायरूपिणे नमः इत्यन्वयः व्यवसायरूपिणे
सम्यग्ज्ञानप्रवर्तकायेत्यर्थः यद्वा व्यवसायो ज्ञानं तत्संकुचितपरिच्छिन्नं ज्ञानं तदेव रूपमाकारस्तद्व्याप्तीति तथा तस्मै नमस्ते
व्यपदेशरूपिणे इति पाठान्तरं तत्र व्यपदिश्यते इति व्यपदेशाः वाग्व्यवहारार्हाः देवमनुष्यादिनामरूपात्मकः प्रपंचः स जगदेवरू
पं तदस्यास्तीति तथा न च यद्रूपमित्यनेन पौनरुक्त्यं व्यपदेशरूपिणे इत्यस्यैव पदार्थकत्वात् श्लोकद्वयस्य अव्यपदेशरूपिणे इति
वा छेदः अव्यपदेशो चेतनसजातीयत्वेन व्यपदेष्टुमशक्यं रूपं तदस्यास्तीति तं तस्मै तत्प्रश्च निर्दिष्टं जगद्विशिनष्टि निज
मायया अर्पितं प्रकृत्या निवर्तितं अर्थस्वरूपं भोग्यत्वेन प्रतीयमानं बहुरूपं स्फुरितं तत्र ज्ञानादिगुणादिनिरूपणं एवंविधं जगत्त्रयस्य
रूपं यस्य च संख्यापरिच्छेदो न कुतः अप्रथोपलम्भनात् प्रथा व्याप्तसाकल्येन उपलम्भाभावात् यस्य त्वनेन जगद्व्यपरामृ
श्यते यस्य जगतः संख्याप्रकारो नास्ति कुतः अप्रथो लम्भनाद् वृक्षात्मकत्वेनोपलम्भनात्

यद्रूपं मत्तन्निजमायया अर्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपिणे संख्यानं यस्यास्त्यप्रथोपलम्भनात् तस्मै नमस्ते व्यवसायरूपिणे ॥ २६

विशुध्यामवृत्तात्मकत्वेनोपलम्भात् यद्यपि जगत्प्रतीयते एवं तथाप्यविशुध्यामवृत्तात्मकत्वेन तत्प्रतीतिः तीत्य
भिप्रायेण संख्यानं यस्यास्तीत्युक्तं यद्वा यस्य जगतः अप्रथोपलम्भनात् संख्यापरिच्छेदो नास्ति अप्रथोपलम्भनात् साकल्ये
न उपलम्भनाभावात् कोटिशो ब्रह्माण्डानि इति जगतो ध्यानेनत्यादिनिभावः यद्वा यस्य जगतः अप्रथोपलम्भनादप्रार्थ
त्वेनोपलम्भनात् मायार्पितत्वात् अर्थस्वरूपत्वं बहुरूपरूपित्वं भगवच्छरीरत्वादि चौ ये केनोपलम्भात् संख्याप्रकारो ना
स्ति जगद् उत्ताकारविपरीताकारोपलम्भो भ्रमरूप इत्यर्थः २६

तत्व५ तत्व४ तत्व४ त२

अथोत्तरकुरुषु यागादिकमाह कुरुष्विति कृतवराहरूपेण तावद्गो भगवान्वाराह एव मूर्तिः यज्ञपुरुषः यज्ञशरीरकः
तदा तस्य सत्कलत्रं आस्ते तं तु वराहरूपं भगवन्तं एषा भूर्देवी कुरुभिः कुरुवर्षस्थैः पुरुषैः सहास्खलितभक्तियोगेन
विच्छिन्नभक्तियोगेनोपधावत्यनुवर्तते भक्तियोगेनाराधयतीत्यर्थः इमां वक्ष्यमाणां परमां श्रेष्ठामुपनिषदमावर्तयति
जपति ३० ॐ भगवदर्थाः पूर्ववत् मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रप्रतिपाद्यं वासुदेवलिङ्गं शरीरं यस्य यज्ञमन्त्रतत्त्वस्य स्वरूप
स्य लिङ्गं ज्ञापकं यस्य मन्त्रलिङ्गं मन्त्रतत्त्वलिङ्गादित्वे लिङ्गं शरीरं ज्ञापकं वा यस्य तिवा यज्ञमन्त्रगतानि तत्त्वानि द्रव्य
स्वरूपाणि तानि लिङ्गानि शरीराणि यस्य स्मैतयज्ञक्रतवे अग्निष्टोमादयः क्रतवः क्रतवं तदुभयाय तदेव रागस्त्वातर
राध्यत्वात्सफलदत्वात्स्थूलत्वात् बिलक्षितं महाध्वरावयवभूताय यस्य यज्ञाः एव रस्यावयवाः स्रुक्स्रुवेत्यादयः म
हात्मस्वरूपस्य तुण्डादिरूपत्वेन भिरनुसन्धेयायस्य तस्मैरित्यर्थः तथाचोक्तं तत्रापि स्रुक्तुण्डः आसीत्स्रुव ईशनासयोरिडोद
रे चमसाः कर्णरन्ध्र इत्यादिना महापुरुषायवेदप्रमेयपुरुषमहात्मादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वं

श्रीशुक० ३ तेरषु च कुरुषु भगवान्यज्ञपुरुषः कृतवाराहरूप आस्ते तं तु देवी हैषा भूः सह कुरुभिरस्खलितभक्तियोगे
नोपधावतीमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ३० भूमिरु० ॐ नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय
महापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते इति ३१

गत्कारणत्वाचनंतकल्याणमहागुणविशिष्टायपुरुषाय
सर्वान्तरात्मने कर्मशुक्लाय कर्मणा शुद्धाय विशुद्धं शुक्लं कर्म संहति प्रतिभटकर्मणोऽहितायवन्नतु कर्मरहितायेत्यर्थः
सर्वान्तरात्मने कर्मशुक्लायेति सज्जातीयविजातीयावधिकसर्वकर्माभ्यपत्वमत्र वर्णात् निष्क्रि
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इति देवमनुष्यादि सज्जातीयविजातीयावधिक
यनिष्कलमित्यनेन बन्धकर्मानाम्नपत्वमुच्यते त्रियुगाय कर्मशुक्लायापि त्रियुगाय षाड्गुण्यपूर्णाय त्रीणि युगानि द्वा
न्द्वान्याद्दीनि यस्य तस्मै यद्यपि भगवतः स्वरूपेणापि षाड्गुण्यपूर्णत्वात् कर्मशुक्लायेत्यनेनाक्रियाभ्यपत्वकथनप्रपुन
ज्ञानस्य वाच्यत्वादिकं वारयितुं त्रियुगायेत्युक्तं सुखेनापि नरत्वं श्रुतवाणीयवर्णायस्येतव वाराहरूपत्वे षिचदो

भा०पं०ना०

७१ ५५

7)

३५

७२

भूति२ धि७

एवंकालितासंख्यायपात त्वन्नावच्छेदयपाता त्विकवुद्ध्याऽनंतत्वेभवत्त्वयाप्यात्मबुद्ध्याऽपनीपतेऽपनुद्यते ऽसंख्यात्तविभूतित्वात्तस्मै सांख्यनिदर्शनाय संख्या बुद्धिर्यया व्यवसायात्मिका प्रकृतिपुरुषस्वरूपाप्तमाविषयाये यसांख्यं नितरां दृश्यतेऽनेनेति निदर्शनं यस्य सांख्यज्ञानगम्याय तस्मै॥ ननु भगवद्विभूतस्य जगत आनंत्ये कथं भगवत्स्वरूपस्यानंत्यं प्रकृतिपुरुषादिनिरूपणादितस्यानंत्यं प्रकृतिपुरुषपरतत्वत्वेऽपि [illegible] घटते नान्यथा अत्रोच्यते देशकालवस्तुपरिच्छेदयाहित्यरूपं हि तावदानंत्यं तदेव त्रिविधमानंत्यं परमात्मनि सुस्थं इदमत्रास्त्यत्र नास्ति इमिदानीमस्ति कल्यांतरे नास्तीति देशकालपरिच्छेदयोरभावादिदमि[illegible]नभवतीति वस्तुपरिच्छेदस्यापि सर्वसर्ववस्तुसीमानाधिकरण्याभावरूपस्याभावाल्लक्षणः सर्वात्मकत्वेन सर्ववस्तुसमानाधिकृतत्वव्यपदेशाविषयत्वात् जीवानां त्वणुपरिमाणविषयत्वेऽपि तेषामानंत्याक्रमिभूतज्ञानस्य संसारदशायां कर्मसंकुचितत्वेऽपि वस्तु

संख्यापपातत्वत्वाऽपनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय ते २८

तत्सत्प्रभावान्मुक्तिदशायां स्वानंत्यायकल्पत इत्यानंत्यं श्रवणाद्युक्तगौ चेतनानां हत्त्वं जीवद्वारकत्वपाऽनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यति श्रवणाज्जीवस्वरूपस्यानंत्यत्वाच्च तेषामप्यानंत्यं देशकालतश्चास्त्येव अचेतनस्याधिकरणावस्थायां नियतिरूपः सूक्ष्मदशापन्नत्वेऽपि कार्यावस्थायामानंत्यमस्त्येव तदिदं प्रकृतिपुरुषापेक्षया परमात्मन आनंत्ये को विशेष इति चेदियांस्तु विशेषः यत्कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च स्वरूपगुणाभ्यामानंत्यं ईश्वरे वस्तुदेशतश्च धर्मकृतं कर्मलक्षणमुक्तावस्थाकार्यावस्थयोरिति ननु वृक्षणः स्वरूपस्य सर्वात्मकत्वेन सर्ववस्तुसमानाधिकरणापि [illegible]च वस्तुपरिच्छेदसत्त्वेऽपि कथं तद्गुणानां वस्तुपरिच्छेद इति चेत् [illegible] तर्हि वस्तुपरिच्छेदः यद्गुणेभिस्तेनसौचेगुणोभिकर्षभावो कथं तस्य पादनावर्णास्तु [illegible]पेक्षयानवत[illegible] पवित्रत्वोज्ज्वलत्वगुरुत्वादिभिर्गुणैः।

सम्भवेन२

भाव

५१ शरीरं हि कथं

भा० पं० १२१०

वो भगवान् अत्र प्रधानस्य गुणैः सत्त्वादिभिः प्रधानापि प्रापणत्वस्येति नपुंसकनिर्देशः विश्वस्य स्थितिसंयमोदये स्थिति
लयः सर्गं करोति कथंभूतमीप्सितं धर्मार्थकामामोक्षार्थं चतुर्विधं यस्य साधनाप्रयुक्तकरणबलेवरादिप्रदानेन जी
वानुग्रहार्थं स्वाज्ञया सृष्ट्या रक्षस्य ईप्सितत्वं जीवार्थत्वेने प्सितमिति यावत् स्वार्थत्वेनानीप्सितमित्यर्थः तस्मादी
प्सितुः संकल्परूपज्ञानवतस्तस्य ते मायासत्त्वादिगुणात्मिका तत्त्व शरीरभूता माया यथा गुणैः पस्कांतानदस्त्र
पं तदात्मसुखं स्वदेहोत्लोहश्रमति तस्मात् तत्संकल्पानुगुणकारिणी भ्रमती तिभावः यद्वा ईप्सितुः तद्देहत्वं जस्य प्रजा
वयत्प्रयुक्तावेधहणवतः तस्य तव माया तस्येतिषष्ठी शरीरभावसंबंधे तच्छरीरभूता माया यत्र तादर्थ्ये षष्ठी ईप्सि
तस्य सामर्थ्यात् तदर्थीना माया तद्दाहित्वं तत्र जातिर्विश्वस्य सर्गादिकरोति इत्यर्थः स्वतोऽनाकाः कथमद्वसुप्रवेनाम
ऐश्वर्यात्मकिमती स्यात् तत्राह यथा यो भ्रमते तदा भ्रपेश्वर्याच्छति विश्वसर्गादि कर्तृत्वस्य परमात्मधर्मत्वेन माया करोतीत्यु
क्तमिति चेदुच्यते भगवदवतारस्य रामकृष्णादीनां सर्गादि कर्तृत्वस्य रजःप्रदिमाया गुणप्रायुर्यप्रयुक्तत्वान्मायाविश्व
सर्गादिकं करोति इत्युक्तमिति नेप्सितमित्यनेन विश्वस्थित्यादिकं न भगवतो भोगार्थमित्युक्तं ईप्सितमित्यनेन जीवा
करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं पस्येप्सितं नेप्सितमीप्सितुर्गुणैः मायायथा यो भ्रमते तदाश्रयं ग्रावाणं नमस्ते गुणकर्मलीलाय ३६
नुग्रहार्थं लीलार्थं चेति सूचितं ननु विश्वस्थित्यादिकं न जीवानुग्रहार्थं किं तु गर्भजन्मजरामरणादिदुःखहेतुत्वेन
जीवनिग्रहार्थमेव स्यात् किं चादितकरणकलेवरादिप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्ये च भगवतः प्रसक्ते इत्यत्राह नमस्ते गु
णकर्मसाक्षिणे गुणानां मायागुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां पुण्यपापरूपाणां चानादीनां साक्षिणे साक्षाद्द्रष्ट्रे तेन मः
जीवगुणकर्मानुसारित्वात् करणकलेवरादेर्न वैषम्यनैर्घृण्ये भगवतः प्रसक्तिरितिभावः तथा च सूत्रं वैषम्यनैर्घृण्ये न सापे
क्षत्वात् न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति सूत्रभावः भगवान्जगद्धेतुः स्वस्मिन्प्रलयं
तु तचिदचित्तत्त्वः सर्वसः सर्वशक्तिः परमकारुणिकोऽवाप्तसमस्तकामः स्वस्मिन्प्रलीनमसत्कल्पं चेतनवर्गमालो
क्य सर्वेषां समानेन धर्मादि पुरुषार्थसाधनं तदाराधनापयुक्तकरणकलेवरादि परिग्रहार्थी तत्कर्मवासनानुसा
रेणदापाराधनप्रकारावबोधि वेदार्थं शास्त्रं च प्रदर्श्य ... ते जीवाः करणकलेवरा

७२

72

३६

७३

८१ ७२ ते२

सर्वान्तरात्मत्वमुमुक्षूपास्यत्वादिकमनुसंधानो नमस्करोति यस्येति कवयः प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यविदः पश्यन्ति विप
श्चितः सर्वज्ञाः स्वतत्त्वविविधं पररूपं चिद्धि विपश्चितः परमोदारादिरूपोऽयमस्य स्थाने चकारादेशः सोऽयं संसर्गजा मानस
ह्रस्वत्वाद्विपश्चितो विविधविपश्चिद्भिर्धीवृत्तिरिति प्रयुक्तः स्वरूपं सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणलक्षितं गुणान्
परिणामरूपेषु देवादिशरीरेन्द्रियमनस्सु भूतेषु गूढं क्रियापार्थैर्गूढं क्रियापार्थैः कर्मफलैर्गूढं तत्तिरोहितं जीवसंवृतं क्रिया
फलैस्तैर्गूढं तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमिति जीवानां कर्मभिः परमात्मस्वरूपस्य तिरोहितत्व

२५

श्रवणादिदर्शनं दृष्टुं साक्षात्कर्तुं मिथुनः दारुषु जातवेदसमिव मथ्या विवेकवानैर्धैर्यमनसा मथ्यन्ति विवेचयन्ति
यविंशतितत्त्वमयः पञ्चकृत्यपररूपतीत्यर्थः दारुष्विव जातवेदसमित्यनेन सर्वान्तरात्मत्वमुक्तं दिदृक्षवः कवयः इत्य
चविंशतितत्त्वमयः पञ्चकृत्यपररूपतीत्यर्थः इत्यनेन नमः ईरितात्मनुक्तिपाठे इरिताः प्रेरिताः नियमिताः आत्म
नेनतत्त्वमुक्तं तस्मै ईशितात्मने कर्तरि ... ईश्वराय परमात्मने केवलाय एवमुक्तं
नो जीवाय तस्मै ईशित्रे ३२ [illegible]

ते२ ते१

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसं मथ्नन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरिता
त्मने ३२ द्रव्यक्रियाहेतुयने शक्तिभिर्मायया गुणैर्वस्तु निरीक्षितात्मने अन्वीक्ष्याङ्गातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमा

दवि१

याकृतये नमो नमः ३३ इदं विज्ञापयन्नमस्करोति द्रव्येति अङ्गेत्यभिमुखीकरणे हे भगवन्नत्यतिशयात्मबुद्धिभिर
तिशयितात्मपरमात्मविषयबुद्धिमद्भिः पुरुषैरन्वीक्ष्य निपुणं निरूप्यान्तर्वस्तुतः परमार्थतः प्रकृतिपुरुषविलक्ष
णत्वेनेति यावत् निरीक्षितः आत्मस्वरूपं यस्य निरस्तमायाकृतये निरस्ता माया कृतिः प्रकृतिर्यस्मात् तस्मै तेन नमो नमः
ति केः सकुत्रनिरीक्षितं तत्त्वतः द्रव्यभूतपञ्चकं [illegible] क्रियाहेतु यागादिकर्मैर्द्विपं अपनेतानेद्विपं ईशते ऽनेनेति ज्ञान
धीः सा नत्वा बुद्ध्या देहेन्द्रियं अयनं गुणाः ... समाहारद्वन्द्वः एतत्सर्वात्मरूपम् ... शरीरं तत्कर्तृभिः सम्पत्ति ... मायागु
णैः सहनिरीक्षितात्मने नमः देहेन्द्रियगुणाख्यजीवात्मभिः सह निरीक्षितात्मेत्यर्थः अनेन एवंभूतोऽस्मि

मा०पं०ना०

प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमात्मस्वरूपं विशेष्यत्वेनावस्थितं नमस्करोति पादेति विशुद्धं रागाद्यकलुषितं
तदनुभवैकमात्रेण ज्ञानैकस्वरूपमात्रं कृत्स्नमिदं यज्जगत् स्वरूपत्वे विवक्षितं तेविशुद्धानुभवैकमेव विशुद्धानुभवैकमात्रम
नेन स्वरूपं निर्दिश्यते स्वतेजसा स्वप्रकाशेनात्मनित्यात्मकुक्षिस्थितानेनस्वरूपविशेषकधर्मभूतज्ञानेन ध्वस्ताः नित्यं निरस्ता
गुणा रजआदयः तत्कृताः तत्त्वस्य उत्पत्तिस्थितिमरणरूपाश्च अवस्थाः यस्य स्वतेजसा ध्वस्तगुणावस्थमित्यनेनप्रकृ
तिसंसृष्टचेतनव्यावृत्तिः सद्यध्वस्तगुणावस्थः प्रत्यक्षानमज्ञानापि यस्मात्कोकमोहनरामस्तुरूपोर्मिषड्करहिता
नंदस्वरूपं यद्वा विशुद्धत्वात् नैर्मल्ये कानुभवव्यावृत्तिः प्रत्यक्षा तत्त्वात् नानित्यरागाद्यकलुषितत्वमुच्यते ऽनेनमुक्तचे
तनव्यावृत्तिः सदि वद्धावस्थायां रागादिभिः कलुषितः प्रत्यक्त्वस्ते मा सामानमनेनपराञ्चोऽचेतनस्य व्यावृत्तिः नह्य
चेतनं स्वस्मै स्वयमवभासते किंतु परस्मै एव सुषुप्तिपासम्यग्ज्ञानेनोपलक्षनेऽपलभ्यते ऽस्तु पलभनेन्नूपलेख्यस्यपावुद्धो
सूत्रमयासत्त्वमद इति भिः प्रद स्मनीषामनसाभिक्लृप्त इति श्रुत्युक्तयोगपरिशुद्धबुद्ध्योपलभ्यमानमित्यर्थः अनेनैव तत्का
रणत्वमुपलक्षितं तत्काश्रयः कारणं तु ध्येय इति ध्येयत्वकारणत्वयोरेकनिष्ठत्वश्रवणात् यदि कारणं तर्हि कार
73
तन्मूमानु० यत्तद्विशुद्धानुभवैकमात्रं स्वतेजसा ध्वस्तगुणावस्थं प्रत्यक्प्रशान्तं सुषुप्त्युपलंभनं ध्वनामरूपं निरहंप्रपद्ये
त्वस्य मायावस्थाविशेषैतः प्राग्वस्थायोगित्वरूपत्वात् देवादिनामरूपयुक्तत्वस्यात्तस्य सत्पंत्तानमनंतानि किंपुनिष्कलं
इत्यादि निर्विकारत्वश्रवणविरोध इत्यत आह अनामरूपमिति नविधे स्वमात्रनिषेदेवादिनामरूपप्रकृतिपुरुषवि
शिष्टस्यैवकारणत्वाद्देवादिनामरूपयोः स्वविशेषणीभूतप्रकृतिपुरुषगतत्वात् तद्द्वारा मननामरूपत्वेपि साक्षाद्देनामरू
मित्यर्थः एवंभूतयद्विशद्वतमुप्रसिद्धं तत्परब्रह्मस्वरूपं हरिं पुरुषं केनैव पुरुषान्तं मतियावित् एवचावियोपुरुषोत्तम
इत्यारभ्य अहम् पुरुषस्त्वेन्यपरमात्मेत्युदाहृत इति भगवद्गीतोक्तनित्यमुक्तबद्धविविधचेतनव्यावृत्तस्वरूपविवक्षितं
तन्निर्दिष्टस्यपर्वाद्धेन मुक्तव्यावृत्ति लक्षणादिनित्यसिद्धव्यावृत्तनेनुहरिमित्युक्तं निरहमिति पाठे त्वनामरूपत्वेन
तद्विषस्यन्यवृत्तेः मत्वोरहितेनाहं नाहंकारः प्रकृतिपरिणामरूपबद्धोजीवश्चात्पत्ते आत्मनामपहतमरीषहता
रहंत्वहेतुः प्रत्यक्मयोऽदितेनाहं नाहंकारः प्रकृतिपरिणामरूपमिति पञ्जनवाच्यः एवंभूतप्रपद्येऽपायोपायभाव
तत्तः स्मानिरहंप्रकृतिपुरुष

क्रि ४२

योजगतामादिः कारणभूतः सूकरः प्रांप्रत्वी दंष्ट्रे कृत्वा निधापरसातलात्प्रस्थउद्दन्वतः प्रलयाब्धिवादिभोगजठ
वनिरगात्तत्र आपुत्रिवाराणां प्रतिजगतुल्यदैत्यं हिरण्याक्षं प्रमथ्य हत्वा क्रीडद्भिर्ययुः तस्मै विभवे प्रणतोस्मि ३५ इति पंच
मेऽध्यायः॥ तत्र मिलावृतादिषु सर्वेषु पास्यादिकमुक्तं अथ शनी किंपुरुषे भारते च वर्षे तद्दन्वे यामध्य भारतवर्ष
मे४ श्रेष्ठं चोक्तं कानविनोन तत्रादौ किंपुरुषे उपास्यं भगवंतं तदुपासकं जप्यमंत्रं स्तोत्रं चाह किंपुरुषमिति आदि
पुरुषं जगत्कारणभूतं परमपुरुषं लक्ष्मणस्य सौमित्रेरग्रजं सीताया मैथिल्या अभिरामं मनुरूपं रामं दाशरथिं रामं
वाभिनो नते नित्यानंदविग्रहात्मनि इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते इति निरुक्त रामं तत्त्व पुष्कलप्रवृत्तिनिमि
त्तांतराभावात् तस्य श्रीरामस्य चरणयोः सन्निकर्षः सान्निध्यं भजनमिति यावत् तस्मिन्नभिरतः आसक्तः परमभागवतो
नाम्ना तस्य श्रीरामस्य चरणयोः सन्निकर्षः सान्निध्यं भजनमिति यावत्तस्मिन्नभिरतः अविरतभक्तिर्यस्य तादृशः उपास्ते १ भगवतो भर्तुः श्रीरामस्य कथां गंध
हनुमानर्जनेन पः किंपुरुष वर्षस्थैः सह अविरतमविच्छिन्नाभक्तिर्यस्य तादृशः उपास्ते

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं
विभुं ३५ इति श्रीमद्भा० पंचम० १८ ८ द्वो ध्याय किंपुरुषे वर्षे भगवंतमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसं
न्निकर्षाभिरतः परमभागवतो हनूमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते १ आर्ष्टिषेणेन सह गंधर्वैरनुगीयमानां परम
कल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदमुपगायति २ ओं नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नमः आर्यलक्षण
शीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासितलोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ३

वैरूपसमीपेगीयमानां मार्ष्टिषेणे नार्किंपुरुषवर्षस्य पुरुषश्रेष्ठेन सह स्वस्य गुणमुत्तमेति स्वयमिदं वक्ष्यमाणमुपगायति
गायति जपति २ उत्तमश्लोकादिभिः श्लोक्यते स्तूयते उत्तमैर्निरस्तं अपश्लोको पनायस्पृति वा तस्मै आर्यलक्षणा
निशीलानिचरित्राणि परस्मिन् उपशिक्षितः संपन्न आत्मा चित्तं येन उपासितउपस्थितः लोकोयेन साधुवादः साधुत्व
निकषः तस्य निकषणायपरिक्षकाय ... रणस्थानपत्वात्पन्नितत्साधुः ब्रह्मण्यः तत्रलोधुरित्तियस्य तस्मै पेचाभाव
कर्मणोरितिप्रकृतिभावाद्विलोपः अथवा जीवितेनयथालोकासीत्तेसललक्ष्मणोनलब्धाति ... समुलक्षणं लक्षणं येनविवे
... सच्चारोहतः स्वतेजसा

भा०पं०ना०

७४

नेति सश्रीरामरूपेणावस्थितः परमात्मा आत्मवतां प्रशस्तमनसां निर्धूतनिखिलसांसारिकधर्माणां सनकादीनां
मात्मा सुहृत्तमः स्यात् किं तेषु रतिं न्यायसौहार्दिनिषु आश्रितानां निरतिशयप्रीतिविषयश्च भगवान् ज्ञानघनः केवले।
स्वार्थी दिव्याङ्गरूपभृत् वासुदेवः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै पतः ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्तित इत्युक्तरी
त्या सर्वत्रावस्थितोपि तत्कृतदोषैरसंस्पृष्टः सर्वस्य धातृत्वेन च परिगृहीतं त्रैलोक्याख्यं जगदन्तर्भूते कस्मिं
श्चिदपि राज्यादिविषयभूते वस्तुनि न सक्तः ये चादौ धारणेन सक्त एवेत्यर्थः यतो न सक्तः अत एव स्त्रीकृतं स्त्रीविश्ले
षादिकृतं कश्मलं दुःखं नाश्नुवीत अश्नुवतां तस्य मत्तोऽतिशिह्वलता यत्र भावः स्त्रीकृतं कश्मलं एवंभूतान प्राप्नुयादेवान्यथे
त्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः तथा लक्ष्मणं च अद्यान्सीतां च विहाय तु त्वं कुत्र गच्छसि निवासशय्यासनपादुकां भुक्त्वा पथा न वर्त
ते एवं वारणात्युपयुक्ताभिरीश्वरे शेषत्वं गतो भगवतो नित्यानपायिनी तस्या बलात् रूपं भवतस्तु स्नेहाद्वैदेह्या गिरिसानुषु रं
स्यते अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते कृतार्थोऽहं भविष्यामि न च चार्थः प्रक

नैवं स आत्मा आत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातु

मिच्छति ॥ १५ ॥ त्वं नादि इति सर्वावस्थोचितानशेषांश्चैव करतिः कृतानित्या किं करप्रार्थ्यमाने लक्ष्मणे निश्चैवाहो जगन्माता
लक्ष्मीर्नित्यानपायिनी राघवत्वे भवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी इत्युक्ते
र्नित्यानपायिनी लक्ष्म्यवताररूपा भगवती सीतां च मम स्त्रीत्वादिना मरणे प्रियादिज्ञाननोत्पत्ते मर्द सच मम प्रियः मि
त्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम इति वदन् कथं त्यजेदिति अतः केवलं मत्परि
हासार्थं सांसारिकपुरुषचेष्टामनुसृतवानित्यर्थः सीतालक्ष्मणत्यागस्तु श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे प्रसिद्धः अत्राप्येव
तामाह त्यनेनाप तत्तत्तु नास्तिवितेना भावात् १५४ आत्मारामं तमानन्दमसितमव्ययं विहितं रागोपासन
प्रतिपादकमनुलब्धपूर्णत्वाभिज्ञानात् तस्य रागादिभिः कालुष्यं सूचितं अतएव स्त्रीसंयोगवियोगकृतसुखदुःखाद्यभाव
अवेदितव्यः भगवानित्यनेन षाड्गुण्यपूर्णत्वं उक्तं आत्मारामत्वेन स्त्रीसंगादिनिमित्तसुखानादरश्चोक्तः

७४

मस्तु परः स्य ब्रह्मणोऽन्याकृत्पत्वं श्रीरामस्य तन्नामस्तु एतत् भिन्नं किं तस्य मनुष्यत्वं नामरूपं ... वा तस्मात् मर्त्यस्येति विभोः पर
स्यैव ब्रह्मणः इह लोके श्रीरामस्वरूपेण मर्त्यावतारः मनुष्यावतारः अहीं वेरो नाम ... अहं स्वभावस्यैव स्वरूपानुग्रहः
स्वयं च परब्रह्मैतज्जः स्वभावमनुष्यसजातीयरूपपरिग्रहो नवदितिभावः किमवतारप्रयोजनं तत्राह मर्त्य शिक्षणमस्तोन
संसारदोषज्ञापनेन धर्मसंस्थापनं साधुपरित्राणं प्रयोजनमिति भावः तत्र मर्त्यशिक्षणमेव तस्य प्रधानप्रयोजनमित्यर्थः तथा
चोक्तं भगवता परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे इति विनाशाय चेत्यत्र च शब्दे
२६ नावपरः भिक्षामार्गमानयति वत् दुष्कृतविनाशनमानुषङ्गिकं प्रयोजनमित्यर्थः धर्मो नाम चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्य
वस्य पारमार्थिकवर्णाश्रमसाधनरूपः पंचमहायज्ञादिः तस्य संस्थापनं संसारदोषज्ञापनेन निवृत्तिदुःखकृतावि...
कल्पमात्रेणाप्युपपद्यते साधूनां त्याग्यासनात्र भोजनादिषु भगवता सत्त्वे ते मानानां तद्विनाशनमात्रमपि कल्पसह
मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानी
श्वरस्य ज्ञानानन्दघनस्य ... संभाषणादिभिः परित्राणं सुखीकरणं धर्मसंस्थापनं च संकल्पमात्रेणोपपद्यत इति भावः यद्
कं मर्त्यशिक्षणं तदाह ... इति तदस्मिन्नवतारे निदर्शयति ... अन्यथा ऽवतारस्य मर्त्यशिक्षणा
स्याभावे ईश्वरस्य ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ... सर्वे निपतुः रसापहे
तो रावणो ... किंकार ... स्वस्य स्मि त्रि रत्ति ज्ञाप्य परिच्छिन्नानन्दस्वरूपे आत्मनि रमतः उक्तवि
ध स्वस्वरूपानुभवेन नित्यसंतुष्टस्य विषयासक्तिरहितस्य सीताकृतानि सीताविश्लेषादिभिः कृतानि व्यसनानि दुः
खानि कुतः कस्माद्धेतोः स्यात् ... एकवचनं कुतोऽन्यथा स्यादमत इति पाठे तत्तु सुगमं सर्वनियं
तुः सर्वान्तरात्मनः स्वानुभवे संतुष्टस्य श्रीरामरूपस्य नास्ति तस्य परब्रह्मणः सीताविश्लेषादिकृतव्यसनानुकरणं
निरतिशयदुःखावहः संसार इति लोकस्य प्रदर्शयितुमेवान्यथा ... तस्य सीताकृतव्यसनानि न घटन्ते

भा०पं०ना० एवं भारते वर्षे उपास्यं भगवद्रूपं उपासकं जप्यमानं मंत्रं स्तोत्रं चाह भारतेपीति भारतेपि वर्षे भगवान्नारायणाख्यो बद
रिकाश्रमे आकल्पांतं कल्पपर्यंतमव्यक्तगतिरलक्ष्यमेवं करोतीति तत्रेद्विज्ञातचेष्टः तपश्चरति कथंभूतं उपचिताः प्र
१५ वृद्धा धर्मादयो येन तदुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगोपरमं आत्मोपलंभनमात्मा उपलभ्यते साक्षात्क्रियते येन तदात्मो
पलंभनं तत्र कर्मधारयः तत्र धर्मः कर्मयोगः ज्ञानमात्मपरमात्मज्ञानयोगः वैराग्यं मनोनिग्रहः ऐश्वर्यमणिमादि
नियोगः प्राणजय उपरमो बाह्येंद्रियजयः किमर्थमेवमनीश्वरवत्तपश्चरतीत्यत्राह आत्मवतामनुग्रहाय आत्मवतो नु
गृहीतुं मुमुक्षवः एवंविधं तपः कुर्युरित्येवं शिक्षयाज्ञाननुग्रहीतुमिति यावत् आत्मवत्स्वनुग्रहे तस्य कृपैव कारण
मित्याशयेनाह अनुकंपयेति तं श्रीमन्नारायणं भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः नारदः वर्णाश्रमवतीभिर्वर्णाश्रमधर्मानु

श्रीशुक उवाच भारतेऽपि वर्षे भगवान्नारायणाख्यः आकल्पांतमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगोपरमात्मोपलंभ
नमनुग्रहायात्मवतामनुकंपया तपो व्यक्तगतिश्चरति १ तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभि[illegible] प्रजाभिर्भ
गवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरतीदं चाभिगृ
णाति २

वर्तिनीभिः भारतीभिर्भारतवर्षवासिनीभिः प्रजाभिः सह सांख्यमात्मपरमात्मज्ञानयोगः योगोऽष्टांगवर्णा
श्रमोचितपंचमहायज्ञादिरूपः कर्मयोगो वा आभ्यां भगवत्प्रोक्ताभ्यां भगवद्गीतायां चाधिकेन प्रोक्ताभ्यां अन्योन्यानवगीत
त्वमित्यारभ्य एवाहे अभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु इत्यारभ्य चोक्ताभ्यां गीतायां वेदवचनत्वात् ब्रह्मणोक्तं परमभ
क्तिभावेन परमभक्तिरूपेण भावेनाभिप्रायेण उपसरति अनुवर्तते कर्मयोगज्ञानयोगानुगृहीतनिरतिशयभक्ति
योगेनानुवर्तते इत्यर्थः कथंभूतः भगवतोऽनुभावः उपवर्ण्यते येन पंचरात्रेण तद्भगवदनुभावोपवर्णनं तत्पंचरात्रं सा
१५

लुब्धतीस्मुक्तरीत्या देवानानवेद्य तारं तस्य मनालोच्य उपकार भासमवले ख्यातिर्यंक्रि रुत्वमात्रेणापरित्यजतोनिवसिरा यसुहृत्वमस्यमत्वे [illegible] शिखुलमेतरेणानित्यानया यिनोः सीतालक्ष्मणयोस्त्यागेनधृष्टलं इत्युक्तं भवति ६ तारत [illegible] स्यमना दृत्वा स्त्वा क्रिवलस्यमात्रेणानिरर्तिन्त्रायथ्रीत्रिविक्रिपत्वरूपे तदस्मिन्त्रलावनारे रुद्रीपतिनेति महतः न्नरण्णगेन्द्र उभाज्जनेनि नजन्मादिविशिष्टं पापीपासमर्पिरहत्नुः त्रि क्षीरित्रस्य श्री रामरूपेणावस्थितस्य वृत्त्रणः जन्मविप्रादिजन्मनतोवहेतुः तथा सोदयो थ्यय न सुकुर्द्धिन्त्रातयोनतो षहेतवः नैपिद्यापि तस्यानुग्रहदर्शनादितिभावः तथाहि तिर्यंचोभावः तैर्यंत्र [illegible] तिर्यक्त्वं तेन सखान्वनौकसः वनस्थानलान्कपीन्श्रुतिलक्ष्मणाग्रजः पूर्वोक्त विधानं तावतार रूपलक्ष्मणाग्रजः। नित्यं तसहस्रेचैः श्रीरामः सरव्यं चकार वृत्तत्याक्षर्पि सख्यमिति पाठ सरव्यविषयेनञ्चकारत्यर्थः तैर्यग्विसख्यमितिपाठे। पत् यस्मात्तेज्ञैनसो भगादिभिः विसख्यान्परित्य [illegible] कानणिनोस्मान्सरव्यं चकारजन्मादिकं तारतम्यमनवेद्यसंश्रयमात्र एणस्माभिर्हीनैः स(सरव्यं कृतवान् वतान्ते स्यसुहृत्त्वमत्वमेवविधमिति लिनिवेत् मनावथमित्यर्थः ७ यत एवापनिरीतत्र

तज्जन्मनूनं महतोनसौभगं नवाक्सबुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसखानपिनो वनौकसःसक्रचकारसख्येवत लक्ष्मणाग्र जः ७ सुरोऽसुरोवाप्यथवानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमं भजेत रामं मनुजाकृतिंहरिं य उत्तरानमनयत्कोशलान् दिवमिति ८ यस्तेऽस्मत्तस्य मनुजाकृतिमनुष्याकारं श्रीहरिसुकृतज्ञं उपकाराभिज्ञं मध्ये व्रजीणि तां यातु पत्तयाः किं तेनकपे नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिम्रमभिकाड्क्षत इत्युक्तविधेपकाराभिज्ञपुरुषोत्तमं श्रीरामं [illegible] सुरासुरनराणां मध्येयः कश्चित्सर्वात्मना सर्वप्रकारेणकेनापि तदीयतासंपादनप्रकारेण भिपावत् भजेत्तमेवत्त कथं तन्मात्रेणैव तमनुगृह्ण ति तत्राह [illegible] यः श्रीरामः उत्तरकोशलानुत्तरकोशलस्थान् लोकान्तरगुल्मलतादीन्त्रस्वदेशवासित्वमात्रमवलम्ब्य दिव स्वकीयमत्पदंप्रापितवान् न केवलं ज्ञानक्रियाभक्तियोगानेवापेक्ष्यानुगृह्णाति स्वयं श्रीरामइतिभावः तथाचोक्तं श्रीवत्स कमिश्रैः त्वामा [illegible] मनेतिकवयः करुर्णमनाद्ये ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्ये: एतेषु केनवरदोत्तरकोशलस्थापूर्व

भा.पं.टी.

७६

त्रिगुणात्मकशरीरकर्तृत्वेऽपि गुणकर्तृत्वाज्ञानसंकोचाभावान्न च जीवादिवल्लक्षणकर्तृत्वं द्रष्टृजीवस्य गुणैः संसारित्वादि
मिति शिष्यस्य प्रधानस्य गुणैर्जीवात्मा हि लिप्यतेऽतो न दृष्यत इति वा यो जया एवं विद्विद्वेऽलक्षणत्वे अत एवासङ्गोऽयमा
त्मा हितो विविक्तोऽसङ्गः स्वतुल्याधिकहितो यत्रवस्तु [illegible] रहितः साक्षी सर्वस्य चेतना चेतनात्मकस्य तेन तु
तथा इच्छावेत्य सर्वविद्वत्साक्षी न लिप्यते न मः कर्तास्य सर्वा हितो न बध्यते इत्यपि पाठः तत्रास्य जगतः सर्गादौ सिसृक्षि
तिः स एव कर्तापि न बध्यते अस्मकृत्वा जीवस्तु त्वगुणान्तु गृह्य परमात्मा पतक कर्तास्वकर्मभिर्मनभोग रूपं तेन
सा कर्ता हि सोऽभिमानेन बध्यते संसारी भवति परमात्मा [illegible] जगत्सर्गादौ निर
पेक्षः कर्तापि न बध्यते जगद्व्यापारस्य लीलामात्रत्वेन सुखदुःखादिफलभोक्तृत्वाभावात्तत्रासक्त्यभावादिति भावः
तथा देहगतोऽपि देहेऽहं देहसंबन्धमुक्तेः सुखदुःखादिभिर्नहन्यते नाभिहतो भवति कुतः निर्विकत्वान्निरस्तनि
खिलदोषतया समस्तकल्याणगुणाकरतया च जीवविपर्ययेण लोऽदेहेंद्रियादिमोक्षितत्वात्त्वादि हिलक्षणस्वरूप
कलीकृतशील त्वादिति भावः तथा चायोगरस्तस्य ततोऽपि परश्रेयस्यलिंगं सर्वत्रहीति सर्वत्रावस्थानतोऽपि परस्य
त लोऽभ्रवर्णार्थगंधः संभवति कुतः सर्वत्र अनुतिष्ठति गुणत्रयसा भयलिंगं अचल तत्त्वं निरस्तसिद्धिवल दोषमनंत कल्या
णगुणाकरमभिधीयत इति तदर्थः अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः
इत्यादयः श्रुतयः समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः परः परस्य सकलात्मप्रवेलेशमात्रद्यः
संनिधयरे शक्त्यादयः स्म तथः अयं भावः जीवस्य कर्मविपाकत्वात्तत्कर्मानुगुणत्वेन तत्तेन हस्तु संबन्धो प्रवृत्ताः
वस्था तस्य तु प्रलयः स्वाधीनः स एव संबन्धस्तु हि चित्र नियमनरूपलीलारसापेक्षया हि तिष्ठति तथा च श्रुतिः
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति तथा हृषु स्वस्वकर्मानुगुणज्ञानाभ्रमस्य भिन्न तेन हि प्रस
दात्मस्वरूपात्मा स नाम नु न मपि पाव मिति गुणकीर्त्यां कर्मणा तेरेहितस्यानस्य जीवस्य परस्परं कर्मतदेशोऽप्य
नादितः साक्षिरूपो वसनवदनात्समुदायरूपं तत्र भगवतस्तेव परमस्य वततः अन्नमयः पुरुषः साक्षी तिमयल्लाम सहस्वेपा
तु अनन्तः संज्ञायामिलयस्य न विरोधः द्वा इति द्रष्टा तत्र पश्यद्वा द्रष्टा गृह्येः द्रष्टृते न स्यादा तौ परमात्मानं दृष्टान्
इति अयं भावः जीवस्य स्वकर्मानुगुणत्वेन दृष्टृदर्शनं नत्वसत्त्वात्मा कल्ये ने निर्गुणोऽपि परमात्मनस्तु निरुपाधिके
नानात्मरूपतयात्मदर्शनमिति [illegible] इति एवं भूतायम

निमित्तद्वयम्।

७६ पाद: गुणकर्मानुपृक्ता [illegible]

मैवमाह ॐ भगवच्छब्दार्थो पूर्ववत् परमं निरतिशयं शीलं स्वभावो यस्य तस्मै सौशील्यविशिष्टायेत्यर्थः महतो
मंदैः सह नीरंध्रेण संश्लेषस्वभावत्वं सौशील्यं अथ माश्रयणे लोकपापादको गुणः इदं वात्सल्य सौलभ्य स्वामित्वानाम
प्याश्रयणे लोकपापादकानामुपलक्षणं उपरतानात्मापानात्मा देहेन्द्रियादिः तस्य भावः श्वासनादिषडूर्मिवर्गः उपर
ते निरस्तमनात्म्यं यस्मात् येन वा तस्मै अकिंचनवित्ताय नास्ति किंचन समर्पणीयं येषां ते अकिंचना निष्कामा मुमुक्षव
स्तेषां वित्ताय निधये रत्नाय परस्मै पेलवतीर्थाय परहंसाय परमात्मके योगिनाम भवति सोऽजीवो यस्मात् एषोदराद्दि
त्वात् माक्षवस्याहत्वः यदहंतिनिरस्यति निखिलान् दोषानिति निरंसः एषोदरादित्वात् साधु भवेद्दुर्गोऽग्न्या इसस्य
नुशासनिकल्याणे परमश्चासौ हंसश्चेति कर्मधारयः परमः निरतिशयकल्याणगुणगणः हंसो निरस्तनिखिलदोषः तस्मै
परमगुरवे निरतिशयापदे शुद्धात्मारामाय नित्यासंकुचिता परिच्छिन्नानंदरूपत्वात् तस्मानुभवपरायाधिपतये सर्वभूतानाम
नारद उवाच ॐ नमो भगवते परमशीलाय अकिंचनवित्ताय निरस्तमायापनरनात्म्याय परमहंसाय परमगुरवे
आत्मारामायाधिपतये नमो नम इति ३ गायति वेदं कर्मस्वसर्गादिषु योऽनवुध्यते न हन्यते देहगतोपि देहिके :

दष्टुर्न दृश्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ४ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीपतये परमात्मने नमः
धिपतये सर्वभूतानामधिपतये अग्रेसराधिपतिरिति श्रवणात् नमस्कारोऽभ्यासो गुणभेदाभिप्रायकः इदं वत्समाप्य
श्लोकचतुष्टयं स्तुतिरूपं गायतिपठतीत्यर्थः यद्वा इदं वक्ष्यमाणं गुणजातं गायति नावक्तृगत्कारं कंचिद् विहितस्तोत्रं
निरस्तनिखिलदोषनिस्समाभ्यधिकं सर्वज्ञं नमस्करोति कर्त्रेति अस्य कल्पस्य चिदचिद्वान्मकस्य जगतः सृष्ट्या
दौ कर्तापि योऽनवुध्यते नाभिमन्यते वा नजर्जापि भगवान् स्वसंकल्पगुणकर्मविभागकः तस्यकर्मेरपि विष्णुकर्तारमन्य
ये इति भगवदुक्तरीत्या कृत्स्नजगत्स्रष्टा परमात्मा न तु लोककर्ता पितृरिवमनुष्यपशुपादपत्वादेन स्वयं कर्तारं न
मन्यते सज्यानां देवादिपदार्थानां देवत्वमनुष्यत्वादि नानाविधसर्गकर्मलिप्तस्य पशाकीनामेव गुणकर्मण्यग्रता
नकारणत्वात्मानं गुणकर्मानु गुणकर्तारं मन्यते न तु साक्षात् किंच प्रनिहितं मन्यत इत्यर्थः तथा देहगतोपि जं
न रात्मतया देवादिदेहस्थोऽपि देहिके देहसंबंधप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्योऽन हन्यते नाभिभूयते एवं दृष्टुर्जीवस्य
यद्दृश्यमचेतनं तस्यगुणैः रजआदिभिर्योऽन दूष्यते नसंकुचितज्ञानो भवति कर्मत्वेपि मोहाभावात् देहस्थत्वेपि दुःखाभावात्

वि.पु.टी.

११

भारते पीत्य पिशाचा द्वा द्वीपांतरे प्रवृत्ताः पर्वतानदयश्च संतीति सप्तविंशे सरितः शैलाश्च सरिच्छैलाः बहवः तावच्छैला
नुदिपूलिमलयसह्या दिनाकामगिरिरित्येतेन अन्ये च बहवः संतीत्याह अन्ये च शतशः सहस्रशः शैलाः संतीत्यनु
गः नदीर्वत्समाराणे स्ता सोऽत्यतिस्याने प्रभावं चाह तेषामिति तेषां शैलानां नितंबे प्रस्रुतेभ्यः प्रभवाः संभूताः नदीः
प्रावेतास्वामासिप्रुवाः नद्यो सिप्रवाः प्रुसेव्यानाः संति १० एतासां नदीनां प्रपेजलानि भारत्यः भरतवर्षस्थाः
प्रजाकर्म पूर्वसवलं दीर्घाभावश्चार्षः नामभि रेवपुनंतिनामभिरेव पावित्रयंतिहि गंगागंगेतिपोर्ब्रूयोजनानां पा५

श्रीमुक उवाच भारतेवर्षे सरिच्छैलाः संतिबहवः मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूटऋष
भः कूटकः कोल्लकः सह्योदेवगिरिर्ह्यृष्यमूकः श्रीशैलोवारिधारो विंध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारि
यात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये
शतशः सहस्रशः शैलास्तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्याताः १० एतासामपो भारत्यः प्रजा
तापं नामभिरेवपुनंतीनात्मना चोपस्पृशंति चंद्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी
वेणी पयस्विनी शर्करावर्ता तुंगभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा
सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिंधुरंधः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मं
दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधवती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चंद्रभागा मरुद्वृधा वि
तस्ताऽसिक्नी विश्वेति महानद्यः ॥ नामभिरेवपुनंतीति प्रजास्ता

शतेरपि मुख्यानेसवेपापेभ्यो विमुक्ताः लोकं सगच्छंत्याय मिपुकस्मरणमात्रानुसंधेयं पापं नाम भिरेवपुनंतीति प्रजास्ता
आपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशंतीत्यन्वयः नदीरूद्दिशतिचंद्रवसेत्यादिना विश्वेत्यंतेन सिंधुः शोणश्च नदा
वित्याह सिंधुः शोणश्च नदाविति कावेर्याः पयस्विनीत्यादि ... तिनपूतरपरः गोकर्णीवर्द्धन्यापात् गंगानुप्र
वेशप्रपंचितैर्वेत्यत्रानुकेनिवोधं ११ अस्य भारतवर्षस्य प्रासस्त्यप्रतिपादनपरान भिपुक्तैर्गीतान् श्लोका

न् तस्यप्राशस्त्यकारणमाह राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

एवं जीवपरयोर्हेयास्पदत्वोत्प्रत्यनीकत्वे उक्ते इदानीं जीवस्य देहपतिरसंबोधपो देहाधर्मान्नासक्तापरमात्मनस्तत्वमभक्ति
रेवसैवपुरुषत्वनुरुत्वेनमहत्वमभिहितेत्याह इदं हीति हे योगेश्वर हिरण्यगर्भो योगोपायं पुर्णं कौशलं जगाद ततदिदं मे व
किं तादृगित्यत्राह उज्झितदुः कलेवरः उपेक्षितशरीरः कलेवरशब्दः तत्त्वं धिनामपुपलक्षकः उपेक्षितदेहो नुवं धा
...मवा प्राप्नोति स्वं तत्काले यं तत्कालपर्यंतं भक्त्याध्यानयोगेन त्वयि मनो धारयेत्स्थिरं कुर्यादिति पदं ७ एवं देहाद्युपे
क्षयापरमात्मभक्तिरेव जीवस्यानर्थपरिहारार्थी त्युक्तं इदानीं मुक्तेर्विषयभक्तिरेहि तस्य केवलशास्त्राध्ययनादिरूप
त्वान्निःफलत्वमाह यदेहीति ये हि केचपुष्पानलादि मुक्तिकेवलत्वं कींदिपु कामेषु लंपटः आसक्ताः स्तनादिषु विषयेषु।
वितनपत् तेषामनपापोर्यं चिंतयन्तीत्यर्थः विज्ञानधीलशास्त्रोपि कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययान्मृत्योः शंकेत विभीया

इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत् । यदंतकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतो-
ज्झितदुःकलेवरः ॥ ७ ॥ यदेहिकामुष्मिककामलंपटः स्तनेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् । शंकेत विद्वा-
न् कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलं ॥ ८ ॥ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरे र्पितां त्वन्मायया
अहंममतामधोक्षज । भिंद्याम येन त्वयि नः सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावजमिति ॥ ९ ॥ ॥

न् तस्य योपपन्नः शास्त्राध्ययनादिरूपः स केवलं श्रम एव निष्फल एव मरणभीतस्य शास्त्रश्रमो निष्फल इत्यर्थः ८
यतो विदुषोपि भय एव दृष्टान्तात् तस्मात्प्रभो हे अधोक्षज त्वमेव नो योगं विधेहि संपादय त्वत्प्रसादादेव नो योगसिद्धिरिति
भावः इहयोर्योगं त्वयि स्वभावजं निरुपाधिकं कामात्पकलमिति यावत् येन योगेन वयं त्वन्माययामानः कुत्सिते कले-
वरे अर्पितां अहंमतां दुर्भिदां रूपचितरेः सर्वदात्मकृताम् अहंममतां अहंकारममकाररूपामविद्यां भिंद्याम
मत्वजेमः त्वत्प्रसादात्यत्नत्वद्भक्तिं योगान्नानर्थनिवर्तक इति भावः ९ एवं भारते उपास्य भगवद्रूपादिका-
मुक्त्वा अथास्मिन्नेव वर्षे प्राधान्येन पुरुषत्तमान्तर्वर्तान्नदीराह तत्र प्रथमं पर्वतान्संग्रहेणाह ॥ ॥
॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ० ॥ ० ॥

यदाह विद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण विद्या पुण्यपापात्मकं कर्म भक्तियोगोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म तद्बन्धनद्वारेण महा
पुरुषो भगवान् तस्मिन्प्रसङ्गो भवति तदापवर्गाख्यविधानमपवर्गाख्यं भवतीत्यन्वयः धर्मेण पापमपनुदतीति कथा
पि कर्मणि सिद्धे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति श्रुतिस्मृत्युक्तेः स्वस्ववर्णोचितनभिसंहितफलकर्मानुष्ठानेनाविद्या
ग्रन्थिनिरसनं तद्द्वारेण महापुरुषे प्रसङ्गः प्रकृष्टः सङ्गः विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितो ध्यानरूपो भक्तियोगो
भवति तदापवर्गो भवतीत्यर्थः अविद्याशब्दोऽत्र पुण्यपापात्मककर्मपरः न देवकर्म अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा
विद्ययामृतमश्नुते इत्यत्रापि स्वव्यतिरिक्तं ज्ञानमविद्याम्नायः ब्रह्मविद्यामधिकृत्य पठितेमृत्युमविद्यये त्या
दि श्रुतस्य शब्देनाभिधीयते अविद्यया मृत्युमित्यादावविद्याशब्देनानभिसंहितफलं वर्णाश्रमोचितं कर्म
च्यते। मृत्युपदं तु तरणोपायत्वं अवलं विरोधान्नाविद्याशब्दस्यानीतोऽन्यथावर्णविधान ... न
हि मृत्युशब्दस्यानेयोऽर्थः अविद्याशब्देऽपि विद्याकर्मत्वेन कर्ममात्रे वर्तमानो यथोचितं कश्चिदन
भिसंहितफलं वर्णाश्रमोचितं विहितं कर्म सिध्यति कश्चिद्बन्धकं कर्मेति विवेकः महापुरुषप्रसङ्गे विशिनष्टि ना

यो सौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्ये निरुक्तनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोगल
क्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषप्रसङ्गो भवति ॥१२॥

नानागतिस्वर्गनरकादिगतिस्तन्निमित्तो न भवतीत्यनानागतिमित्तः स्वर्गादिगतिनिवारकः मोक्षसाधनमिति भावः
निमित्ताविद्या ग्रन्थीति पाठे नानागतिनिमित्तेति च्छेदः स्वर्गनरकादिनानागतिनिमित्तभूताया विद्यातद्रूपे
ग्रन्थिस्तस्य रन्धनद्वारेणेत्यर्थः ग्रन्थिशब्देनाविद्यायाः दुर्भेद्यत्वमभिप्रेतं न विद्यते अन्यदैहिकामुष्मिकरूपं
निमित्तं फलं यस्य स अनन्यनिमित्तः निष्कामइत्यर्थः स चासौ भक्तिलक्षणो भक्तियोग इति कर्मधारयः एवं यदा हीत्य
स्योत्तरमुक्तं वर्णाश्रमधर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वं तत्र प्रकारश्लोकः अविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेणेत्यनेन महापुरु
षप्रसङ्गद्वारेणेत्यनेनानुग्राह्यश्लोकः अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण इत्यनेनानुग्राह्याकारश्लोकः महापुरुषपुरुष
भक्तात्मनी

अस्मिन्नेवेत्यादिना प्रसंगादुक्तं तेन ग्रन्थेन अस्मिन्नेव वर्षे भारते लब्धं जन्म विप्रादिजन्म येन तेन । पुरुषैः शुक्ललोहित
कृष्णवर्णेन सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकेन कुशलाकुशलमिश्रलक्षणेन प्रारब्धेन स्वकृतेन कर्मणा वश्याः दिव्यादिगतयः तत्र शु
क्लकर्मणा दिव्यग[illegible]तिः रजःकर्मणा मनुष्यगतिः तमसकर्मणा नारकगतिः तथा च भगवद्गीतासु ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्व
स्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसा जघन्यगु[illegible]णवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा इति मयापि ततोपि[illegible] आत्यन्तिकेन स
त्त्वेन दिवं देवाः प्रयान्ति[illegible] रजः स्वभावेनेत्यादिना एवं दिव्यादिगतयः प्राप्ताः तत्स्वस्य विधीयते संपाद्यते हि य
स्मात्सर्वा एव गतयः आनुपूर्व्येण कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति सर्वेषामविशेषेण चेत्युक्तं[illegible] वश्यत्वादुक्तानां [illegible]
[illegible]सादिभिः [illegible] दिव्यादिगतीः सर्वाः सर्वेषां साधारणमित्यर्थः एवमस्मिन्नेव वर्षे यथावर्णविधानं
[illegible] यदि धान्ये [illegible] यस्तपः कोपवता [illegible] ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं
[illegible] विप्रादेः [illegible]

५ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन प्रारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषना
रकगत्यो [illegible] आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयते यथावर्णविधानमपवर्गोऽपि भवति ॥

[illegible] दानमीज्यस्याध्ययनं [illegible] कर्म [illegible] इत्यादि विधानं [illegible] शुश्रूषा
[illegible] विधानं च [illegible] तिक [illegible] विधानं [illegible] फल [illegible] कर्मानुष्ठानानुष्ठे
[illegible] एतत्रावर्षे [illegible] साधन [illegible] धर्मानुष्ठान संभवाभिप्रायेण [illegible]
हीन [illegible] अपवर्गो [illegible] भवति [illegible] संभवाभिप्रायेण [illegible] इहैव [illegible] तस्मिन् [illegible] लोके [illegible] वि
न्यत्रापवर्गसाधनधर्मानुष्ठानाः संभवाभिप्रायेण [illegible] इत्यादि [illegible] वर्णानामनुपपत्तेः ननु य
[illegible] धिकारस्य भगवता [illegible] वर्णाश्रम धर्मः [illegible] साक्षादपवर्गसाधनं [illegible]
[illegible] वर्णविधानं कृतः [illegible] भवति [illegible] अनुग्राहकः [illegible] अनुग्राह्यः [illegible]
अनुग्राहकः अनुग्राहकेभ्यः [illegible] कथं वा [illegible] अनुग्राह्यस्य कीदृशः अनुग्राह्यस्य वि
षयश्च कीदृश इत्याशंक्याह योगाविति ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३४

भा॰ पं॰ ५ वर्षान्तरस्थानां लोकानां तस्यानां मनुष्याणां भगवत्सेवानुपपत्तेः किं वदन्त्यिदं त्रिदिवसिः किमिति दुःखेनापि कर्मिष्ठा
१८ कैः क्रतुभिस्तपोव्रतैः ~~क्रतुभिस्तपोव्रतैः~~ तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं व्रतं प्राजापत्यादि के दानं पात्रेषु द्रव्यत्यागा
त्मके कलादिभिस्तत्साध्येन फल्गुनात्यल्पफलेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या वा किं न किंचित्फलं कुतः यत्र स्वर्गादौ
श्रीमन्नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रमुष्टा नितरां तिरोहिता अतिशयितानां इन्द्रियाणामुत्सवो यस्मात्तस्मात् अयि
श्रीमन्नारायणपदपंकजस्मृतिविरोधीति भावः २४ कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवः जन्म यस्य तस्मात्स्थानजयात् दुष्परिहरत्ता
केंद्रियोत्सव एव भगवत्सेवाविरोधीति भावः परिलोकापेक्षयेत्यर्थः क्षणमल्पमायुर्येषां तेषां भारतभूजयः भारतवर्षप्राप्तिः
लोकप्राप्तेश्च कल्पान्तु भावमुक्तो परिलोकापेक्षयेत्यर्थः तथा भारतवर्षे जन्मलाभरूपोत्कर्षप्राप्तिरूपो जयः वरं श्रेष्ठ
अ॰ प॰ ५२ जिजयेनोत्कर्षप्राप्तिः ऊर्ध्वस्थाने पुण्यक्षयोत्कर्षप्राप्त्यपेक्षया भारतवर्षे मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण कृते सन्न्यस्य भगवति समर्प्य मनः
इत्यर्थः भारतभूजयस्य श्रेष्ठत्वे हेतुमाह अस्थिरेण मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण कृतेन सन्न्यस्य भगवति समर्प्य मनः

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टा
तिशयेन्द्रियोत्सवात् २४ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात् क्षणायुषां भारतभूजयो वरं क्षणेन मर्त्येन कृतं
मनस्विनः सन्न्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः २५ न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यतां २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मनस्विनः मनस्विनः भगवत्पादसेवकाः संतः हरेरभयं न विद्यते भयं कालकृतं जन्मजरामरणादिनिमित्तं यस्मिन् तत्पदं स्था
नं वैकुण्ठरूपं यान्ति कल्पायुषस्तु कल्पानन्तरं पुनर्भवमेव यान्तीत्यर्थः २५ अतो यत्र वैकुण्ठस्य भगवतः कथा एव सु
धापगा अमृतनदी सा तदाश्रया भगवदाश्रयाः नास्ति तत्र दीर्घे वा परः साधवः साधुशीलतया ख्याताः भागवता भगवन्नि
५३ ष्ठाः तस्यैव यज्ञस्य भगवतः मखाः यज्ञा महोत्सवाः यत्र भगवत उत्सवो भवति तस्मिन् भगवत्सेवापि यत्र लोके सर्वयज्ञानां
सेतिपत्व महोत्सवो यत्र नास्ति तत्र महोत्सवरूपाः यज्ञेशस्य भगवतः मखा न सन्ति सुरेशस्य मखाः
चतुर्भुजे वैवेति भगवद्वाक्ये ... विध्वं विमर्तिभुवनस्य नाभिरिति श्रुते ... १९ एवं भारतव
र्षस्य तत्रत्या प्रजाः न सन्ति सुरेशस्य ब्रह्मलोकोपि सेव्यतां न प्राप्यतां नापि प्रार्थ्यताम् न भवतीत्यर्थः २६ एवं भारतव
र्षः २ तत्रस्थानं विनिर्धार्य नारायणस्थाने पिनरात्मप्राप्तिं दर्शयति इत्याह इति ... स्थिनं भारते वर्षे येषां जन्म

१९

त्यादिना यद्यपि सर्वभूतात्मशब्दवासुदेव [illegible] शब्दयोस्तुल्यार्थतात्पर्यादेवताविशेषनिर्द्धारविषया वासुदेवश
ब्दोक्तं वासुदेवशब्दावयवार्थप्रदर्शनाय सर्वात्मनीत्युक्तं इत्यतो न पौनरुक्त्यं भक्तियोगविषयं चिर [illegible] चि ह्रिन्नत एव त्वेन
विशिंष्टि अनात्म्य इति आत्मनो भावः प्रकारः अपृथक्सिद्धविशेषणं शरीरं आत्म्यं ततो यस्मिन्स किं जीवः नेत्याह
अनिरुक्ते देवमनुष्यादिनामरूपाभावमनिरुक्ते अनात्म्य इत्यचेतनव्यावृत्तिः अनिरुक्त इति बद्धजीवव्यावृत्तिः
सत्तर्हि किं मुक्तजीव अनिलयने आधारान्तरानपेक्षे [illegible] अनेन मुक्तजीवव्यावृत्तिः तेषां हि भगवानाधारः ब्रह्मरूपा
यकल्पते ब्रह्मलोकेऽपि तिष्ठाहमित्युक्तत्वात् अचिद्व्यावृत्तेर्जीवपरः अचित्त्वात् सत्तर्हि नित्यसिद्धः नेत्याह परमा
त्मनीति अत्र रहस्यत्वात् मुक्तनित्यसिद्धयोर्भागदृशस्य बाध्यात् ह्युभयोर्व्याप्यत्वेन [illegible] तः परमात्मा ह्यमितो
पुरुषो लोके तस्मात्तमेव च हरेः सर्वात्मत्वान्निरूढस्यान्तरं उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः इति २

एतदेव हि गायन्ति देवाः अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः २१ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्नित्यर्थः एवंविधे भगवति भावद्रूपपूर्णे [illegible] निरस्तनिखिलदोषे योऽसावनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण
इत्यन्वयः २१ एवं स्वर्गापवर्गसाधनभूतबहुविधधर्मानुष्ठानोपयुक्तप्रदेशत्वाद [illegible] भारतवर्षस्य शस्त्यं अपेत्य तत्र
प्राशस्त्यप्रतिपादनपरान् श्लोकानवक्तुं तेषामविगीततां दर्शयति एतदेवहीति एतत् हर्षप्रकाशस्त्यं गायन्ति देवा इ
तिशेषः श्लोकानेवाह अहो इत्यादिना अमीषामेभिः कर्तृभिः संबंधविवक्षया षष्ठी किं शोभनं सुकृतमकारि
अहो स्विदिति किं स्वयं साधनं विनैव हरिर्भगवान्प्रसन्नः किं नि [illegible] तिशयसुकृतमेवै [illegible] भिः कृतं किंवा स्वयमे
वैषां भगवान्प्रसन्नः एवंरूपस्य धर्मस्य दुष्करत्वादिति वितर्क्यते कैरि [illegible] त्यत्राह यैर्जीवैः भारताजिरे भरतवर्षाङ्ग
णे भारतप्रदेश इत्यर्थः एवं भारताजिरस्य तत्रापि जन्मनश्च प्राशस्त्यमुक्तं तच्च कारणं मुकुन्दसेवौपयिकमित्युक्तं

अर्थितः प्रत्युपार्थ्ये दुर्भिः प्रार्थितः स्वर्भगवानर्थितं याचितं तं प्रत्युपार्थ्ये दिशति ददाति तीर्थं समयं तत्रापि नैवार्थे दः न परमप्रत्युपार्थ्येदः अ
रात्प्रत्युपार्थ्ये दोनत्वे निश्चितमिति शयं मोक्षे न प्रत्युपार्थ्यं प्रदो न ददित्यर्थः यत अर्वाचीनप्रत्युपार्थ्यदः नानंतरमर्थिता अर्थितुर्या
पन्नानिरीक्ष्ये रथिनं दिशन्नपि तदर्थं भवानि तिमात्रः एतदेवाह जनः अपि प्रत्युपार्थो पि यतः प्रत्युपार्थ्यो नरोत्तरे मत्यर्थिता
याचिता एवमपि प्रत्युपार्थ्ये [illegible] नाभिमुख्यान्वयं केनापि मदरिद्रत्वमुक्तं दरिद्रोयत्वसंतुष्ट इत्येकादशो क्लेः अथानिच्छतो मम मृदुतं
सर्वप्रत्युपार्थ्या नागोमीनभोगतार्थं [illegible] माह अनिच्छता मकाम्यमाना नो भजतां जनानां इच्छापिधानं इच्छायाः पिधानमाच्छादनं
स्वकीयं पादपल्लवं स्वयमेव विधत्ते समप्रत्युपार्थ्यत्वं पित्राणामेव ददातीत्यर्थः १९ एवंभारलेमुमुक्षुत्वमत्त्याय त्वमनोषित मा वि
कुर्वंतमत्तमेव [illegible] स्तुवंति यदिनः अस्माकं स्त्रीत्वं मित्थं त्वस्य सम्यग्यजनस्य सत्कस्य वचनस्य स्वर्ग सुखावशेषितं स्वर्गसुखेनावशेषि

मत्संदिग्धा स्वर्थितमर्थितोनृणां नैवार्थ्ये स्येयप्सुनरर्थितायतः स्वयं विधुतेभजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं १९
यद्येनः स्वर्गसुखावशेषितं स्थिरस्य सत्कस्य स्तनस्य शोभनं तेनाजनाभेस्मरतिमज्जन्मनः स्याद्वैदेहिर्यैस्तजनांशंतनोति २
प्रवदज्जेनद्वीपस्य राजन्नन्यद्वीपानन्योदेकउपदिशति समगामजैरस्मात्त्वेषुणाइमांमहोंपरितोनिवनजिरूपकल्पितान् तथ
यास्वर्ग प्रस्थस्वर्भूमुक्तमाथवनेनोरमएको मंदरहरिणः पांचजन्यः सिंहलोलकेति २१॥

तं अस्माभिः स्तुतं याग ग्राहिन्नपं स्वर्गादि
सुखं संपाद्य किं चिक्षोभ नं समुत्पन्नप्रपंजकावशिष्टमस्तिचेद्युदीत्यर्थः तेनेत्रौ तिनवभ्रमेनकमोगमनो स्माकं अंजनामेभारतेवर्षे भमेवद्विषय
तस्मृतिमजा मनन्जन्मस्यान्नजन्मनेवभगवद्विषयकस्मृतिसंभवात्संभावितस्मृति [illegible] जन्मतः किं स्यादित्यत्राह्यतः स्मृतिवश
जजन्मांतरीतं सुखं नौक्रंतेयं सुखं तस्मोनिर्ददातीत्यर्थः २ एवनववर्ववंडलक्ष्मकंजरद्वीपसंसत्स्थानं सपर्वतादिं सवर्णोत्र्यमेयमेवमन्वजम
जवर्णेवर्जे जंद्वीपस्योपद्वीपजत्वोन्माह जेवद्वीपस्येति हेराजन् एके अभियुक्ताः अजजेद्वीपस्योपद्वीपानुवदंति तेजंबूद्वीपाः न भिये
नहस्मचरगाणेमिनापरिस्नसानस्माद्सगरात्मजैः पारीयाश्वस्यान्वेषणसमयेइमांजेवद्वीपां ममिकांदरपृथिवीं तत्रान्नेतत्वनजीरव

क्रियाज्ञानकलापसंभृतां द्रव्यं फलपंचकं क्रियाः कर्मेंद्रियाणि ज्ञानं ज्ञानेंद्रियाणि च एतेषां कलापेन संघातेन च संभृतां पूर्णां भगवद्गुणकीर्त्तना
र्चनपदक्रमणाद्युपयुक्तानि विग्रहावलोकनसमर्पितफलस्वादघ्राणतोपभुक्तस्रग्गंधवासोऽलंकारवचनोच्छिष्टभोजनादिरूपस्वविषय
भगवत्सेवोपयुक्तज्ञानेंद्रियतदाश्रयभूतसंघातपूर्णामित्यर्थः एवंविधां नृजातिं प्राप्ता अपि ये यत्नं भवोपशमनाय न यतेरन् यत्नं
न कुर्युः पश्चात्तदिदं भयं ७ नः वनौकाः इव वने स्थिता ओकाः शकुंताः इव ओकः शकुंतपंजरात् विनिर्गताः उचसमवाये इत्यस्मो
कः कस्मात् यद्गत्वा कल्वेच ऊकः ऊचः कडले सत्वे एनिपातस्य तेकसस्वयं स्तुत्य पयज्ञापि किरः कडसर्विकारेयज र्थेकविधानमि
तिवचनेन पयपि घञ्प्रत्ययेन तद्रूपसिद्धिः स्तनपायेतोदात्तार्थमिदं निपातनं यजिभन मित्वरे णाद्युदात्तं स्यात् दिवौकसः जलौ
कस इत्येवमादौ तु अस्य प्रत्ययेऽगलादयो बहुलमिति वचनात्कत्वेद्भवं यथाशकुंताः लुब्धकानुमृतमपि पुनर्यांति तत्र

कर्म३

ज्ञान१

द्रव्य१

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञान क्रियां द्रव्य कलापसंभृतां न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंध
नं २७ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णा
ति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २८ ॥

वयमपि नाः विहरंति नहि भगवद्धर्मे तत्र यत् ७ अहो भारतवासिनां भाग्यमि
त्याहुः येभारतवासिभिर्नरैः बर्हिषि यज्ञे श्रद्धया विधिमंत्रकारणं मंत्रेण वस्तुतः सङ्कल्पादिषु देवतादिदेवतोद्देशेन
त्यक्तं तथाभागशः अग्नयेत्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिभागशो विभक्तं च हविः अस्मीयादि रूपेण एव स्थितः इष्टस्यापि
लब्धं तथाभागशः अस्मिन् देवतादीनां पृथक् नामभिराहुतो पूर्णः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामो निरवधिमहिमापि इतियावत् हविर्गृह्णा
ति इत्यादिनाभिराहुतः कृत इति दीर्घाभावः आर्षः पूर्णः स्वतो वाप्तसमस्तकामो निजाधिमत्त्वोपि इतियावत् हविर्गृह्णा
ति पूर्णः किमर्थं गृह्णाति तत्राह आशिषां प्रभुरिति यत आशिषां प्रभुरतो भक्तानां प्रभुदीनाय गृह्णाति आशिषः दातुं गृह्णा
तीति पूर्णः किमर्थं गृह्णाति तत्राह आशिषां प्रभुरिति २८ आशिषां प्रभुरित्येनेन यथार्था
रोधनेपापहरणमित्यर्थः तदुक्तं भगवता येयथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहमिति २८ आशिषां प्रभुरित्येनेन यथार्थ
दिचतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्वमुक्तं भगवान्भारते वर्षे आराध्य इत्युक्तं तत्रापि केवलभक्तानां तु वैति सत्यमिति ॥

द्वि त्रि नेर दिनाथ

आ. ग. प. टी. ८९

तेषु सर्वेषु गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैवाभिज्ञाताः प्रसिद्धाः आप्लक्षात् तावत्पर्यन्तं नामभिर्दिशति मणिकूट इति मेघमाल इत्यन्तेन तेषु पर्वतो नागिरयः त्वाहये सेतुशैला इति नदीर्निर्दिशति नामभिः अरुणा नृम्णादि नाविषु ... इति महानद्यः देवैरेव नामभिः ... पार्वाद्विवर्षे ... कृत इति सख्याते न रीयते ... इति महानद्य इति स्वरूपविनश्वविस्तरत्वादि महागुणमाहात्म्यः ४ पञ्चसप्तरानदीर्विशेषात्तेषु ... चतुरो वर्णान्नामभिर्निर्दिशति हंसादिना ... यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसः ... संदर्शनप्रजननाः ... इत्यादि

हंसादि संज्ञाः ... विबुधोपमसंदर्शनसौन्दर्ययेषां तानि प्रजननानि ... स्वर्गद्वारं ... यथा योगं त्रयीमयं ऋग्यजुरादिवेदत्रयाराधनेन ... यजन्ते आराधयन्ति ५ तेषां जप्यमाह मन्त्रमाह ... त्वात् ...

तेषु गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैवाभिज्ञाताः मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान्सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरा इति महानद्यः ४ यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ५ प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ६॥ प्रत्नस्येति प्रत्नस्य पु...

सर्वा ११२

ननु सत्यादेर्जगत्कारणस्येति यावत् सत्यस्याविर्विकारस्य ऋतस्य ... जीवव्याप्तेः तस्य तादित्वात् सत्यस्येत्यनेनाव्ययस्य ... अविकारित्वात् ... फलस्य ... उपचारात् ... इति श्रौतप्रयोगात् ... कर्मकारय ... तत्कारयितृत्वं च ... एव ... कर्मणः ... उपचारादेतोः ... शब्दावाचिनौ ... उपचारात् ...

श्रुत्रि चेतनर

नवशते नव सुरो

राम ८१

२४

श्रीमद्भा ... ८:४

एवं सोपद्वीपं जंबुद्वीपमनुवर्ण्योपसंहरति एवमिति हे भारत जंबुद्वीपस्य ये वर्षा इलावृतादयस्तेषां विभागो यथोपदेशं यथाक्रमं प्रत्यु
वर्णितः २२ इति पंचमे एकोनविंशः १९ एवं जंबुद्वीपः सप्रपंचमुपवर्णितः अथ प्लक्षादीनां उपवर्णनं प्रतिजानीते शुकः अतः अनं
तरं इति प्लक्षादीनां ये वर्षास्तेषां विभागः प्रमाणं लक्षणं संस्थानतः माउपरि द्वियोजः सप्तोवलखुष्टि विक्रमादीनां स्वभावतो वर्द्धकत्वरूप
संस्थानमपि तत्साधारणकारः उपनिरूपवर्ण्यते १ तादृशस्य द्वीपमुपवर्णयति जंबुद्वीप इत्यादिना जंबुद्वीपो यावत्प्रमाणेन संलेनदृष्टं तां
पंचयथा जंबुद्वीपो यावद्विस्तारः लक्षयोजनविशालः तावता लक्षयोजनविस्तीर्णेन क्षारोदधिना लवणसमुद्रेण परितो वेष्टित
आवृतः यथा च मेरुर्द्वीपमध्यस्थो जंबुद्वीपाख्येन द्वीपेन परिवेष्टितः इत्यनुषंगः तथा लवणोदधिरपि ततः लवणोदधेर्द्विगुणविशा

एवं लवणाख्यसमुद्रेण जंबुद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति २२ इति श्रीम० पंचमस्कंधे एकोनविंशोध्यायः १९
शुक उ० अतःपरं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते १ जंबुद्वीपोयं यावत्प्रमाणविस्तार
स्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जंबुद्वीपाख्येन लवणोदधिरपि द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो
यथा परिखा बाह्योपवनेन २ प्लक्षो जंबुप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधि
पतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनो
परराम ३ शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि ४ ॥ तेन द्विलक्षयोजनविस्तीर्णेन प्लक्षाख्येन परितः प्र

द्वी० भिन्नः क्षिप्तः आवृतो जंबुद्वीपस्यापि अत्र स्थः साकल्येनानुवृत्तास्य मितत्वात् उक्तं ततः समारूढ यथा परिखा बाह्योपवनेन परिक्षिप्तेति
लिंगपरिणामेनानुषंगः २ द्वीपमध्यस्थः प्लक्षो वृक्षः जंबुप्रमाणः जंबुवृक्षतुल्यः सप्तजिह्वः ज्वालात्मकः स्थलाहेतुरग्निरुपास्ते निवसति
तस्य द्वीपस्याधिपतिरधिपतिरित्यनेन प्रियव्रतं द्वीपाधिपस्य तत्वानिति गम्यते प्रियव्रतस्यात्मजः आग्नीध्रादिज इध्मजिह्वः तं प्लक्षद्वी
पं सीमाबंधनेन सप्तवर्षात्मकं विभज्य सप्तानां वर्षाणां नामानि तान्येव नामानि येषां ते सप्तात्मजेभ्यः सप्तवर्षाण्याकलय्य पश्चात्स्वयमात्म
योगेन भगवदुपासनात्मकभक्तियोगेन परराम परतः संसारान्मुक्तोभूदित्यर्थः ३ एषां नामानि नव वर्षाणि निर्दिशति शिवमित्यादि

अ० २ नं० ३ थीः १ ततश्च मुक्तानां विचार्य २

नानाशास्त्रकथा विधप्रकृतानाथा ॥ ६ ॥

श्रीभा.
पं.टी.
८२

तस्यद्वीपस्यशाल्मलस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः प्रियव्रतस्यात्मजः सप्तभ्यः स्वसुतेभ्यः तन्नामानि स्वपुत्रतुल्यनामानि सप्तवर्षाणि व्य
भजद्विभजदादित्यर्थः १० उक्तानां वर्षाणां च साधारणेन नामभिर्वर्षाणि निर्दिशति सुरोचनमित्यादिना सेतुशैलाः मर्यादागिरयः नदीरा हस्वम
तिरित्यादिना तद्वर्षपुरुषाणां च तुर्वर्णविभागं तेषामाराध्यं भगवद्वै पूज्यमानं मंत्रं चाह तद्वर्षेत्यादिना श्रुतधरादिसंज्ञा नामा
नियेषां ते वेदमयं वेदस्वरूपं भगवदात्मकं सोमात्मकं सोमात्मानं जीवविशेषं वेदेनोक्तेन तन्मन्त्रलक्षणेन स्वस्ववर्णोचितस्वधर्मे
णायजंते आराधयंति ११ स्वगोभिः स्वकिरणैः कृष्णशुक्लयोः पक्षयोः पितृदेवेभ्यो धमन्नमृतं पक्षे देवेभ्यः शुक्ले पितृभ्यश्चान्ते विभजन्त्स्वगो

तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत् १० सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं दे
ववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृंगो वामदेवः कुंदः कुमुदः पुष्पवर्षः स
हस्रश्रुतिरिति सेतुशैलाः अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति ११ तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषु
धरसंज्ञा भगवंतं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजंते १२ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः प्रजानां सर्वासां राजांधः
सोमो नस्त्वस्त्विति १३ एवं सुरोदाद्बहिस्त [illegible] द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तंबो देवकृतस्तद्द्वी
पाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति १४॥

वृ.तः ५

भिः कृष्णशुक्लयोः [illegible] पक्षे विभाजकत्वाभावेऽप्युचितकाले पितृ
दीनां स्वधास्वाहापूर्वकं हविर्दानमेव तस्यादिति भावः यतएवं पित्रादिभ्यो मसांकर्येणान्नस्य विभागेन प्रदाताऽयं तेनोऽस्माकं सर्वासां
प्रजानां राजा चंद्रः सोमः अस्मत्तमस्त्वत्सुखकारी त्वस्त्विति यावत् १३ एवं शाल्मलीद्वीपमुपवर्ण्य अथेतद्दृष्टांतेन कुशद्वीपमुपवर्णयति एवं
मिति यथापूर्वः शाल्मलः तथा कुशद्वीपोऽपि सुरोदधेर्बहिः द्विगुणमानेनाष्टलक्षयोजनविशालेन घृतोदधिना परिवेष्टितः स्वयमु
प्यष्ट [illegible] लक्षयोजनविशालः यस्मिन् कुशद्वीपे द्वीपस्य नामप्रवर्तकः अपरोऽग्निरिव प्रकाश [illegible] कुलः देवेन भगवता ब्रह्मणा नि
र्मितः स्वशष्पाणां स्वा [illegible] वयवानां कोमलतृणानां रोचिषा दिशो दशा विराजयति प्रकाशयति १४॥

राम
८२

92

भो १

षष्ठीपदिश्वरणं कुशेन मत्वर्दन विधान्यायेनात्रसूर्यजीवशरीरकपरमोपासनमुक्तं इत्यवगन्तव्यं ६ जम्बुद्वीपवर्त्तिविशेषेण सामान्येन
सर्वेषां पुरुषाणां मायुरादिरूपा सिद्धिरोत्पत्तिकी जन्मसिद्धा वर्तते अत्रेदमवगन्तव्यं मानसोत्तरगिरेर्मण्डलाकारत्वात्तेरेते भरतादि
जम्बुद्वीपवर्त्तिवर्षाणां दयः तिर्यग्लोकाराडमयूलो स्थिराः अन्यथा सप्तानां सप्तवर्षाणां विभागासंभवाच्च श्री वेमवेदपराणे वर्षाणां पू
र्वादिक्रमेण मेरुम्प्रत्य ७ एवं प्लक्षद्वीपः सवर्णपर्यन्तेन सेतुक्तः सवर्णाश्रमपुरुषउपवर्णितः अथ लक्ष्यते न शाल्मलीद्वीपमुपवर्णयति
ति प्लक्षइति यथा प्लक्षद्वीपः समानेन स्वतुल्यविशालेनेक्षुरसोदेन द्विलक्षयोजनविशालेनावृतस्तथा शाल्मलीद्वीपः [illegible] त्रि
गुणविशालः प्लक्षद्वीपापेक्षया चतुर्लक्षयोजनविशाल इत्यर्थः समानेन चतुर्लक्षयोजनविशालेन सुरोदेनाभि [illegible] तो वृतेना [illegible]

प्लक्षादिषु पंचसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियौजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ७ सुरोदस्तु स्वस
मानेनेक्षुरसोदेन प्लक्षवर्त्ती द्वीपो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः यो ८ यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा

तथा २

यस्यां वाव किल निलयनमाहुर्भगवतश्छन्दःस्तुतः पतत्रिराजस्य सा द्वीपहूतय उपलक्ष्यते ९॥

वृतः परिवेष्टितः ८ यत्र द्वीपे [illegible] शा

पृ २

ल्मली प्लक्ष [illegible] समानविस्तारा यस्यां शाल्मल्यां वाव किल शब्दौ निपातौ प्रसिद्धौ द्योतकः छन्दःस्तुतः छन्दोभिः सपर्णोऽसिगरु
त्मान् त्रिवृत् शिरो गायत्रं चक्षुः स्तोभः आत्मा साम तनुर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञीयं पुच्छं छन्दांसि गानं धिष्ण्यानि शिरांसि वायु
ज्येति नामेत्यादि श्रुतिः छन्दोऽवयवत्वेन स्तूयत इति छन्दःस्तुतः आर्षत्वात् भगवतो वाहनत्वात् छन्दोमयदेहत्वाच्च तेन तस्य गायत्र्यादी
नां तच्छन्दसां यवयवत्वेन तेषां तच्छन्दसां यवयवत्वे प्रोक्तो यः स पक्षिराजः सोपासनानि विधीयन्ते इति यवनो यत्र छन्दः सुपर्णो सौ त्यादि स्वयंस्तुतः स्तुतं यस्य
गायत्र्याद्यवयवत्वेन स्तावकं यस्य इत्यर्थः एवंभूतस्य पतत्रिराजस्य पक्षिराजस्य गरुत्मतः सोपस्थितस्य निलयनं नीडमाहुः विपश्चित इति
शेषः सा शाल्मली द्वीपहूतये द्वीपव्यवहाराय शाल्मलीद्वीप इति नामव्यवहारायेत्यर्थः उपलभ्यते उपलक्ष्यते दृश्यत इत्यर्थः ९ ॥

श्रीभा०
पं०टी०
८३

यथा कुशद्वीपः घृतोदेन स्वसमविस्तारेण वेष्टितस्तथा कुशद्वीपाद्बहिः क्रौंचद्वीपोपि द्विगुणः कुशद्वीपाद्द्विगुणः षोडशलक्ष
योजनविशालः स्वसमानेन षोडशलक्षयोजनविशालेन दधिमंडोदेन परिवेष्टितः दधिसमानोदकेन समुद्रेण परित उपक्लृप्तः
परिवृतः यस्मिन्क्रौंचद्वीपे द्वीपस्य नाम क्रौंच इति संज्ञा तन्निवर्तकः क्रौंचो नाम पर्वतोस्ति आस्ते १८ क्रौंचपर्वतं विशि
नष्टि यद्यपीति योसौ क्रौंचो गिरिः स्कंदगुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रहरणेन शक्त्या उन्मथितानि तेन वा कुंजा निचयसंभृताः पश्चाद्दधि
मंडोदेनासिच्यमानः दधिमंडोदे निलीनः पश्चाद्भगवता वरुणेनाभिगुप्तः अभयप्रदानेनाभिरक्षितः निरस्तभयो बभूव १९

तथा बहिः क्रौंचद्वीपोपि द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन यस्मिन्क्रौंचो नाम पर्वत
राजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते १८ योसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितंबकुंजो दधिमंडोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणे
नाभिगुप्तो विभयो बभूव १९ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वद्वीपं वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु
सप्त रिक्थादान्वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविंदमुपजगाम २० आ
मो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव
नद्यश्चाभिख्याताः २१ शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हिणो नंदो नंदनः सर्वतोभद्र इति अभया अमृतौघा आर्यका ती
र्थवती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्लेति २२ ॥

तस्मिन्नपि क्रौंचद्वीपे प्रियव्रतात्मजो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः ।
सप्तधा वर्षाणि विभज्य तेषु पुत्रतुल्यनामसु सप्तसु वर्षेषु रिक्थादान् दायादान् सप्त पुत्रान् वर्षाणामधिपतीन्निवेश्य
भूतिष्ठाप्य स्वयं परमकल्याणं निरतिशयमंगलं यशो यस्य तस्यात्मभूतस्य सर्वांतरात्मनो भगवतः हरेर्वैधदारिणश्चरणार
विंदं जगाम भक्त्या प्राप्तः २० घृतपृष्ठसुतानाह आम इत्यादि तेषां आमादीनां यानि वर्षाणि तेषां ... तोनि तेषां गिरयो मर्या
दागिरयः सप्त तथा नद्यः सप्तैवाभिज्ञाताः अन्ये च ते तान्सर्वं संतीति भावः २१ गिरीनाह शुक्ल इत्यादि नदीराह अभयेत्या

तथा५

राम
८३

न१ ना१

तस्य कुशद्वीपस्याधिपतिः हिरण्यरेतो नामा प्रियव्रतस्य पुत्रः स्वीयं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो वस्वादि[illegible]नामभ्यः यथाभागं विभज्य स्वयं तप
आतिष्ठत्तपसि युक्तोऽभूत् [illegible]षां वर्षनाम्नः सप्तपुत्रानाह वस्विति वस्विस्यादिना वस्वादीनामितरेतरयोगाद्द्वंद्वः तेषां वर्षेषु तत्तुल्यनामसु
सीमागिरयः सप्त तथा नद्यश्च सप्त सप्त च भवन्ति १५ शैलानाह चक्र इति चक्रइत्यादिना सेतुशैला मर्यादागिरयः नदीराह रसकुल्येत्यादिना
नदीर्विविधिनष्टि महानद्यः शतशः अन्यनदीरेव विशिनष्टि तद्द्वीपस्थानां कुशलादीनां चतुर्णां वर्णविभागं तेषामुपास्यं भगवद्रूपं जप्यमानं मंत्रं चाह
यासामिति यासां रसकुल्यादिनदीनां पयोभिर्जलैर्विधूतमलाः कुशद्वीपौकसः स्थानवेदेयास्तेकुशलकोविदादिसंज्ञाः जातवेदसरूपि

तद्द्वीपाधिपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत वसुवसुदा
नदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः १५ तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव चक्रश्चतुःशृङ्गः क
पिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति सेतुशैलाः रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्र
मालेति महानद्यः यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्मकौश
लेन यजन्ते १६ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् देवानां पुरुषाङ्गानां यज्ञेन पुरुषं यज १७॥

णं जातवेदसं जातवेदसः अग्नेरादित्वात् स्वार्थिकोऽण्प्रत्ययः कर्मकौशलेन यजन्ते जातवेदसरूपं तदस्याग्नेस्तोतिलयाह भगवंतं कर्म
नैपुण्येन यज्ञेनाराधयंतीति १६ हे जातवेदः त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो लिङ्गत्वेनासि [illegible] अतोऽसि हव्यवाडसि
त्वं पुरुषं यज्ञेनाराधयेति १७ हे जातवेदः त्वं साक्षात् परस्य ब्रह्मणः [illegible] भगवंतं [illegible] देवानां
अग्न्यादीनां भगवदात्मकानां [illegible] [illegible] शरीरभूतानां [illegible] [illegible]
पुरुषस्य परमपुरुषस्य अङ्गानां शरीरभूतानां [illegible] परमपुरुषं यज आराधय इति जनये अ
ग्न्यादीनां संबंधिना यज्ञेन भगवदात्मके [illegible] [illegible] यज्ञेन [illegible] परमपुरुषं यज आराधय [illegible] ॥ ॥
गेभ्यः समर्पितं हविरग्निने समर्पयितव्यः १७ एवं तद्द्वीपवासिनः क्रौञ्चद्वीपमनुवर्णयन्ति तथा वदति [illegible]

श्रीभा॰ पं॰ टी॰ ८४

तेषु उरोजवादिषु सप्त सीमापर्वता नद्यश्च सप्तैव सप्त पर्वतान्नदीश्चाह ईशान इति अनघेत्याभ्यां गद्याभ्यां तद्वर्षेषु। पुरुषा ऋतव्र तादि चतुर्वर्णा नामतः। वायुमात्मकं वायुशरीरकं भगवन्तं परमसमाधिना निरतिशयध्यानयोगेन यजन्ते आराधयन्ति कथंभूताः सन्तः प्रा णायामेन संयमाङ्गेन निरस्तरजस्तमः स्वरूप यथा तादृशाः २७ यो वायुशरीरकं परमात्मान्तः प्रविश्य मुख्यप्राणरूपेण तं प्रविष्टः स न्नात्मानुः स्वस्य च कान्तताभिः पञ्चभिः प्राणापानादिभिः इति भिः यः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानीति इत्यादिश्रुतेः अन्तानि विभर्त्ति सत्ता नाधीश्वरीतः प्रविश्य विभर्त्ति। तान् अस्मात् यस्य प्राणशरीरकस्य भगवतः वशे सर्वं जगत् तेन भगवतो वायुशरीरकत्वात् अन्तर्यामी ईश्वरः॥

श्री२

एते लोकवर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्तसप्तैव ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति अनघायुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति तद्वर्षपुरुषाः तत्र तत्र सत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वा त्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते २७ अन्तः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः अन्तर्यामीश्वरः सा क्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटं इति २८ एवमेव दधिमण्डोदात्परतः [illegible] रं ज्वलनपीथामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलास नस्याध्यासनं पारिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये निवर्त्तते २९ ॥

ग्र१

नाधिकरणं २८ अथ पुष्करं वर्णयति एवमिति दधिमण्डोदस्य परस्तात्पुष्करद्वीपः ततः शाकद्वीपाद्द्विगुणायामः द्विगुणविशालः चतुःषष्टिलक्षयोजनविशालः समन्तत उपकल्पितः ईषद्गुणो विशेषः ... स्वसमा नविशालेन चतुःषष्टियोजनविस्तारेण स्वादूदकेन समुद्रेण बहिः समन्ततः आवृतः परिवृतः यस्मिन्पुष्करद्वीपे बृहत्पु ष्करं पुष्करं कमलं ज्वलनशिखोज्ज्वलकनकपत्रायुतायुतं यस्य तत् भगवतः कमलासनस्य चतुर्मु खस्याध्यासनं परिकल्पितं तत्कर्णिकामध्यगतत्वेन तद्वर्षस्य पुरुषाः चतुर्मुखमुपासत इत्यर्थः २९ अस्मिन्द्वीपे मर्यादा गिरिर्मानसोत्तरनामा एक एवेत्याह तद्द्वीपमध्य इति ॥

त्वद

राम ८४

पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतः ...

दे४ नि२

नाविधिं पंसलक्षुर्षेस्यामां चतुर्द्दोवर्णविभागं भजनीयं भगवद्रूपं मंत्रं चाह यासामभयादीनां ति मिलं पवित्रमेभ उपयुंजानाः स्नाना
द्युपयुक्तं कुर्वाणाः पुर्वाद्विचतुर्वर्णा नामान उरुषाः आपोमयममरीरकं देवं भगवंतं पूर्णेनापामंजलिनाजलांजलिना आ
रायसंत्यघादिप्रदाने नतिभावः २२ हेआपः यूयं पुरुषस्य भगवतो वीर्याः शक्तिरूपाः नद्यस्यरूपस्य विशेषणमलास्तचौरी
रक्षला इतियावत् स्थ भवथ तथा भुवश्व स्वः इति लोकत्रयं पुनंतः पवित्रयंतः स्थ तस्मात्तु भगवा एतएव मनः स्पृशतामभीवघ्नीः
पापहराः आत्मनो भुवः परमात्मन उत्पन्ना भूस्पृशतामिति शेषः नोस्माकं तु भगवत्स्पर्श इत्यर्थः आत्मनाभव इति
पाठे आत्मना देहेन स्पृशतामभीवघ्नीः स्पृशतां तानो स्माकं भवजन्माप्नुवन्तीत्यर्थः २४ एतद्दृष्टान्तेन शाकद्वीपमनुवर्णय

ति४ म अरुद्र

यासामंभः पवित्रमल... मुपयुंजानाः उरुषभ्रविरूणेदेवव्रतसंज्ञावर्णा उरुषाः आपोमयं देवमपां पूर्णेनांजलिना यजंते २३ आपः पुरु
षवीर्याः स्थ पुनंतीर्भूर्भुवः सुवः ताः नः पुनीतामीवघ्नीः स्पृशतामात्मना भुवः इति २४ एवं परस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंश
पुर२ ल्लक्षयोजनायामः समानेन दधिमंडोदेन परीतः यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशकः यस्य ह महासुरभिगंधः तं द्वीपम
वैधि२ नुवासयति २५ तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनो
जवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वाधारसंज्ञान्निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनंत आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश २६

धं:

तिएवं क्रौंचस्तस्यपरार्थः दधिमंडोदात्परतः उपवेशितः शाकद्वीपः द्वात्रिंशल्लक्षयोजनविशालः समानेन द्वात्रिंशल्लक्षयोजन
विशालेन क्षीरोदधिना परिवेष्टितः यस्मिन् शाकद्वीपे शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रस्य व्यपदेशकः आम निवृत्तेः आस्त इति शेषः तं विशि
नष्टि यस्य शाकस्य महासुरभिगंधः निरंतरं तं द्वीपं सुवासयति सुरभी करोति २५ तस्यापि शाकद्वीपस्याप्य
धि२ धिपतिः मेधातिथिर्नाम प्रियव्रतात्मज एव सोपि पुत्रनामानि सप्त वर्षाणि विभज्य तेषु पुरोजवादिसंज्ञान्निधाप्य पुत्रान् स्वयम
नंतरपरिच्छिन्नानंदस्वरूपे भगवत्यावेशिता निहिता मतिर्येन स तादृशस्तपोवनं प्रविवेश योगं ... २६ अथ शाक

श्रीभा॰ पं॰ टी॰ ८५

भेदेन वर्णाश्रमभेदेनोपलक्षितो जनः य इत्यस्य लिंगं शरीरं मतं यतो ब्रह्म वेदः तदेव लिंगं ज्ञापकं यस्य तद्ब्रह्मलिंगं वेदावबोध्यं
सर्वजगत्तत्स्वरूपात्मककर्मप्रवर्तकं ज्ञानादिरूपेण जनस्तु ब्रह्मरूपं परमात्मनो लिंगं शरीरमर्चयेदाराधयेत् इत्यर्थः ... अर्चयेत् इति कि
यानि ज्ञानादिभेदेन देवमनुष्यादिकार्यवर्गं प्रति ब्रह्मत्वेन समष्टिरूपत्वात्कार्यकारणयोरभेदाभ्यवसायाद्देहे तथा भवति तथार्चयेदित्यर्थः
यद्वा सर्वत्र ये केवलं वेदावबोध्यं समष्टिरूपात्मककर्मप्रवर्तकं ब्रह्मणः परस्य शरीरं तमभेदेन यथा तथार्चयेदिति यावत् तथैका
तमित्यपेक्षितं ... एकांतमव्यभिचारितं यथा तथार्चयेदिति तस्मै भगवते हिरण्यगर्भाय तेन मः ३४ एवं शुद्धोदधिपर्यंत
सप्तद्वीपात्मकं भूमंडलमनुवर्ण्य अथ ततः परमनुवर्णयति ततइति ततः शुद्धोदात्परस्तात् लोकालोकाख्यः पर्वतस्मात्सु इति शेषः
तस्य लोकालोक इति नाम्नि प्रवृत्तिनिमित्तमाह यतो लोकालोकयोरंतराले मध्ये उपकल्पितः ३५ न हु ततः परस्तादित्युक्ते देवाकियतांत

अर्चयतीति वा ५

यन्मूलकर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंगं जनोर्चयेत् अद्वैतंभेदेनैकांतं तस्मै भगवते नम इति ३४ श्रीशुक उवाच ततः परस्ताल्लो
कालोकनामाचलो लोकालोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः ३५ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं तावती भूमिः कांचन्यन्याद
र्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते ३६॥

रेतोत्यपेक्षायां तदंतर्वर्तिनीं भूमिमाह मानसोत्तर
मेर्वोरंतरान्मध्ये यावती भूमिस्तस्मात् मेरोर्मध्यादारभ्य मानसोत्तरपर्यंतं सार्द्धसप्तदशोत्तरसार्द्धकोटियोजनपरिमिता भूमि
रस्ति तावती भूमिः शुद्धोदात्परतो लोकपर्यंतं ततोन्या मेकोनचत्वारिंशल्लोकनरास्कोटियोजनमितां भूमिमाह कांचनीति
कांचनी स्वर्णमयी आदर्शतलोपमादर्पणोदरतुल्या निर्जना भूमिः लोकालोकशुद्धोदयोरंतराले वर्त्तते इत्यर्थः नेतस्तोविशिन
ष्टि यस्यां लोकांतराले वर्त्तमाना सार्द्धसप्तदशोत्तरसार्द्धकोटियोजनात्मिकायां शुद्धोदात्परायाम् भूमेः परस्तादिभूमा
नायां एकोनचत्वारिंशल्लोत्तराष्टकोटिपरिमितायाम् भूमौ निहितः कश्चित्पदार्थः पुनर्नोपलभ्यते दर्पणोदरतुल्यत्वात्त
स्या इति भावः न हि दर्पणोदरे निहितः माषादिर्दृश्यतेति ३६॥

राम ८५

लोकांतु

दीसं

पुष्करद्वीपमध्ये एक एव मानुषोत्तरनाम्नोऽयुतयोजनोच्छ्राय आयामो विस्तारो यस्य सः अर्वाचीनपराचीनयोरन्तर्बहिर्वर्तिनोर्वर्षयोर्मर्यादागिरिः यत्र मानसोत्तरगिरौ चतसृषु दिक्षु इन्द्रादीनां इन्द्रयमवरुणकुबेराणां लोकपालानां पुराणि सन्ति ३० मानसोत्तरगिरेः उपरिस्थिते इन्द्रादिलोकपालपुराणामुपरि मेरुं परिक्रमतः सूर्यरथस्य चक्रं संवत्सरात्मकं देवानां अहोरात्राभ्यां उत्तरायणदक्षि-

३१ ४४ णायनाभ्यां चक्रवल्लौकिकरथचक्रवत्परिभ्रमति ३१ स्वपुष्करद्वीपस्याधिपतिर्वीतिहोत्राख्यः प्रियव्रतात्मज एव तस्य वीतिहोत्रस्यात्मजौ रमणकधातकाख्यौ रमणधातकवर्षयोः पतीकृत्वेत्यर्थः स्वयं वीतिहोत्रः पूर्वजवन्मेधातिथिवद्भगवदाराधनरूपकर्मशील एवास्त आसीदित्यर्थः ३२ तस्य पुष्करद्वीपवर्षपुरुषास्तु ब्रह्मरूपिणं चतुर्मुखशरीरकं भगवन्तं कर्मणा कर्मयोगविशिष्टेन सकर्मकेन

तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र च चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां ३० यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ३१ तद्द्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणकधातकनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ३२ तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेन कर्मणाराधयन्ति ३३ नानरू

मेणा मनोव्यापाररूपेण भगवदुपासनयोगेन कर्म कार्यादिमनोव्यापाररूपोपासनयोगे सिद्धे ते प्रकारादिवर्तन्ते [illegible]

४२ प्रकारं कर्म अभ्यासादिति सोऽत्र प्रयोगात् प्रकारादित्यनुपदमसौ [illegible] इति स्वतया आपूर्व [illegible] वैशेष्य मतीय =

ते [illegible] वामदेवादीनां स-

राधनात्मके कर्मण्यभ्यासो [illegible] उपलभ्यते [illegible] इति छान्दोग्य विरोधः [illegible] इति

तदर्थः तथा च वार्तिके [illegible] इति भागवतामृतेनापि मान-

सैः कर्मदोषैरिति मनोव्यापारैः कर्मशब्दः प्रयुक्तः अकर्मण इति पाठे अकर्मणेति [illegible] कर्मणा स्वस्ववर्णोचितकर्म

तेनानन्दापु २

यथा चैषं

[illegible]

श्री भा.
पं. टी.
८६

तस्य लोकालोकस्य गिरेरुपरिष्टाच्चतसृष्वाशासु पूर्वादिषु दिक्षु अखिलजगद्गुरुणात्मयोनिना ब्रह्मणा ऋषभादिसंज्ञाश्चत्वारो द्विरदपतयः जगद्धेतवे नि
वेशिता सकललोकानां स्थितिहेतवः ॥३८॥ तेषां द्विरदपतीनां स्वांशभूतानां इन्द्रादिलोकपालानां च नाना विधसामर्थ्याभिवृद्धये सकललोकस्वस्तये
भगवानन्तर्याम्यास्ते इत्यन्वयः कथंभूतः परमः सर्वोत्तमः निरतिशयकल्याणगुणाश्रयः पुरुषः विभूतिपतिः सर्वान्तरात्मा आत्मनः स्व
स्य विशुद्धं सत्त्वं स्वरूपं धारयमाणः शुद्धसत्त्वमयमाकमेव वपुः दिव्यमंगलविग्रहं बिभ्राणः समर्थः कथंभूतं विशुद्धसत्त्वं धर्मादय उपलक्षणानि दर्शनसाधना
नि यस्य तत् धर्मज्ञानादिउपलक्षणं नाम धर्मो वर्णाश्रमोचितं कर्म योगाः ज्ञानं प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपयोगः वैराग्यं मनसो विषयनियमः ऐश्वर्यं अणिमादयः अष्टौ सिद्धयः एभिरुपलक्षणे कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यां दृष्टे तेनाणिमाद्यैश्वर्यसिद्धिर्यतोऽनेनोपासनेनोपलक्ष्यमित्यर्थः स्वपार्षदश्रेष्ठैर्वि
ष्वक्सेनप्रमुखैः परिवृतः स्वकीयैः श्रेष्ठैः शङ्खादिभिरायुधैरुपशोभितैः दोर्दण्डैः उपलक्षितः तस्मिन् लोकालोके गिरिवरे सर्वत्र सक

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सक ॥
ललोकस्थितिहेतवः ॥३८॥ तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां च विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् परममहापुरुषो महाविभूतिपतिरन्तर्याम्यात्मनो विशु ३८
द्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः संधा ३९
रयमाणस्तस्मिन् गिरिवरे समन्तात्सकललोकस्वस्तय आस्ते आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपी ४०

लजगतो स्वस्तये आस्ते इत्यर्थः किंपर्यन्तं कालमास्ते इत्यत्राह आकल्पमिति एष भगवानात्ममायया विरचितो विविधो लोकः तस्य यात्रा ओजो बलं तस्य गोपी
थाय रक्षणाय चाकल्पमेवं वेषं लीलया प्राप्तः आस्ते इत्यर्थः एवं जम्बूद्वीपादीनां परिमाणं कथनेन तत्संख्यया द्वीपपर्यन्तभूमण्डलस्य मेरोर्मूलस्य मध्या
दारभ्याभितः शुद्धोदधिपर्यन्तं मण्डलं पञ्चाशत्सहस्राधिकं निर्णयं चाप्सु लोकान्तरकोटिद्वययोजनात्मकं परिमाणं भवति तथा चोक्तं मनसापि कोटिद्वयं
निर्णयं चाम्भसा लोकालोकाचलः पर्यन्तं चार्धसहस्राणि मण्डलीनां समग्रा लोकालोकहेमभूम्योर्मध्यदेशको वा अन्तर्देवानां स्वाश्रयो लोकालोकाचलः परं
इति एवं शुद्धोदधेर्बहिः काञ्चनी भूमिरादर्शतलोपमा अप्राणिगम्या अस्मादन्तरमेवान्तरं तद्वन्निर्गता भूमिरियमेकैव समग्रा द्विकोटियोज

राम
८६

लोकालोकाद्व्यासमाह तस्माल्लोकालोकपर्वताद्बहिः सर्वैः सप्तभिर्द्वीपैः परिक्षिप्ताः रहिता अन्यासीत् अभिमिरित्यनुषंगः अलोकाम् गिरा ले इत्यर्थः इदमेव हि लो
कसमाख्यायां निमित्तमित्याह लोकोऽस्यादिना स्वपर्यन्तो यस्याञ्चलस्त्यस्या लोकशब्दवाच्यत्वात्तस्मादपरस्याम् अलोकशब्दवाच्यत्वाद्योभयोरन्तरालवर्ति
नानेन पर्वतेन स्वनिष्ठं त... वर्त्तित्वेन धर्मेण हेतुना स्वस्मिन् लोकालोक इति समाख्याव्यवस्थाप्यते अथ... तस्मादयं पर्वतो भवतीत्यर्थः पर्वत
विशिष्टः स इति स लोकालोकः भूरादिलोकत्रय... मतो गतं यस्य तस्मिन्निविषये इत्येवं परिवृताः कोरेणान्तिहितमस्य इत्यर्थः गर्भस्थलोकत्रय
त्वेन लोकालोकयोर्मर्यादात्वेन चेष्टशेषमध्यलोकानि हितमित्यर्थः २७ एतदेव प्रपंचयति यस्माद्धितिस्वर्यप्रभृतीनां ध्रुवपर्यन्तानां ज्योतिर्गणानां
मस्तयो मरीचयः किल लोकाभ्यन्तरदीनवाचीमान्तथः स्यान्नाविततान्नाः समन्तात्प्रकाशयन्ति यस्माल्लोकपर्वतस्य पारस्तिवं पान्धकारादिदिगपराची

तस्मात्सर्वं सप्तपरिक्षिप्तासीत् लोकालोक इति समाख्यापदेनाचलेन लोकालोकस्यान्तर्वर्त्तिनाव स्थाप्यते सलोकनयांते इत्थ
रेणानिविष्टः २७ यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ... गभस्तयो वीचीनां त्वालोकानाविततानानकदाचित्पराचीनाभवि
तुमुत्सहे ते तावदुत्सहनायाम् २८ एतावांल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः कविभिः सतु पंचाशत्को
टिगणितस्य भूगोलस्यान्तरीयभागोऽयं लोकाचलः २९ ॥

प्रीतिर्गिरशात्तनोरर

नाः परितो व्याप्ताः पर्वताद्बहिः प्रकाशमाना भवितुं नोत्सहंते न शक्नुवं
ति तावदुत्सहनमौत्सन्ततस्त्र न पश्याया मोविस्ताभूः य य स्यः ... तलोकोत्वाञ्चलोकालोकयोर्मर्यादा रूप इ
धीः त्य पर्वताद्बहिः सूर्यादिप्रकाशाव्याप्यस्त्यालोकस्त्यालोकस्तस्मात्लोकः स्यालोकान्त्यदितोलोक इति च लोकालोक शब्दयोः प्रवृत्तिनिमि
त्तमुक्तं भवति २८ तावदुत्सहनायाम् २८ क्रमोत्तरत्वक्रियया सप्रपरिमितमित्यर्थः तथा तद्वक्तुं तस्य स्थूलसूक्ष्मभूमंडलपरिमितं कथयन्ना
पेक्षत्वात्तत्परिमाणमाह एतावानेति लोकस्य स्थूलसूक्ष्मभूमंडलस्यादिन्यासः संस्थानमानादिभिरेतावानिति पंचाशत्कोटियोजनप
रिमितइतिकविभिः भूमंडलेनयाप्याल्पविलिंगः नि चिंतितः सम्यग्ज्ञानः पूर्वेत्तस्योत्तरत्वमित्याह सतिति पंचाशत्कोटियोजनविस्ततस्य
भूगोलस्यान्तरीयो भागः सार्धकादशकोटियोजनात्मकः तस्य रश्मितोत्त स्यकान्तलद्दगुणाभ्यासस्त्वयेः २९ ॥

नां

कथितस्तद्विशेषः एतेनान्तर्वर्तिनः परिमाणकथने मानलोकस्य लोकालोकपर्यन्ताद्बाह्यवर्तिनोऽपि परिमाणमाख्यातं कथितं पंचाशत्कोटियोजनपरिमि
ते भूमंडले लोकालोकान्तर्वर्तिनो विस्तारे कथिते अवशिष्टमलोकस्य परिमाणमपि कथितप्रायमेवेत्यर्थः अन्तर्द्रमण्डलं पंचाशत्कोटियोजनपरिमि
तं भूमंडलं मध्यस्थान्मेरोरारभ्य भित्तिरूपचतुर्दिग्गोलपर्यन्तं विभज्यते एवं विभक्तस्य ते भागाः अस्य भूतलविभुत्वाय भागास्त्रिकोणकं एकं भवन्ति यथा मेरोरा
रभ्य लवणोदधिविभक्ता भागाः तत्रैकैकस्मिन्भागे मेरोरारभ्याद्रिपर्यन्तमृजुगमने पंचविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति तेषामेव भागानामर्धं तद्भा
गयोः समीकरणेन भागानाम्यां सार्धद्वादशकोटियोजनानि भवन्ति यथा च मेरोरारभ्यालवणोदधिपर्यन्तेषु चतुर्षु भागेषु मेरोरारभ्य ऋजुगमनेन पंचाश
त्सहस्रयोजनानि समीकरणेन तानायां तु पंचविंशतिसहस्रयोजनानि भवन्ति तेषु चतुर्षु भागेष्वेकैकस्मिन्भागे मेरुमूलादारभ्य ऋजुगमनेषु
श० ६७ शुद्धोदधिपर्यन्तं पंचा [illegible] सहस्राधिकत्रिपंचाशल्लक्षोत्तरकोटिद्वययोजनात्मकः शुद्धोदारभ्य [illegible] पर्यन्तं सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटियोजनप
... तत्रन्या रिमितः [illegible] रभ्याद्रिपर्यन्तो लोकभागः एकोनचत्वारिंशल्लक्षाधिकाष्टकोटियोजनपरिमितः मिलित्वा सार्धद्वादशकोटियोजनप
रिमितो भागो भवति चतुर्णां भागानां भूमंडले दृष्टे दक्षिणतः आरभ्योत्तरभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पंचाशत्कोटियोजनानि भवन्ति एवं पाश्चात्यमंड
भित्तिमारभ्य पूर्वभित्तिपर्यन्तं गमनेऽपीति बोध्यं भागानां समीकारेण गमनायां चानर्देवपरिमाणं भवतीति अयमपरो विशेषः सार्धद्वादश श० ६८
कोट्यात्मके एकैकस्मिन्भागे योऽयं जंबूद्वीपपर्यन्तः पंचाशत्सहस्राधिकत्रिपंचाशल्लक्षोत्तरकोटिद्वययोजनपरिमितः एकैको भागस्तस्मिन्नपि
भागे मेरोर्मूलादारभ्य ऋजुगमनेन लवणोदधिपर्यन्तो जंबूद्वीपविभागः पंचाशत्सहस्रयोजनपरिमितः ततो लवणोदधिभागोऽपि ऋजुगम
नेन लक्षयोजनपरिमितः ततः प्लक्षद्वीपो द्विलक्षयोजनात्मकः ततस्तदुत्तरसमुद्रोऽपि द्विलक्षयोजनात्मकः एवं ततः शाल्मलद्वयो द्वीपाः समुद्रा
श्च यथाक्रमं द्विगुणद्विगुणलक्षयोजनपरिमाणा एव वेदितव्याः एवं शुद्धोदधिपर्यन्तं स्थलं ऋजुगमनेनायं पंचा [illegible] सहस्राधिकत्रिपंचा
शल्लक्षोत्तरकोटिद्वययोजनात्मकोऽयं सप्तद्वीपसमुद्रात्मको भवतीति ततः [illegible] भूमिः सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटियोजनपरिमिता ततो द्विगुणा कांचनी श० ६७
भूमिरिति तु श्रीवंशवदनवचनान्तरवाक्यं शुद्धोदधिपर्यन्तं पांसुमयी भूमिरिति सप्तलक्षोत्तरसार्धकोटिचतुष्टयमितां तु लोकालोकारभ्य
न लोकालोकपर्यन्तमृजुगमनेन चतुर्दशलक्षोत्तरदशकोटियोजनपरिमिता भूमिर्भवतीत्यभिप्रायकं द्विगुणत्वं दशकोटित्वकथनेन न्यूनाधिकभा
गात्मकारत्वे सत्येव विरोधः इति ततो लोकालोकाचलः ततोऽप्यकारभूमिः सा च पारिशेष्याद्वयाष्टकोटियोजनपरिमिता एवं च मेरोरारभ्य प

तत्र एकोनचत्वारिंशल्लक्षाधिकाष्टकोटियोजनपरिमिता कांचनी

ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यङ्गुलिचक्रवालान्तरानुरोधात्परिवेष्टा दशकोटिचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्टकोटियोजनात्मकं परिमाणं वेदितव्यं हेमभूमेर्दशको
टियोजनपरिमितत्वकथने पूर्वोक्तसार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनसंख्यायाः पूर्वोक्तभूम्यासह किंचिदूनमस्तीत्यभिप्रायेणेति दृष्टव्यं
४१ एवं लोकालोकपर्यन्तस्य लोकस्य मेरोरारभ्य सार्द्धद्वादशकोटियोजनपरिमाणमुक्त्वा अथोपरिमाणमाह अथेति अत्र हेराजन्नेते
न लोकालोकान्तर्वर्तिनः परिमाणकथनेन लोकालोकवहिर्वर्तिदेशःन स्यलोकस्य परिमाणमपि व्याख्यातं अलोकोपि लोकेनतु
ल्यपरिमाणःसार्द्धद्वादशकोटिपरिमाणइत्यर्थः अत्रेदमवगन्तव्यं पंचाशत्कोटियोजनात्मकभूमंडले मेरुमध्येवर्त्तितेन मेरोरार
भ्यवतुर्दिक्षुलोकालोकपर्यन्तमनुक्रमेन पंचविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति दक्षिणोत्तरमिति मेरोर्भ्योत्तरमिति पर्यन्तमनुक्रमेन तु पंचाशत्कोटि
योजनानि भवन्ति एवं पश्चिमतः आरभ्य पूर्वभितिपर्यन्तेपि द्रष्टव्यं तत्र मेरोरारभ्य उभितिपर्यन्तं पंचविंशतियोजनात्मके भागेज
म्बुद्वीपविभागःपंचाशत्सहस्रयोजनात्मकः ततो लवणोदध्यादयःसप्तद्वीपाःसप्तसमुद्राः पाश्चिम्ये योजनपरिमाणे एवं पंचाशत्सह

अथ मनुष्यांतर्विस्तारेण तेमहलोकपरिमाणं व्याख्यानं यद्वहिर्लोकालोकाचलात् ततःपरस्तद्योगेश्वरगतिं विशुद्धमुदाहरन्ति ४२

ततोत्तरपंचाशल्लक्षाधिककोटिद्वययोजनपरिमितान्तरममाससहस्रशिरा(?)लिकाभूमिः तदुपरिदेवभूमिः सार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियो
जनपरिमितातावलीवाद्याद्दशभूमिरेको अत्र चत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्टकोटियोजनपरिमिताः संकलय्य मानायां सार्द्धद्वादशकोटियोजना
निभवन्ति ततो लोकालोकान्तरो लोकभूमिः सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितेति अत्र लोकानां संचारमाह ततःपरस्तादिति मतो लोकालो
कादहिर्विशुद्धां योगेश्वराणां गतिं सेवारमुदाहरन्ति कथयन्ति वृत्तमत्र भ्रष्टोदयः परस्तात्काचनभ्यमिति आत्मनि
मतीयते एवं किन्तु कांचनमयमध्यस्थानलोकात्परमगमस्यात्परिमाणेप्यत्र अतएव वहिश्च वेलवणराज्ये स्वर्लोकस्योपरतो लोकसंस्थि
तिः दिगन्तकांचनीभूमिः सर्वजंतुविवर्जितेति अत्र भूमिरेवात्मानं तः अतएव वहिः कांचनभूमित्वदशकोट्योच्यतेनेति वचनात्तरम
प्युपपन्नं तत्रायमर्थः अथालोकपरिमाणमाह अथेति मनुष्यान्तर्विस्तारः लोकालोकपर्यन्तवर्त्तिनो भूमंडलस्य विस्तारः १

एवं तस्य भूमंडलस्य संनिवेशं तत्परिमाणं चाभिधायाथ दिवो मंडलपरिमाणं सूर्यगतिं च विवक्षुः पूर्वस्मात् लोकसाम्ये ज्ञात्वाऽऽह मउवद
ति [illegible] एतावानेवेति भूमंडलस्य संनिवेशः संस्थानं प्रमाणादिभिरेतावानेव पंचाशत्कोटियोजनपरिमित एव व्याख्यातः एव
कारेण उक्ताधिकपरिमाणं व्यावृत्तिः वक्ष्यमाणमवतारयति एतेनेति भूमंडलपरिमाणेन दिवो मंडलस्यापि मानं परिमाणं तद्विदः भूमंडल
ज्ञाः दिवो मंडलमपि पंचाशत्कोटियोजनपरिमितमित्येवोपदिशंतीत्यन्वयेनोक्तार्थः कथमन्यस्य परिमाणेन कथनेनान्यस्यापि परिमा
णं ज्ञातुं शक्यमित्यपेक्षायां दृष्टांतमाह यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनामिति निष्पावो गोधूमादिधान्यानि चर्णयितुं शिल्पिभिः
निर्मितो द्विदलात्मकः पाषाणविशेषः वोह्यदलविशिष्टो धान्यविशेषो वा निष्पद्यते स्म यो द्विभिरिति निष्पावः निरभ्यो रक्षो (

श्रीशुक उवाच एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः एतेन हि दिवो मंडलमानं तद्विद उपदि
शंति यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां १ तयोरंतरेणांतरिक्षं तदुभयसंधितं यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्त
पन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा २ ॥

रिति यत्र निष्पावप्रभृतीनां द्वयोर्दलयोर्मध्ये दृष्टं वस्थितस्य दलस्य परिमाणे कथिते उपरितनदलमपि तत्तुल्यपरिमाणमिति विज्ञायते
भवतीत्यर्थः १ अस्तु दिवो मंडले भुवो मंडलेन तुल्यपरिमाणं किं तत्र मंडलद्वयोर्मंडलयोर्मध्ये यत्र स्थितं स्यात्तत्पृथ्वीतलप
रिच्छेदः कार्य इत्यपेक्षायामाह तयोरिति तयोर्भूमंडलद्युमंडलयोरंतरेण मध्ये अंतरिक्षं अंतरिक्षलोकः भूपरिधिं तत्परि
भागः कथंभूतं तदुभयसंधितं ताभ्यां भूमंडलद्युमंडलाभ्यामुभयतः अधऊर्ध्वं च संधितं मिलितं [illegible] संबद्धमित्यर्थः
यस्यांतरिक्षस्य मध्यगतः मध्ये स्थितो भगवान् तपतां पतिः स्वामी [illegible] श्रेष्ठः तपनः सूर्यः आतपेन त्रिलोकीं भूर्भुवः स्वःरूपां
त्रिलोकीं प्रतपति प्रकाशयत्यात्मनः स्वस्य भासा कांत्या त्रिलोकीमवभासयति प्रकाशयति स्वस्वकर्मणि प्रवर्तयति [illegible] इत्यर्थः २ ॥

एवं मेरुमध्यस्य मर्यादीकृतस्य भूमंडलस्य परिमाणमुक्त्वा अथ ब्रह्मांडस्यापि यत्परिमाणं कृत्वा वर्षीकृतस्य परिमाणमभिप्रेत्याह अंडमध्य
गत इति अंडमध्यगतः अंडमध्ये स्थितः सूर्यः भूमंडलस्य मध्ये मेरुः स्थितस्तद्वत्सूर्यः किं तन्मध्यं यत्र स्थितः सूर्यस्तत्राह द्यावाभूम्योः खं
डयोः कपालयोर्यदंतरं मध्यस्थानमित्यर्थः अनेन सूर्यमवधीकृत्यांडस्य परिमाणं कथितमुक्तं भवति सूर्यांडगोलयोः सूर्यांडभित्त्योर्मध्ये पंचविं
शतिकोट्यः स्युरित्यर्थः सूर्यमवधीकृत्यांडभित्तिपर्यंतमर्धमपरस्तात्सार्धं तु सर्वपंचाशत्कोटियोजनानि भवंतीत्यर्थः ४३ अंडमपरात्सूर्यं च
तुर्विधां संज्ञामिह सर्वथा तद्वन्मार्तंड हिरण्यगर्भौ नामभवत्वमित्याह मृतेंड इति मृते नभस्वरे एतस्मिन्नंडे यतः स्थितः ततोसौ सूर्यो मार्तंड उच्यते ।
मृते चाचेतनेंडे भवत्वात् मृतांडभवः मार्तंडः शाकंध्वादित्वात् तुशब्देन पेमार्तंड इत्यपि साधुः यद्यस्माद्धिरण्मयाद्धिरण्मये स्वसमुद्भवोयस्य स ब्रह्मा हिरण्य

अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदंतरं सूर्यांडगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ४३ मृतेंड एष एतस्मिन्यदभूत्ततो मा
र्तंड इति व्यपदेशः हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्यांडसमुद्भवः ४४ सूर्येण हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्मही भिदा स्वर्गापवर्गौ नरका रसौ
कांसि च सर्वशः ४५ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधां सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ४६ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे विंशतितमोध्यायः २० ॥ ॥

गर्भ इत्युच्यते हिरण्यांडस्य गर्भे भूतत्वाद्धिरण्यगर्भः गर्भ इत्युच्यते इ
त्यर्थः यद्वा हिरण्यगर्भ इति स्वयं स्वयंवधः चिद्यपदेशाभिर्हिरण्यार्थमेवमुक्तं ४४ एवं भूमंडपरिमाणेन सूर्यस्यावधित्वं तदेव न के
वलं किंतु दिगादिविभागे प्यवधित्वं सूर्यस्यात्मत्वादस्येत्याह सूर्येणेति दिशः खं द्यौः खमंतरिक्षं द्यौः स्वर्लोकः मही भूमिः भिदा अन्योपि वि
भागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ नरकाः रसौकांसि अतलादीनि च सर्वशः कृत्स्नशः सर्वेपि विभज्यंते ज्ञायंत इत्यर्थः ४५
न केवलं दिशादिविभाजक एव सूर्यः किंतु देवादीनामीशोपि स्यर्धतामाचक्षुरिंद्रियाधिष्ठातृत्वेनाह देवेति आत्मा भगवदात्मकः
सूर्यः देवादीनां सर्वेषां जीवनिकायानां जीवसमूहानां दृगीश्वरः दृगधिष्ठाता आत्मा नोस्यावरणां वीरुधां चक्षुरिंद्रियस्या
नभिव्यक्तस्य सद्भावाच्चक्षुरिंद्रियाधिष्ठातृत्वमप्युक्तं ४६ इति पंचमे विंशतिमः २० ॥

यदा वृषभादिषु वृषभ आदिर्येषां तेषु वृषभमिथुनकर्कटसिंहकन्यासु राशिषु पंचसु यदा चरति तदा अहान्येव वर्द्धंते न तु रात्रयः इत्यर्थः । यं[illegible]
वृषभमिथुनयोरेवाकांक्षि [illegible] कर्कलक्षितस्य[illegible] तथापि [illegible] हसति चेति मासि मासि रात्रिषु एकैका घटिका ह्रसति
चाहस्सु एकैका घटिका वर्द्धते चेत्यर्थः । वृश्चिकधनुर्मकरकुंभमीनराशिषु पंचसु वर्त्तते चरति तदा अहोरात्राणि विपर्ययाणि रात्रयो वर्द्धंते अहा-
नि ह्रसंतीत्यर्थः । पूर्ववदिना [illegible] ह्रासो बोध्यः । अत्राप्येकैका घटिका रात्रिषु वर्द्धते अहस्सु ह्रसतीत्यवगंतव्यं इदं च स्थूलदृष्ट्या
[illegible] ह्रासयोः प्रतिमासं [illegible] अथ [illegible] समाह यावदिति दक्षिणायनपर्यंतं महानि वर्द्धंते रात्रयो ह्रसंती ततः उत्तराय-
णपर्यंतं [illegible] ह्रसंति रात्रयो वर्द्धंते [illegible] एतदेवं [illegible] अयनस्योत्तरस्यादौ मकरादौ [illegible] ततः कुंभ च मीने च राशि[illegible]
[illegible] विषुवतीगतिः [illegible] समं ततो रात्रिः [illegible] वर्द्धते दिने दिने ततश्च मिथुनस्यांते प-
[illegible] राशौ कर्कटके [illegible] दक्षिणायने कुलालचक्रपर्यंतं [illegible] प्रवर्त्तते दक्षिणायने मेरुपर्यंतं [illegible] प्रवर्त्तते

यदा वृषभादिषु पंचसु राशिषु चरति तदा अहान्येव वर्द्धंते ह्रसंति च मासि मासि एकैका घटिका रात्रिषु यदा वृश्चिकादिपंचसु
[illegible] वर्त्तते तदा अहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धंते यावदुदगयनं रात्रयः ॥ ४ ॥

[illegible] वेगितया कालं [illegible] गच्छन् तस्मात् [illegible] कालेनाल्पेन गच्छति सूर्यो द्वादशभिः [illegible] मुहूर्त्तैर्दक्षिणायने त्रयोद-
[illegible] [illegible] ह्रासमाचरन्ति [illegible] मुहूर्त्तैर्यावद् [illegible] क्रमश्चाद [illegible] कुलालचक्रमध्यस्थेव यथा मंदं प्रवर्त्तते [illegible]
[illegible] उत्तरायणे सूर्यः सर्पति मंदविक्रमः तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां च गच्छति अष्टादशमुहूर्तेरुत्तरायणे पश्चिमे [illegible] ।
भवति [illegible] चरति मंदविक्रमः त्रयोदश [illegible] वे [illegible] चरति रविः मुहूर्तैस्तावदन्हा [illegible] दशाभिश्चरन् [illegible] मंदतरं [illegible]
[illegible] मलिनैव यथा कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते [illegible] ध्रुवस्तु यथा [illegible] तत्रैव परिवर्त्तते उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते म-
[illegible] दिवा नक्तं च सूर्यस्य मंदा शीघ्रा च वै गतिः एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः अहोरात्रेण योऽसौ समस्तान् राशीन् षड् -
[illegible] रात्रौ [illegible] षड् दिवा राशिप्रमाणं जनितादीर्घह्रस्वात्मतात्मनः तथा [illegible] राशौ नामप्रमाणे लघुदीर्घतो दि-

तत्रतत्रपर्यटनेन पर्यटनेनचे

किमर्थमस्य एकत्राप्यनेन एव निलोकीं प्रलय स्यवभासयति उत [illegible] वर्हिर्सदेकरूपेण चरति उत्तकरावित्वरयाकरा विदेशैः कुलाचित्समतिं वोधयेद्वा इति अथ वाक्यार्थः अहा स्विदुभयतः कथस्यानेन्नटलेकथं वात कृति इत्तो भवत्यहोरात्रप रिमाणविभागइत्याशयेनाया माह सएषइति सएष आतरिक्षमध्यगतः सूर्यः उदगयनादेस्ताभिर्मायादिगति भिरारोहणा दिस्थानेषु यथाकालमभोदृग्णा दिके भुविपद्यमानः मकरादिकराशिषु वर्तमाने अहानिरात्रीश्च दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते उत्तरे मार्गस्ता वत्स्र अग्निमंडलप्रात्तकाष्ठयोरंतरस्थयोः आरोहणावरोहणाभ्यां भानोरयनेन याम नितिरितिश्रीवेद उराणोक्तरीत्या शोभा यदवतारश्च यतश्चैवदर्शवलयत्रयाकारे अशीतिशतकुंडलाकारेरेखामयेः विक्तिरक्षदक्षिणावर्त कुंडलीभूतसर्पा कारे भगवल्लके शिशुमाराख्येकालचक्रे धिष्ण्यारोहणावरोहणसमस्थानेषु नवलयवयवलयमध्यवलयेषु दगय

सएषउदगयनदक्षिणायनवैषुवत संज्ञाभिर्मंदशीघ्रसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमस्थानेषु यथा सवनमभिपद्यमानोमकरादिषुराशिष्वहोरात्राणिदीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते २ ॥

नादिसंज्ञाभिर्मायादिगतिभिर्येषां सर्वईश्वरादिष्टकालमतिक्रम्याभिपद्यमानः मासः सम्बत्सरादिषु शिशुमारस्य मकराद्याकाररेखा मयमंडलेषु नक्षत्राभिमुखवलयाचरन्नहस्सु दीर्घह्रस्वानि दीर्घाणि समानानि च कुरुते तत्र वर्हि वेलयादेतद्वलयमनमारोह मयमंडलेषु न्वदक्षिणायनम वरोहस्वदुत्ते एतदेवोदगयनमारोहश्च चिरगामिमार्गस्य शीघ्रमध्यस्य दक्षिणवलयात्कृदिवलयगमनमवरोहणं देवदक्षिणायनमवरोहश्च दुत्ते गतिः मार्गस्यराशीनस्यात्योधलाभात् समवस्थाननिदिष्ट मध्यमवलयेगमनं समवायि मिलदवक्षिणवत्स्थितिः तत्र समगतिर्मा गस्यराशीक्रमस्यसाम्यात् आरोहणादिकं वेलामध्यमानेनमासादिभोगेन तु तेस्येववासरतः संयोमिमतेमंडलानि चैते आरोहणेविर गस्यैवद्दिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्चभवति अवरोहेलघुलगमने ह्रासस्य शीघ्रसमवस्थितावहोरात्रस्य साम्यमिति भेदः २ एतदेव गत्यैवदिनवृद्धिरात्रिह्रासः स्वभवति

प्रतिपादयितुं [illegible] कामुराशिषु चरन्नहोरात्रस्य साम्याधिक [illegible] शिव [illegible] रायाह्न साम्याधिकविभागमाह यदेति ॥

तस्य२

कृ४

श्रीभा॰ पं॰टी॰ ९०

अथोदयादिकमाह लङ्केति लङ्कापुरे वियद्भ्यामादिचलस्थवरोऽपिचतुर्दिशं चतुर्दिक्षु समपविभागेन कालविशेषेण भूतानां भूम
ण्डलस्थानां प्रवृत्तिनिवृत्तिविभिन्नानि व्यापारलक्षणानि भिन्नानि उदयादीनि भवन्ति तत्र समयादीनि निवृत्तिनिमित्तानि
उदयादीनि प्रवृत्तिनिमित्तानि निशीथादीनि निवृत्तिनिमित्तानि तदाश्रितानां सुप्तत्वादीनि विवेकः आदिशब्दात् सर्वो जनरा
शेर्भोगादिव्यवस्थितानामेरोश्चतुर्दिक्षु मित्रस्थायंभावः पानि मेरोर्दक्षिणतः भूतानि तेषां मेरोरारभ्य पूर्वोदयोदेशस्तु क्रमे
ण उदयादयश्चत्वारो भवन्ति यानि पश्चिमतः तेषां याम्यामारभ्य यानुत्तरतस्तेषां वारुणीमारभ्य यानि पूर्वतस्तेषां सौ
म्यामारभ्येति ज्ञेयमिति मेरोः स्थितानां तु नोदयादिकमस्तीत्याह तत्रस्थानामिति तत्रस्थानां मेरुस्थितानां भूतानां त्वादित्यः
दिवसमध्यगत एव मध्याह्नगत एव सदा विद्यमानः व्यापारयन् तपति प्रकाशते किं च सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरे करो

तासद्द्वयमध्याह्नास्तमयनिशीथाः भिन्नतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिविभिन्नानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशं तत्रस्थानां दिवस
मध्यगत एव सदादित्यस्तपति सव्येनाचलं दक्षिणेन करोति ७ ॥

तौत्याह सव्येनेति आदित्यं पश्यतां सव्येन स्थितं मे
रुमादित्यः स्वदक्षिणभागे स्थितं करोतीत्यर्थः यत्रमः पश्यत्यादित्यं सैव तस्य प्राचीनस्य च वाम तो मेरुस्तिष्ठतीति भावः समय
विशेषे तस्यायमभिप्रायः उदयास्तमने चैव सर्वकालेषु संमुखे दिशास्त्वशेषासु तथमैत्र्य विदिशास्त्व ये यत्र दृश्यते भास्वा
स्तत्तेषां पुरोदयः स्मृतः तिरोभावे तु यत्रेति तत्रैवास्तमनं रवेः नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनाद
र्शनं रवेः एवं शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयं विकोणो द्वौ विकोणस्थस्त्रीन् कोणान् पुरे तथा इति विष्णुपुराणोक्तरीत्या
दक्षिणावर्तभ्रमणस्याप्यन्नाभ्रमणे ज्योतिश्चक्रवशादतिदूरतो भ्रमं लक्ष्यस्यैव कालविशेषे दर्शनादुदयः अकाशमा
दृश्यैव दर्शनं मध्याह्नं भ्रमितिप्रविष्टस्यैव दर्शनमस्तमयः तत्तोऽतिरस्तमनेन निशीथ इति कालविशेषतत्ताविभीवादिकं गेवो
दयादिकमिति एवमत्र्योऽवाएव सालक्ष्णदेतिस्माप सायं अविशालिङ्गतिञ्जोत्यवदारोपिमम पुरतो रस्यादक्षिणतः समन्तो

लो॰२

श्लो॰ ७ ॥

स॰ ९०

यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाऽहोरात्राणि समानानि भवंति इत्यनेन उत्तरायणे मेषमासे साम्यमहोरात्रस्य दक्षिणायने तुलामा
से साम्यमित्यर्थः। कालदेवश्रीविष्णुरूपः तुलामेषगते भानौ समरात्रिदिनं तु नरूपि एवं सूर्यस्य मंदादिगतिभिरहोरात्रपरिमाणविभाग
उक्तः अथाहोरात्रविभागाद्याति माणविभागाय धर्ममानसोत्तरे महत्परिभ्रमतः सूर्यस्य एकनिकृतियोजनानि परिभ्रमितानि भ
वंति। तत्पर्यायामाह एवमिति एवं मंदादिगतिभिर्मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्य [illegible] मानसोत्तरगिरौ परिवर्त्तमानस्य योज

यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाऽहोरात्राणि समानान्यभवंति एवं नवकोटय एकपं
चाशल्लक्षाणि च योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति ५ तस्मिन्नैन्द्री
पुरी पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीनाम दक्षिणतो याम्या संयमनी नाम पश्चाद्वारुणी निम्लो
चनी नाम उत्तरतः सौम्या विभावरी नाम ६ ॥

नानांतेन परिभ्राम्यमाणानां योजनानां नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि चं सुपदिशंति रत्नपर्थेः ब्रह्मा इति शेषः ५
तस्मिन्मानसोत्तरगिरौ मेरोः पूर्वस्मात्स्व [illegible] दिवि देवधानीनाम पुरीं दक्षिणदेशे नाम्ना संयमनी पुरी पश्चिमे वा
रुणी नाम वरुणाधिष्ठितां निम्लोचनी नाम उत्तरतः सौम्यां सोमाधिष्ठितां विभावरी नाम पुरीं उपदिशंतीति पूर्वेणा
न्वयः ऐंद्रीमिति इंद्राधिष्ठितां इंद्रस्य मानामित्यर्थः तथा याम्यामिति यमेन पाल्यमानामिति ज्ञेयं ६ ॥ ॥

पंचदशघटिकाभिः सपादकोटिद्वयं साधिकानि सार्द्धद्वादशलक्षाणि योजनानि गच्छतीत्युक्तं तत्रैकेन मुहूर्त्तेन कति योजनानि गच्छ
तीत्यपेक्षायामाह एवमिति त्रयीमयः त्रय्युपासनात्प्राप्युक्तं वेदरूपेणोपास्यः सौरो रथ एकेन मुहूर्त्तेनाष्टशताऽधिकचतुस्त्रिंशल्ल
क्षयोजनानि चतसृषु देवधान्यादिपुरीषु परिभ्रमन्नेको सौ सौरो रथः एकेन मुहूर्त्तेन यः परिभ्रमति तत्राह यस्य सौररथस्यैकं च
क्रं संवत्सरात्मकं समामनन्त्युपासते चक्रं विशिनष्टि द्वादश मासा अरा यस्य षड्ऋतवो नेमयो यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि
नाभयो यस्य इदमप्युपासनार्थमेवोक्तं मासाद्याऽऽराऽऽदिरूपेण संवत्सररूपेण चोपास्यमानमित्यर्थः ११ सौररथः परिवर्त्तत इ
त्युक्तं स किं निरवलंब एव एवंभूतमतीत्य रथं विशिनष्टि यस्येति यस्य रथस्याक्षो मेरोर्मूर्द्धनि कृतमूलः अक्षशब्देनोपचारात्त
त्स्थितानां यस्य रिवर्तते एवं कृतो योऽक्षस्तस्यापि यत्ररथे मानसोत्तरे कृतेतरभागः मानसोत्तरे गिरौ तदारोपितो परो भागो यस्य सोऽक्ष

एवं मुहूर्त्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्त्तते पुरीषु यस्यैकं चक्रं
द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संवत्सरात्मकं समामनंति ११ यस्याक्षो मेरोर्मूर्द्धनि कृतोत्तरभागो मानसोत्तरे कृतेतरभा
गो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमति मानसोत्तरगिरौ कृतेतरभागः १२ तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तु
र्यमानेन संमितस्तैलयंत्राक्षवद्ध्रुवे कृतोपरिभागः १३ ॥

तेर

कृतेतरभागः बाह्यनाभिकृतेतरभागः अन्यथाऽत्युच्छ्रायत्वान्मानसोत्तरगिरेर्मेरोश्चतुरशीतियोजनोच्छ्रायत्वात्तस्य
स्य साम्याऽनुपपत्तेः कोऽसावितरभागः यो मानसोत्तरे कृतमूलः तत्राह यत्रेति यत्र इतरभागे प्रोतं सत् रविरथचक्रं तैलयंत्रव
न्मानसोत्तरगिरेरुपरि तां भ्रमति १२ तस्मिन्नक्षे चक्रप्रोते कृतमूलः निबद्धपूर्वभागः द्वितीयोऽक्षः प्रथमाक्षः मेरुमानसोत्त
रायतः सार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनप्रमाणः तस्य तुर्यमानेन सार्द्धसप्तत्रिंशल्लक्षाधिकेकोनचत्वारिंशल्लक्षयो
जनमानेन संमितः परिमितः ध्रुवे कृतः वायुपाशैर्निबद्धः उपरिभागो यस्य तस्याक्षः तं निर्देशयति तैलयंत्राक्षवत् तैलय
न्त्रादंडप्रोतेनाक्षान्तस्य इत्यर्थः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
८१

यथोक्तमस्योदयास्तमनयोर्नियमं दर्शयति यत्रोदेतीत्यादिना यत्र यस्मिन् देशे उदयं प्राप्नोति दृष्टो भवतीति यावत् त
स्य उदयस्थानस्य समानसूत्रनिपाते वारुण्यां निम्लोचत्यस्तं गच्छति तिर्यग्दर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः यत्र दृश्याम्यादेः परि
समन्तेनाभिलपति स्वेच्छया मनाभिलषति मध्याह्नस्थितो भवतीति यावत् एष भगवान् सूर्यस्तस्य समानसूत्रनिपाते न्य
नाधिकदेशे सौम्यादौ परे स्थितः प्रस्वापयति याम्यादिकस्थितानां मर्त्यानां रात्रिं करोतीत्यर्थः ये याम्यादिदिशि स्थिताः तत्संगतस्त
येऽत्र उपपश्येरन् ते तत्रगतं सौम्यादिगतं न पश्यन्ति एवं याम्यादिपुरीषु उदयादिनियमो द्रष्टव्यः ५ एवमुदयादिदेश
नियम उक्तः अथैतेषु पर्यायः याम्यादिपुरीं कियता कालेन कति योजनानि गच्छतीत्यपेक्षायामाह यदेति यदा ऐन्द्या

यत्रोदितस्तस्य समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र कुत्र च नस्यंदनाभितैस्यदेष समानसूत्रनिपाते प्रस्वापयति
तत्रगतं न पश्यन्ति ये तं समसूत्रपश्येरन् ५ यदा चैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलते पंचदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटि
द्वययोजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति ६ एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनस्तथान्ये च य
थाः सौम्यादयो मध्यन्ते तैः सह ज्योतिश्चक्रेण समभ्युद्यन्ति सह देवानिम्लोचंति १० ॥

॥१

पुर्याः प्रचलतीति शेषः तो भवति तदा पंचदशघटिकाभ्यन्तरे वाराणिगतिमेन योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि पं
चविंशतिसहस्राधिकानि सपादकोटिद्वयं पंचविंशतिलक्षाणि कोटिद्वयं चातिक्रम्येति शेषः याम्यां पुरीमुपयाति ६ एवं ततो या
म्यायाः प्रचलति एवमुक्तकालेन उक्तयोजनानि वारुणीं पुरीं गच्छति एवमुत्तरत्रापि योज्यं एवं सूर्यस्योदयास्तमयादिस्वरूपं त
द्देशनियमकालपरिमाणं योजनपरिमाणं चाभिधाय याम्यसौम्यादीनामपि ग्रहाणां [illegible] आदिकमाह तथेति ज्योतिश्चक्रेण ता
रागणेन सह तथा सौम्यादयो ग्रहाः [illegible] अपि नक्षत्रैः [illegible] आदिभिः सह तथा यथैव दिनं इत्यादि [illegible] उदयं प्रस्थाप्य
ति उदयं प्राप्नुवन्ति सह देवा निम्लोचं अस्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यद्यपि [illegible] अपि न क्षत्रैः सह उदयास्तमयोन
पि तत्सादित्यादर्शनात्सौम्यादीनां भवत इत्यादि [illegible] इति भावः १० ॥

पतित१

श्रीभा॰ पं॰टी॰ ९२ ५४

तथान्ये ऋष्यादयः सप्तगणा एकैकशः चतुर्दश द्वन्द्वशः मासि मासि इत्यन्वयः तत्र यामण्यो यक्षाः कथं भूतं भगवन्तं आदित्यमात्मानं सर्वेषां रागपितिपात्संत्वात्मानं भगवदात्मकत्वात् नाम्ना नेमानि भेदं भिन्ननामानेकर्मभेदात् भिन्ननामानः परस्परविलक्षणनामानः पृथक्कर्मभिः श्रीवैष्णवेर्यपचितानि स्तुवन्ति ऋषयस्तं वेगंधर्वा गायन्तेऽप्सरसो नृत्यन्ति नागाः सर्पा रज्जवत्कर्षन्ति ग्रामण्यस्तु रथं योजयन्ति यक्षा राक्षसाश्च पृष्ठतः स्थिता भगवन्तं नुदन्ति वालखिल्यास्तु पुरतो रथस्याग्रे स्तुवन्ति एते वसन्ति चैत्रमधुमासे सदेवता इमे चतुर्दशगणाः तुम्बुरुनारदादयः पञ्च पुलस्त्योदयश्च पुलहो यत्र यज्ञायतानि कृत्वा पृथक्पृथक्कालेन चैत्रमधुमासे सदेव वसन्ति

तथान्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चतुर्दश मासि मासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वन्द्वश उपासते १८ लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते १९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकविंशतितमोऽध्यायः २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

९२

त्रेयस्य द्वन्द्वेभ्यो मासाधिकारिणः अयमप्युत्तरत्र योजनीयः ऋषिकस्यल्ली प्रहेतिः कच्छनीरस्थनारदस्वरहेरवे: माघे वैभवे चन्द्रमाः समस्ते अभिवायुमपि तेनात्मिस्तौ कोहा पौरुषेयो यमे नका महारथस्तन्मस्तैवमेव ये तेवसन्ति वैद्वन्द्वादि तथाप्येके कस्मिन्मासाधिकारिगणप्रथमं न तः सप्त वसिष्ठायितारदस्त्राविशेषः १८ इदानीं मानसोत्तरं परिक्रमतः पूर्वे लक्षोत्तरसार्द्धनवकोटियोजनानि भवन्तीति कुलके कतिकियता कालेन कतियोजनानि गच्छतीत्यत्राह लक्षोत्तरमिति नवकोटिनवचतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टपञ्चाशदधिकानीति इदानीं क्षणेन कतियोजनानि गच्छतीत्यत्राह लक्षोत्तरमिति नवकोटि कपञ्चाशल्लक्षयोजनपरिमितं सर्वेण परिभ्राम्यमाणं भूमण्डलं तस्य भूवलयस्य क्षणो द्वयोर्धिक सहस्रयोजनानि स सूर्यः क्षणेन कालेन भुङ्क्ते गच्छतीत्यर्थः १९ इति पञ्चमे एकविंशः २१ ॥

९२

रथनीडादेः परिमाणमाह रथनीड इति नीडो रथिनउपवेशस्थानं स षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायामः तुरीयभागविशालः नवलक्ष।
योजनविशालः रविरथयुगोऽपि तावानेव षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायामः तुरीयभागविशालः युगे विशिष्टे यस्तु गेऽरुणेन
स तेन योजिताः सप्तछन्दयागायत्र्यादि [illegible] छन्दोनामानः हयो नमानमाह तं वदति गतस्य देशप्रापकं तोसर्थः अश्वनामा
नि श्रीवैष्णवपुराणे उक्तानि यान्यश्वसप्तछन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुवेव च अनुष्टुप्पंक्ति
रित्युक्ताः छन्दांसि हरयो देवारेति नन्वेवमेको ह्याववति सप्तनामेति श्रुतिविरोध इति चेदुच्यते एको ह्यश्व नेनेकैः स्वयं उच्यते
अश्व इति जात्यभिप्राय एकत्वनिर्देशः एको ब्रीहिः सुसंपन्न इत्यादिवत् सप्तनामेत्यादि सप्तनामानः इत्युच्यते तथा चेक

रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावन्न रविरथ
युगो यत्र हयाश्छन्दोनामानः सप्तारुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यं ५४ ७
रस्तात्सवितुरेरुणः पश्चाच्च नियुक्तः सोऽस्य कर्मणि क्रिलोक्ते तथा वालखिल्या
ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाक्यायनेयुक्ताः संस्तु

यं गायत्र्यादि सप्तनामानो ह्याववहन्तीति अश्वस्यार्थः उपर्युक्तानुसारेण देवा इत्यश्वस्य निरोधेय इति सेवं गायत्र्यादिनामकत्वं तद्दृष्ट्यो
पासनार्थमुक्तं रथ अरुणेन योजिता देवं वहन्तीत्युक्तं कुत्र स्थितोऽश्वान् योजयतीत्यत्राह पुरस्तादित्ये सवितुः पुरस्तात्सूर्यः स्थितो
ऽरुणः सोऽस्य अश्वयोजनरूपे कर्मण्यास्ते इत्यर्थः पुरस्तात्स्थितोऽश्वान् योजयतीत्यत्राह पुरस्ताद्वितीयुक्तं पुरस्तात्स्थितोऽपि
मत्स्यपुराणे यथायमस्य पुरस्तत्स्थैव पश्चिमत्यादि उक्तं एवं वालखिल्याख्या ऋषयोऽपि षष्टिसहस्रसंख्याकाः अंगु
ष्ठपर्वप्रमिताः सूर्यस्य पुरतो रथस्थिताः [illegible] वा कायवाक् उक्तिः [illegible] वाकः [illegible] वाकः तद्दृष्टि [illegible] ये सं
स्तुवन्तीति [illegible] आदित्याः संतः सूर्यं संस्तुवन्ति ५८ ॥

का

कथं

श्रीभा॰ पं॰ टी॰ ६३

सइति भगवान्नादिपुरुषः जगत्कारणं एवं सत्येव तपोलोकस्थितः अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति सूर्यस्य भगवदा
त्मकत्वश्रवणात् शरीरगतभावनेवत्र एवं नारायण इति सामानाधिकरण्यं एवमादित्यवर्त्ती भगवान्नारायणो लोकानां स्व
स्तये त्रयीमयं तत्कालनियमेन कर्मणो विशुद्धं बाहुल्यमेकस्यानि मित्तं बाहुल्यापेक्षमात्मानं द्वादशधा विभज्य वसंतादिषु ऋतु
षु यथोपजोषमस्याकर्मभोगमतस्तेषां वैतानं प्रवालनवर्षान्तिदर्शयति करोतीत्यन्वयः तत्तत्कालद्वादशधा विभागेना
मादित्यात्मके त्रयोपतिमा सद्गुणमतद्गुणविधानो यज्ञकर्मकल्पनया जानेनानुप्रवेशः मासि मासि रविर्यो यस्तत्तत्र भेदायवा
त्रयीमयो विष्णुरादित्यरूपस्थानेन रोहिते विलम्बाप्तिः सदादित्यः कालं समानं केवलं स्वैः शक्तिवैभवैः सात्त्विकयोगमयी एवं सत्त्वगात्विकी
क्रियैवमिवत्र्या त्रयीमयी अतः समागतोऽपि तमालवलनमभिलषति तथाचाधिष्ठितः सोऽतिमानवलोकेति स्वरूपमभिः ततः समस्तजगतां

सएष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकस्वस्तये आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धिनिमित्तं कविभिरेवापि वेदेन वि
ज्ञासमासो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसंतादिष्वृतुषु यथोपजोषमृतुगणान् विदधाति २ तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या वि
द्यया वर्णाश्रमाचारानुपथा उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोऽञ्जसा श्रेयः समधिगच्छन्ति ४॥

९३

माशां न यति चाखिलं इति श्रीवैकुण्ठपरायणेन्द्रैः त्रयीमूर्त्तं नाम प्रादुर्भूयत्रय्यास्त्वत्त्वं तदपि चोक्तं तत्रैव ऋचः स्तुवन्ति पूर्वोक्तमप्या
स्तमने२२ ऋोच यजूंषि च बृहद्रूपं तराशेनिमापा ... के ... वेः अयमेषां त्रयीविशेः ऋग्यजुः सामसंज्ञितेति कथं भक्तो विद्यया वेदेन
र्हः कृविभिश्च सिज्ञा स्यमानं वेदे वाप्यमूनः कविभि रूपा स्यमान इत्यर्थः २ एत देवोपपादयति तमिति तमेतमादित्यरूपेण व
स्थितं भगवंतं इह लोके पुरुषाः स्ववर्णाश्रमाचारानुवर्त्तित्रय्या विद्यया श्रद्धयायजन्तः त्रय्यायजनमेव प्रपंचयति उच्चावचैः कर्म
के२ भि ... योगवितानैश्चोपलिउच्चावचैर्नानाविधैराम्नातैः वैदिकैः कर्मभिर्यज्ञादिभिः योगवितानैः उपासनवृत्तैश्च आम्नातैरि
तिएवैतराभ्यां संबध्यते वैदिकैरुपासकैश्चेत्यर्थः यजन्त आराधयन्तोऽञ्जसासुखेन आपश्रेयः स्वर्गलोकादिरूपं समधिग

एम ६३

नः३

सूर्यादीनां ऊर्द्ध्वाभिमुखं पराङ्मुखं राशिभिश्चरतीत्युक्तं तदिदं गतिद्वयं भगवत्पदेकस्य घटमानमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा यदेतदि त्यादिना भगवा
तोपवर्णितमित्यनेनोक्तानुवादः अमुष्येत्यादिना प्रश्नः भगवता त्वया यदेतदुपवर्णितं किं तन्मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रम
तो भगवत आदित्यस्य पुनः राशीनामभिमुखं तेन तन्नाभिमुखं तया राशिभिः प्रचलनं इत्येतद्द्वयं विरुद्धमनुष्य सूर्यस्य कथमुपपन्नमिति म
हे कथमुपपन्नं भवतीति विज्ञापनमस्यार्थः १ एवमृषिर्बादरायणिराहेत्यादि सत्त्वतः स होवाचेति श्लोकोक्तिमाह यथेत्यादिना
तरे चोपलभ्यमानत्वादित्येतेन विरुद्धमप्येकस्य गतिद्वयमुपपन्नमिति सदृष्टान्तमादर्शयति भ्रमतां कुलालचक्रेण सह
भ्रमतां कुलालचक्राश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव दृश्यते दृष्टान्तेपि कथं तत्राह प्रदेशान्तरेषु चक्रस्यैव प्रदेशान्तरेषूप

राजोवाच यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं च प्रचलितं चाप्रदक्षि
णं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति १ स होवाच यथा कुलालचक्रेण
भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्षत्रराशि
भिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादी
नां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वात् २॥

लभ्यमानत्वात् पिपीलिकादीनां द्विपुनः सङ्गः य
दि गतिरनन्या तर्हि प्रदेशान्तरे नोपलभ्येरन् चक्रस्थ उपलम्भात् गतिरन्यैवेत्यर्थः एवं दृष्टान्ते गतिद्वयं दर्शयित्वा दार्ष्टान्तिके सा
धयति एवमिति एवं तथा नक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेन निरन्तरमाश्रयाणां नक्षत्राणां सम्बन्धात् तदात्मकालचक्रेण ध्रुवमेरु
न इत्यभिप्रायेणोपलक्षितेन ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिभ्रमता कालचक्रेण सह भ्रमतां परिभ्रमतां तदाश्रयाणां सूर्या
दीनां ग्रहाणां नक्षत्राभिमुखं तया राशिभिः गतिरन्या उपपद्यते एवं कुतः नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वादित्यन्वयः
२ एवं प्रश्नस्योत्तरमभिधाय सूर्यस्वरूपं निरूपयति स एष भगवानादिपुरुष एवेत्यादिना सम्वत्सरायनं तु मासप

श्री.भा. पं.टी. ६४

एवं सत्येव स्वगतिभेदस्तत्कृतः कालविभागश्चोक्तः अथ सोमश्चन्द्रादीनां स्थानानि लक्षयति भेदान्तरन्तु तत्तद्भोग्यभावादिकार्यं चाह एवमित्यादि ना यावदध्यायं अर्कगभस्तिभ्यो मण्डलरूपेभ्यः लक्षयोजनतः उपरिष्टादुपलभ्यमानः उत्तरेण मनोऽश एवं च रति संवत्सरभुक्तिं संवत्सरेण द्वादशराशिसंचारात्मिकां भुक्तिं तां पक्षाभ्यामेव भुङ्क्ते करोति एवमर्कस्य या मासभुक्तिः तां सपादद्वाभ्यां पादाधिकाभ्यां नक्षत्राभ्यां सपादस्वरूपेण यामिभुञ्जन् मनेनेव साङ्घ्रसञ्जोऽन्तरवृद्धिसहस्रत्वादिककालेनेति यावत् पक्षभुक्तिं दिनेनैवं शतमुहूर्तात्मककालेनैव करोतीत्यर्थः ७ अथ हे राजन् आप्यायमानाभिः प्रक्षय ह्रसयन्तीयमानाभिः कलाभिः विभक्ताभ्यां पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां पितॄणामहोरात्राण्यहोरात्रात्मकमेकं दिनं कुर्वाणः सर्वेषां जीवसमूहानां प्राणः प्राणप्यायन

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टाल्लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं सपादद्वाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिं भुञ्जन् चारी हुतत्वरगमनो भुङ्क्ते ७ अथवा सर्वमाप्यायमानाभिः कलाभिरमराणां क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्वापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिवहप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुङ्क्ते ८ य एव षोडशकलः पुरुषो भगवान् मनोमयोऽन्नमयो मृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयन्ति ९ तत उपरिष्टात्त्रि लक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताष्टाविंशतिः १०।

कः अत एव जीवः जीवयतीति जीवः जीवनहेतुः एकैकं नक्षत्रमेकं त्रिंशता मुहूर्तैर्भुङ्क्ते षोडश कला यस्य स एष पुरुषश्चन्द्रस्य इत्येतो भगवान् मनोमयः मनसोऽधिदेवतात्वादन्नमयः ओषधीरसत्वादमृतमयः सर्वप्राणिजीवनहेतुत्वात् देवादीनां येषां प्राणस्तेषां माप्या

त्वो ३ यनस्वभावः सर्वमय इति वर्णयन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः ९ ततश्चन्द्रमण्डलस्योपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतः अभिजिता सह अष्टाविंशतिः दक्षिणादिकालायने कालचक्रे ईश्वरेण तत्त्वात्मलेन चोदितानि निबद्धानि मेरुं प्रदक्षिणेनैव तेषां मध्ये दैवस्थ ... गतिरत्तोऽन्यथा उत्तरा षाढाश्रवणयोः सन्धावभिजित् नाम नक्षत्रं फलविशेषेण पृथक्कल्पितं तेन सहाष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि भवन्ति तथा च श्रुतिः अभिजिन्नाम

94

॥ ९ ॥

स्क ५
२४

अथ न तु लोकानामंतरात्मा भगवानेषः आदित्यरूपेण वहिस्थितो द्यावापृथिव्योर्मध्ये यन्नभोवलयमंतरिक्षं तस्य मध्ये यत्कालचक्रं शिशुमार
कालचक्रस्थमेषादिराशिष्ठनक्षत्राभिमुखं चरन्नित्यर्थः द्वादशमासान्भुंक्ते संवत्सरावयवा मासा व्याख्याता द्वादशांशे भुंक्तेऽनुभवति मकरादिभ
पादशब्दादित्यष्ठ चरन्सुद्वादशमासा भवंतीत्यर्थः यानेवादित्यो द्वादश संवत्सरावयवान्भुंक्ते तानेव शास्त्रविदो मेषादिराशिसं
चरमाण [illegible] दित्यसंज्ञायेषां तान् संवत्सरावयवान्मासादीन्मासभेदेन वदंति तत्र चांद्रेण मानेन मासः पक्षद्वयमिति वदंति तेषामेव चि
त्रादिनक्षत्ररूपेण मासो पुरुषत्वाज्ञनादिसंज्ञा भवति सौरेण मानेन सपाद [illegible] नक्षत्रद्वयमिति वदंति पित्र्येण मानेन दिवान
क्तमहोरात्रमिति वदंतीत्यर्थः ५ एतत् द्वादशभागात्मकस्य संवत्सरस्य यावता भागेन मासकृत्यात्मकेन षष्ठमंशं राशिद्वयं भुंजीत च
वत्सर४

अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरंतरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादश मासान्भुंक्ते राशिसंज्ञान्संवत्सराव
यवान्मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमुपदिशंति ५ यावता षष्ठमंशं भुंजीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संव
त्सरावयवः अथ च यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते अथ च यावन्नभोमंडलं सह द्यावापृथिव्यो
र्मंडलाभ्यां कार्त्स्न्येन वा स ह भुंजीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिः समा ८

स१ ने२

रेत आदित्य इति कर्तृपदमध्याहार्यं स वै ऋतुः [illegible] ऋतुरित्युच्यते स च संवत्सरस्य षष्ठोंऽश इत्यर्थः अथ संवत्सरस्य यावतार्धेना
सार्धेकेनार्धेन नभोवीथ्यां कालचक्रे राशिषट्कं संचरति तं कालमयनमाचक्षते यावता कालेन मकरादिराशिषट्कं संचरति भवति तावं
तं कालमयनमाचक्षत इत्यर्थः अथ च द्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यां सह संपूर्णमिति शेषः यावन्नभोमंडलं द्वादशराश्यात्मकं कालेन या
वता कालेन यत्नकृत्स्नात्मकेन भुंजीत द्वादशराश्यात्मकं कृत्स्नं नभोमंडलं भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिर्यावता कालेन संचरेत्तं भवति कालं
संवत्सरादिकमिति समामनंतीत्यर्थः अत्रेदमवधेयं पक्षकृष्णप्रतिपदि संक्रांतिर्भवति तदा सौरचांद्रमानयोः [illegible] प्रभव
ति संवत्सरः सौरमानवर्षेण द्विनातिवर्तते चांद्रमानेन मलमासेनेति द्वादशादिसमन्वयात् [illegible] भवति पंचवर्षा

स१ ने१ सं२ तं३

श्री भा॰
पं॰ टी॰
९५

ततो बृहस्पतिमंडलाद्द्वियोजनानां लक्षद्वयादुपरि शनैश्चरः प्रतीयमान उपलभ्यमान एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशत्त्रिंशन्मासान् विलंबमानः शनैः शनैः सर्वानेव राशीननुपर्येति क्रमेण संचरति तावद्भिः परिवत्सरैः द्वादशराशिभ्यो द्वादशस्व संचरति त्रिंशन्मासानां गणनया त्रिंशत्संपन्नैस्त्रिंशत्वत्सरैः प्रायशः सर्वेषामशुभकर इत्यर्थः १५ ततः शनैश्चरमंडलादुत्तरस्मादेकादशलक्षयोजनांतरे ऋषयः सप्तर्षय उपलभ्यंते के ते ये ऋषयः लोकानां शं सुखमेवानुभावयंतः संपादयंतः विष्णोर्यत्परं पदं ध्रुवमंडलं तत्प्रदक्षिणं यथा तथा परिक्रमंति परिभ्रमंति १६ इति पंचमे द्वाविंशः २२ ॥ एवं सूर्यादीनां गतिविशेषास्तत्स्थानविशेषाः कार्यविशेषाश्चो

त्रि॥२॥

ततः उपरि षट्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनैश्चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिस्त्रिंशद्वत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशांतिकरः १५ तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयोजनांतर उपलभ्यंते य एव लोकानां शमनुभावयंतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमंति १६ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनांतरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदंति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेंद्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण आकल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः १ स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते २॥

नरु

अथ ध्रुवस्य स्थानं व्यापारं चाह

अथेति तस्मादृषिमंडलात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनानां परस्तात् यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोः परमं पदमाहुः तत्र विष्णोः परमं पदमिति स्थानवाचकं परमं पदमित्युक्तं किं तत्परमं पदं तत्राह यत्र परमपदे महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिः अग्न्यादिभिः सबहुमानं प्रदक्षिणतः क्रियमाण उपास्ते तिष्ठति तस्य ध्रुवस्यानुभावः प्रभावः उपवर्णितः चतुर्थस्कंधे इति शेषः सहि ध्रुवः भगवता कालेनानिमिषेण अव्यक्तवेगेन कालचक्रेण भ्राम्यमाणानां ग्रहाणां नक्षत्राणां च सर्वेषां स्थाणुरिव निश्चलोऽवष्टंभो बलं ईश्वरेण विष्णुना विहितः स्थापितः शश्वत्सदा एकत्रैवावभा

= राम
९९

भः

ततो नक्षत्रमंडलाद्द्विलक्षयोजनतः उपरिष्टात् शुक्र उपलभ्यते स चार्कस्याग्रतः पश्चाच्च चरति सूर्येणाभोग्यमाणे नक्षत्रे पश्चाद्भुक्ते सदेव भुज्यमाने नक्षत्रे शैघ्र्यादिगतिभिः स्वकीयचारं चरति स च लोकानां सदानुकूल एव वर्तते यस्माच्छुक्रस्य चारेणाक्रमस्य नक्षत्रघट्टितक्रमेण प्रायशो वर्षवृष्टिं उपलभ्यते तास्ताः वृष्टिः प्रतिषेधकग्रहोपशमनः स एव ग्रहः लभते यस्मात् शुक्रः प्रशमयतीति तथा उशनसा शुक्रेणापि प्रकारकथने न बुधोऽपि बुध इत्यपि व्याख्यातः स्वर्यस्य परः पश्चात्सदैव चाचरतीति व्याख्यात इति भावः किंचिद्विशेषमाह ततस्त्वादिना ततः बुक्रमंडलाद्द्विलक्षयोजनतः उपरि सोमसुतो बुध उपलभ्यमानः लोकानां प्रायेण शुभकरः तदुःखकृत् अशुभफलत्वमेवाह यदार्कात्सति रिच्येत

ततउपरिष्टाद्बुधाद्द्विलक्षयोजनतः उपलभ्यते भ्रमतः पश्चात्सदैव वार्कस्य शैघ्र्यमांद्यसाम्याभिस्तिभि स्वकीयचरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्षचारेण शुभमीयते सवृष्टितिष्ठं भग्रहोपशमनः उशनसा बुधो व्याख्यातः ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकरः यदार्कात्यतिरिच्येत तदा तिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ११। अतऊर्ध्वमंगारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वादशानुभुंक्ते यदि वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः १२ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनान्तरगतो भगवान्बृहस्पतिरेकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात्प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य १४।

केनगसहृत्नचरतितदा तिवालः अभ्रप्रायं भे घशार्ध्य म नारष्टिरित्यादिरूपं भयमाशंसते प्रवर्षयति ११ ततोवपमंडलाद्द्विलक्षयोजने उपरिष्टादंगारक उपलभ्यमानः एकैकराशिं पक्षत्रयेण भुंक्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः यदि न वक्रस्य स्यात्तर्हि द्वादशराशीन्क्रमेण भुंक्ते इति सर्वेणान्वयः अयं प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः दुःखसूचको वक्रः यदा यदि न वक्रेणाभिवर्तते तदा सुकृतेऽपि यदि वक्रेणाभिवर्तते तदा दुःखकृत् इति १२ ततोऽङ्गारकमंडलाद्द्विलक्षयोजनान्तरमुपरिष्टात् उपरिभागगतो भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं चरति सोऽपि यदि न वक्रः स्यात्तर्हि ब्राह्मणकुलस्य प्रायशोऽनुकूलः १४ ॥

परिवत्सरं १ सोऽपि य

एतदेव प्रपंचयति यस्येत्यादिना यस्य भगवदात्मकस्य कुंडलीभूतदेहस्य सर्पवत्कुंडलीभूतो वलयीभूतो देहो यस्य अर्वागधस्ताच्छि
रो यस्य अतनो ध्रुवः पुच्छस्याग्रभागे तस्य शिशुमारस्य पुच्छाग्रे ध्रुव उपकल्पितः उपास्यैर्योगिभिरिति शेषः शिशुमारावयवेषु
यत्र यत्र यस्य यस्य स्थाने तत्तदाश्रयत्वेन तस्यावयवस्योपासनेन तत्तत्केशित्वध्येयत्वापि कर्तव्यं तेषामवस्थितिस्तत्र तत्रैव तत्तेयेत्पत्र प्रति
पाद्यते पुच्छाग्रे दिवि ध्रुवोऽवस्थितः तथा च श्रीविष्णुपुराणे उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य जगत्पतिं । स तारा शिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्य
वस्थितः शिशुमारस्य लांगूले पुच्छाग्रस्याधोभागे प्रजापत्यादयश्चत्वारो व्यवस्थिताः अतः प्रजापत्याद्याश्रयत्वेन लां
गूलोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः एवमग्रेपि यत्रापि द्रष्टव्यं पुच्छस्य मूले धाता विधाता चोपकल्पितौ इत्यपि बोध्यं कट्यां सप्तर्षय इत्य।

यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले
धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युप
कल्पयंति दक्षिणायनानि तु सव्ये ८ यथा शिशुमारस्य कुंडलीभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या
भवंति एवं त्वजवीथिराकाशगंगा चोदरतः ७ ॥

अपि प्रजापत्यादयश्चैवं व्यवस्थिताः लांगूले प्रजापतिः प्रजापतेरधस्तादग्नि
स्तस्याथस्तादिंद्रः तस्याप्यधो धर्म इति तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य दक्षिणपार्श्वे यान्युदगयननक्षत्राण्यभिजिदादीनि पु
नर्वस्वंतानि चतुर्दश उपकल्पयंति उपासने यानि दक्षिणायननक्षत्राणि पुष्यादीनि उत्तराषाढांतानि तानि वामपार्श्वे उपकल्पयं
ति एतदेवं स्थानविशेषेण विभज्य दर्शयितुं दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरवयवसाम्यं तावदाह यस्येति कुंडलाकारः सर्पाकारः संनिवे
शो यस्य तस्य शिशुमारस्य उभयोरपि पार्श्वयोर्यथावयवाः समसंख्या भवंति तस्य पृष्ठे त्वजवीथिना मतर्यस्य दक्षिणायनात्मशी
घ्रगतिमार्गविशेषः उदरे आकाशगंगा उपकल्पिता भवतीत्यर्थः ७ स्थानविशेषेणोभयनक्षत्राणां स्थानविभागकल्पनामा
ह पुनर्वस्वित्यादिना ॥

96

स्थाणुरिवावष्टम्भ इत्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति यथा मेढीस्तम्भे त्रिभिस्त्रिगुणितैः रज्जुभिः संयोजिता गावो धान्याक्रमणपशवो बलीवर्दा मेढीस्तम्भम
वलयमध्ये मण्डलानि परिवर्तनस्थानानि चरंत्येवं नक्षत्रगणाः सूर्यादयो ग्रहाश्च एतस्मिन् कालचक्रे अन्तर्बहिर्योगेन योजिताः केचिदन्त
र्योजिताः केचिद्बहिर्योजिताः ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुना उदीर्यमाणाः आकल्पान्तं परितः भ्रमन्तीत्यर्थः कर्मवशाद्वायुपाश
वश्यत्वात् ध्रुवावलम्बत्वाच्च भुवि न पतन्तीति भावः ३ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति नभसीति यथा मेघाः श्येनादयः पक्षिणश्च वायुपाश
वशाः कर्मसारथयः कर्मबलेन नभसि परिवर्तन्ते न तु भुवि पतन्ति एवं ज्योतिर्गणा अपि प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः कर्मायत्ताः तेनानु
गृहीताः नक्षत्रादिरूपेण प्रतीताः जीवा एव कर्मायत्तप्रकृतिसम्बन्धवशान्नक्षत्रादिशरीरभाज इत्यर्थः आकल्पान्तं निर्मित [illegible] कालयोगे

यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजिताः त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्त्येवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगे
न कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परितश्चङ्क्रमन्ति ३ नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुव
शाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मित [illegible] भुवि न पतन्ति ४ केचनैतज्ज्योतिर
नीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणयानुवर्णयन्ति ५॥

गतपो १

धारणेति तथा केवलनभःसंचारणपादकर्मायत्त
नभो मात्रगयस्तयोः भुवि न पतन्ति कर्मलोकान्तरिता ... विचित्र्याद्यूर्ध्वं जलमिव प्रायो वियति बल्भसिस्म ... पपद्य
त इति भावः ४ एवं ज्योतिर्गणानां कर्मायत्तनभस्संचार उक्तः अथ सर्वाधारस्य भगवतः एव शिशुमाराकारेणावस्थितत्वात् तदाश्रया पालनं
त इति भावः ४ एवं ज्योतिर्गणानां ... शिशुमारसंस्थानस्य शिशुमारस्य भगवतो वासु
केवनास्तीत्यभिप्रायेण ज्योतिर्गणस्य शिशुमाराकारत्वेन योगिनामुपासनेन सर्वात्मत्वं ... केचिदिति शिशुमारसंस्थानस्य शिशुमारस्य भगवतो वासु
देवस्य रूपं तच्चिदात्मके जगदाधारकस्य योगधारणया वासुदेवविषयकमनः समाधिरूपया धारणया मेव ज्योतिरनीकं ज्योतिर्जालं केचि
द्देवभागयोगिनो वर्णयन्ति ज्योतिरनीकाश्रयं शिशुमारं भगवदात्मकमुपास्यं वा थयन्तीत्यर्थः ज्योतिरनीकाश्रयशिशुमारं योगधारणायां वि
षयीकुर्वन्तीति वार्थः ५॥ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

एवं शिशुमारा कृतेर्भगवतोऽनुसंधाननमस्कारयोः फलमाह यदेति यदेतन्नक्षत्रतारामयमाधिदैविकमधिदैवं वर्त्तमानं देवेभ्य
उत्कृष्टं इत्यर्थः हरेः रूपं शिशुमारं त्रिकालं नमस्यतः नमस्कुर्वतः स्मरतो वा त्रिकालं मंत्रहलादुक्तमंत्रं जपतो वा तत्कालजं पाप
माशु शीघ्रं नश्येन्नष्टं भवेदित्यर्थः तत्कालजमित्यनेन नक्षुतमृविष्यं वर्त्तमानं कालजं विवक्षितं २९ इति पंचमे त्रयोविंश २३
एवं सूर्यादारभ्य ध्रुवपर्यंतं दिवो मंडलसंनिवेशमनुवर्ण्याधस्त्यो स्थत्वात् स्वर्भान्वादि मंडलमनुवर्णयति अधस्तादित्यादि नासे
र्यस्याधस्तात् योजनानामयुते स्वर्भानुः राहुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके वदंति तं विशिनष्टि यो सावि ति योसौ स्वर्भानुर्भगवत्कृपया
ऽमरत्वं ग्रहत्वं चालभत लेभे केवलं भगवत्कृपैव तस्यामरत्वादौ हेतुः न तु तस्य तद्योग्यता स्तीत्याह द्वियतः सैंहिकेयः सिंहिका

पु

ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापं २९
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थावर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीशुक उवाच अधस्तात्सवितुर्योज
नायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योसावमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः सैंहि
केयो ह्यतदर्हः तस्य तात जन्मकर्माणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १ यददस्तरणेर्मंडलं प्रतपतस्तद्विस्तरतो योजनायुत
माचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधः सूर्याचंद्रमसावभिधावति १

म

याः पुत्रः राहुरसुराधमः अमरत्वे ग्रहत्वे च न [illegible] स्य भगवत्कृपाविषयत्वोपपादकमिति तत्राह तस्येति तस्य राहोः जन्मकर्माणि उपरिष्टा
दष्टमस्कंधे वक्ष्यामः अधुनेत्यर्थः नत्वेवस्फुटीभविष्यतीनात्रावसर इति भावः १ राहुप्रसंगादुपरागस्वरूपं वक्तुमाह यददस्तरणेः प्रतपतः
प्रकाशयतः इति शेषः तरणेः सूर्यस्य यददः यत्तत्प्रसिद्धं मंडलं तद्विस्तरतो योजनायुतमयुतयोजनविस्तृतमाचक्षते सूर्यमंडलादुपरि
तनं सोममंडलं द्वादशसहस्रयोजनविस्तृतं सूर्यमंडलादयमपरोहा र्भंडलं तु त्रयोदशसहस्रयोजनविस्तृतमतः सूर्यसोममंड
लाभ्यां स्वर्भानोर्मंडलस्य विस्तृतत्वात्कदाचित्सूर्यसोममंडलाच्छादकत्वं संभवतीति भावः यः स्वर्भानुः [illegible] व्यवधानकृदमृतपा

राम
श्री ८७ श्री

नस्य राहोरमृतपाने व्यवधानं विच्छेदं कुरुतः इति ताभ्यां सूर्यचंद्राभ्यां
वैरेणानुबध्यते इति तथा प्रानुबध्यतेनेनेत्यनुबन्धः ताभ्यां वैरेण वा
वश्यं पीडनीया विमावितिवीजावधनाग्रहहेतुर्यस्य स पवाभा

९७

शतभिषाज्येष्ठे दक्षिणा स्कंधयोर्न्यसेत् ५ इत्येतानुदगयननक्षत्राणि प्रातिलोम्येन
दक्षिणपार्श्वे युंजीतानुसंदधीत ७४

पुनर्वसुरुद्वयं नात्यं नक्षत्रं पुष्यो दक्षिणायनस्याद्यं तावुभौ क्रमेण दक्षिणवामयोः श्रोण्योरुपकल्प्यौ श्री त्यादिकं जीतानुसंदधी
त उत्तरायणे नक्षत्रेष्वभिजिदादिपुनर्वस्वंतेषु पुनर्वसुः इ अभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाः दक्षिणश्रोणिपादनासिकालोचनकर्णनासि
कास्थानेषु ज्ञेयाः मृगशीर्षादिदक्षिणीकृत्तिकाभरण्यश्विनीरेवत्युत्तरशतभिषक् दक्षिणायननक्षत्रेषु पुष्यमस्थलराषाढांतेषु
पुष्याश्लेषो त्तराषाढ पूर्वाषाढो मूला त्यानि पंच नक्षत्राणि पादनासिकालोचनकर्णस्थानेषु योज्यानि मघादीन्यनुराधांता
नि क्रमेण श्रोतनक्षत्राणि वामपार्श्वे योज्यानि ज्येष्ठा वाम स्कंधे योज्यं हनुः कपोलप्रांतदेशः अन्नस्य पमाव पिनक्षत्रे पेत्र

श्रोणि ४ — पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवा
मयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्ट
पं २ — नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्वे युंजीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलो — पं ३
स्कं ४ — म्येन प्रयुंजीत शतभिषाज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् उत्तराहनावगस्त्यधराहनौ यमः मुखेषु चांगारकः शनै
श्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापा
नयो राहुर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ७ एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्या
यां नियतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत ८ नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीम

करयोः

लनेरस्याभिप्रायः बृहस्पतिः ककुदि गले पृष्ठे केतव इति वह वंचनं केत्वाकारनक्षत्राणां संज्ञा वाभिप्रायेण प्रयुक्तं सूर्योऽस्त्वस्य ९ एवं प्रतिपि
पत्स्थानस्य नक्षत्रतारामयं शिशुमारचक्रं नित्यमुपास्यमित्याह एतदिति एतदुहैव एतच्चिह्नं सर्वदेवतामयं भगवतो विष्णो रूपं शरी
रं शिशुमारचक्रमहरहः संध्यायां प्रयतः समाहितचित्तो वाग्यतो मौनी सन्निरीक्षमाण उपतिष्ठेत तत्र स्तुतिमाह मंत्रेण स्तुवीत ९ मंत्र
मेवाह नम इति ज्योतिषां लोकाय कालायनाय कालस्याश्रयभूताय कालचक्रस्वरूपाय वा अनिमिषां ग्रहादीनामधिपतये नेषामपि

एते हि बिलस्वर्गादिना अन्वयार्थं अलंकृताः आलम्बनेन अन्वयः एतेषु बिलस्वर्गेषु दैत्यादयो निवसन्तीत्यन्वयः कथंभूतेषु स्वर्गादप्यधिकः कामभोगैश्व
र्यानन्दः ऐश्वर्यप्रयुक्तसंतोषः भूतिः संपत्तिश्च विभूतिरणिमाद्यैश्वर्यं स्वाधीनाः शब्दस्यानित्यसापेक्षत्वात् समासः अभितः सुस
मृद्धानि भवनानि गृहाणि उद्यानानि क्रीडास्थानानि विहारस्थानानि च येषु तत्र क्रीडा विहारः स्त्रीसंभोगः कथंभूताः नित्यप्रमुदि
ता अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां तथानुचराः भृत्याः गृहपतयः ईश्वरात् इन्द्रादपि अप्रतिहतः कामो येषां मायया विनोदो येषां तथाभूताः
९ किंच हे महाराज येषु बिलस्वर्गेषु मायाविना असुरेण मयेन निर्मिताः पुरः पुराणि चकासति इत्यन्वयः कथंभूताः नानाविधा ये मणिप्रवराः तेषां प्रवेका
मध्ये श्रेष्ठास्तैर्विरचितैर्भवनादिभिः तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलंकृताः कथंभूतैः कृत्रिमैः नागाश्चासुराश्च मिथुनीभूताः पारावतादय

८ एतेषु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानन्दभूतिविभूतिभिः सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीडविहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदिता
नुरक्तकलत्रापत्यबन्धुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसन्ति ९ येषु महाराज मयेन मायाविना वि
निर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुक
सारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः समलंकृताश्चकासति १० उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानन्दिभिः कुसुमफलस्तबकसुभ
गकिसलयावनतरुचिरविटपविटपिनां लताङ्गालिङ्गितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहङ्गमजलाशयानाममलजलपूर्णानां झषकु
लोल्लंघनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिं

श्चैराकीर्णाः संकुलाः कृत्रिमा वेदिकादिरूपा भूमयो येषु तैः नानास्वनमिथुनेति पाठे नानास्वनं तं मिथुनीभूतपारावतादिविशेषणं १० तथा कनकलता
भिरालिंगितानां संश्लिष्टानां कुसुमस्तबकैः सुंदरकिशलयैश्चावनता नम्रा अत एव रुचिरा विटपाः शाखा येषां तेषां विटपिनां वृक्षाणां उद्यानानि क्रीडावनानि मन
सइंद्रियाणां चानंदनीभिरानंदकारिणीभिः श्रीभिर्विविधवर्णैः स्त्रीभिरमरलोकश्रियमतिशयितानि अतिक्रान्तानि पुष्पादिभिः चकासतीत्यन्वयः तथा
कैरमरलोकश्रियमतिशयितानीत्यत्र का सविभ्रमलेः स्वच्छजलैः पूर्णानां समिथुनानां नवाकादिमिथुनसहिताये विविधा विहंगमास्तेषां कुलैः समन्वितं सकोलाहलैर्ये
षु तेषां जलाशयानां संबंधिषु झषाणां मत्स्यानां उल्लंघनेन विहारे क्षुभितं संचलितं यन्नीरं जलं तस्मिन्नेयानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतनिकेतनानां येस्ते

तेन२

तदभिप्रायवित् निशम्य द्रुह्योभयोः परिकल्पणाय भगवता परमगुरुणा भागवतं भगवत्सेवधिं तत्सुदर्शनाख्यमस्त्रं तेजसा सद्गु विषहं उःखेना
भिसो हे मशाकं मुकुन्दः परिभ्रम माणं प्रतिष्ठ हस्तेमा धूवेन यावस्थितो रागद्वेषिजनमानोभयमापन्नस्थाकि तहृदयश्चंचलचित्तः आरादेव
हरादेव निवर्त्ततेतलदेवो पुरागंयस्य परमितिजनाः वर्दत्यमिथाव नदशायां यत्स्वमंडलेन सूर्यचंद्रमसोर्मंडलाच्छादनं तदेवयहणमिति जगाउ
परागास्वरूपाभिज्ञा वदंतीत्यर्थः तेनैकरजुवक्त्र स्थितिभ्रंशमर्दयासमर्वयाप्तेन तुवस्तुलोकासो स्तीति तपालरत्वात् २ ततः स्वर्भानोरथ
लालावन्मोत्र एकपुलयोजनं सदनानि स्थानानि तत्रोथस्तासिद्धादि सदनेभ्योधस्ताद् एतादीनां विहाराजिरं विहारस्थानं मंतरि
क्षयदृष्टीनं वर्त्तते तस्यावधिमाह यावद्वायुर्यावति भूर्यावत्ति तस्यापावधिमाह यावमेघा उपलभ्यंत इति ततोयक्षादीनां विहारांतरिक्षं

शुद्धः

ततनिशम्यो भवप्रापि भगवतारब्दलोयप्रशुक्ते सुदर्शने नाम भागवतेरयितमसं तत्तेज सार्वविषहेतग्रुहुः परिवर्त्ते मानगमावस्थितो मु
हूर्त्तगुहिजमान यक्षितहस्य आरादेवनिवर्त्तते तदुपरागमितिवदंति लोकाः २ ततोधस्तासिद्धचारणविद्याधराणां सदनानितावन्मा
त्रैव ततोधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाच प्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षं यावद्वायुः प्रवातियावन्मेघा उपलभ्यंते ततोधस्ताच्छत
योजनांतर इयंपृथिवी यावद्हंसभासश्येनसुपर्णादयः पतत्रिप्रवरा उत्पतंतीति ४ उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानमवनेरप्यधस्ता
त्सप्तभूविवरा एकैकशो योजनायुतांतरेणायाम विस्तारेणोपक्लृप्ता अतलंवि

[illegible] दधस्ताद्धू लयोजनांतरेणेयंपृथिवी भूर्लोकं वर्तते पृथिव्याउपरि भूलोकस्यावधिमाह पातदंतरालंयः पक्षिश्रेष्ठावलिन उत्पतंति पृष्ठंतिनावद्भूलोक इत्यर्थः ४
भूमंडलं तु समयपंचं [illegible] उपवर्णितं इति यथासंनिवेशावस्थानं यस्यैव सा मे सप्तानां तथाचालवरुपवर्णितं एवंभूवमंडलादारभ्याधस्तात्
कमल्लिवृशाउक्तः अथभूमेरधस्तान्नांलोकानामनवेणमाह अवनेरपि साम्यादिनाअत राध्यायांतेन ग्रंथेन अवनेः भूलोकादधस्तात्सप्तभूविवराः
संतितेचैकेकशः योजनानामयुतं तेनांतरमध्याउकिंतभावेन उ ह्यायःअन्तं यो जनायुतांतरोक्ति तेषांयामोदैर्घ्यविस्तारश्चापुनपरिमितः तेषां
समाहारयंधः तेन योजनायुतांतरो ह्विलायामविस्तारेणउपक्लृप्ताः विवरतो महान्भूमर्यो जनायुतोह्विलास्तथा [illegible] [illegible] यामो विस्तारश्चाणुतयो
जनपरिमितइत्यर्थः तारतम्येन भोगतारतम्यं [illegible] चोपक्लृप्ताम्लोकायेहयावि वरेणभोगाधिकामेस्त्विमाः विवराणिसप्तनिर्दिशति अतलमित्यादिनापा

२१

श्रीभा० पं०टी० स्मि तनु४

यस्य बलस्य विजृम्भमाणस्य सतः । तन्मुखात्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त । स्वैरिण्य इति । सवर्णे रताः स्वैरिण्यः । कामिन्यस्त्ववर्णे विरताः । तन्नाप्यतिच
चलाः पुंश्चल्यः १५ त्रिविधास्ता विविशन्ति या वै स्वैरिण्यादयः स्त्रियः विलायनं विवरस्थानं प्रविष्टं पुरुषं हाटकाख्येन रसेन रसायनेन साधयित्वा स्व
शीकृत्य बलायनं इति पाठे तत्र प्रविष्टं पुरुषं रसेन बलायनं साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वा स्वसाथोरणा किल स्वात्मसु विकोयोऽबलोकनैस्तु
कामयुक्तैः यस्मिन्नस्य संलापो रहो भाषणं उपगूहनमालिंगनं एवमादिभिः स्वैरं रमयन्ति किल १६ हाटकाख्यं रसं विशिनष्टि यस्मिन्नस्ये उपयुक्ते
सेविते सति पयोऽको पुरुषः आत्मानमयुतमहादिग्गजबलमन्यमानो मदान्धइवाहं ईश्वरः सिद्धोऽहं इति कथ्यते श्लाघते १७ एवमतलोक्त्वा विवरस्य
प्रवर्णोपवितलं वर्णयति ततोऽतलादधस्ताद्वितले विवरे भगवान् हरो रुद्रः हाटकेश्वरः स्वपार्षदैर्भूतगणैः । प्रथमे गणैः परिवृतः प्रजा

यस्य ह वा जृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यन्त स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति १५ या वै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्ये
न साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति १६ यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं
सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदान्ध इव १७ ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्व
पार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूय आस्ते १८ यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम
भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति १९ तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधे

स्मि तनु२

पतिसर्गः ब्रह्मणो दिष्टः सर्गस्तस्योपबृंहणाय वृद्धये भवान्या सह मिथुनीभूय आस्ते १८ यदुक्तं हाटकेश्वर इति नाम तन्निमित्तं स्पष्टयति यत इति भवयोर्मि
थुनीभूतयोर्वीर्येण हाटकाख्या सरित्प्रवरा यतः प्रवृत्ता तस्माद्भवो हाटकेश्वर इत्युच्यते इति भावः । न
तनु२ नु हाटकिन्याख्यसरित्प्रवरायां प्रभवत्वेऽपि न हाटके प्रभवत्वं तत्राह यत्र हाटक्यां सरित्प्रवरायां चित्रभानुरग्निर्मातरिश्वना वायुना पुनः
सम्यग्दीप्यमानः ओजसा बलेन पिबति तया पीलवान् तेनाग्निना निष्ठ्यूतं फूत्कृत्य त्यक्तं हाटकाख्यं सुवर्णम् असुरेन्द्राणां विवरवासिनामवरोधेषु अन्तःपुरे
षु पुरुषाः स्त्रीभिः सह भूषणेनाभरणेन धारयन्ति भूषणानि कारयित्वा धारयन्तीत्यर्थः हाटकिन्याः संभूतं हाटकाख्यं सुवर्णमुत्पन्नमिति

यो विवक्षिता तैः कथंभूतैः इंद्रियाणामानंददायकैः श्रीभिरिति तिथावत् सूचितः तदुक्तं विधिवित्प्रपिनं उक्तं विद्यामाचमत्इंद्रियानंददिनी
भिः श्रीभिरिंद्रियोत्सवैः सकलविधानां पत्तिर्णां चोक्तं विधे। स्वरादिभिश्चोमत्तलोकस्य प्रियमतिष्ठायितान्युधामानि येषु चकासंतो स्तथा ८ य
त्र तत्र वेषु दिविवरेषु कालविभागैः कालावयवैः होरात्राद्भिः यतो पुलस्त्यते तत्र त्वानां मायुष्याभयत्वादि लिभावः यत्र येषु विवरेषु ये
मनीषातादिप्रवराः सर्पश्रेष्ठास्तेषां ये शिरोमणयः फणामणयः ते सर्वे स्वतमोऽधकारं प्रबाधते निरस्यंति ९ एतेषु विवरेषु वसतां माध्य
यामसः पीडा व्याधयो रोगाः वलिस्त्वग्गतो विकारः पलितं केशेषु शौक्ल्यं [illegible] जरा आदिपदेन मलिनत्वमादिदौर्गन्ध्य लेत्या
देहस्य वैवर्ण्यं [illegible] दौर्गन्ध्यं वेतिगंधः स्वेदः क्लमः श्रमः स्ता निरस्तत्वाद्‌ः एते वयोवस्थाश्चादिव्यैरोषधेः रसायनपानैर्दिव्यैः शनस्नानादि

ना

मनस्विनां [illegible] भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैः कृतस्ते यत्र मृदाहिम दृष्टिरोगलोकाः सर्वेतमःप्रबाधते १० न वा एतेषु वसतां
दिव्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभिः [illegible] पलितजरादयः च देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति व
[illegible] भवति ११ न हि तेषां कुत्राप्यन्यतो भयं भवति [illegible] भवति [illegible] १२ यस्मिन् विवरे
सुखं यत्र [illegible] पतति १३ [illegible]
माया [illegible] तपमायाविनो धारयंति १४
[illegible] १५ [illegible] कल्याणानां निदुःखानां [illegible]
भवति [illegible] समर्थो न भवति [illegible] मृत्युमरणं [illegible] १६ [illegible] यस्मिन् सुदर्शनास्त्रे विवरेषु
देवाग्रज [illegible] विना सुदर्शनादिकास्त्रं [illegible] १७ एवं [illegible] विवरे [illegible]
प्रविष्टस्य सुरवध्वनां [illegible] सवनानि [illegible] यत्र बलेनैव [illegible] ह
[illegible] विवरमतुवर्णयति [illegible] मायाविनो धारयंति १४ ॥
[illegible] काञ्चनमाया [illegible]

श्रीभा. पं. टी. १०

तीर्थेन मत्त्वं केऽप्यस्य न्यायसिद्धमिति भावः २२ कर्मवैधं विहितं हि यस्य स्वत्वाऽनियमस्य हि कर्मवैधस्य प्रतिबाधनं निरसनोपायं दर्शयन्
न्तदेवान्यथा कर्मयोगादिना येनोपलम्भे [illegible] ति नत कर्मवैधं न येनोतीतिपूर्वेणान्वयः प्रतिसाधनमिति पाठे प्रतिकूलमित्यर्थ
न निरसनोपायं इत्यर्थः यथा कर्मयोगादिभिर्भगवद्भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धकप्राचीनकर्मवैधं [illegible] निरस्त्वा रामभक्तियोगस्य
मार्हत्वं नमभक्तियोगद्वारा [illegible] तत्तद्वैतराद्यं निवर्तके मे [illegible] नामस्मरणमपि त्यक्त्वाऽपि प्रेतो यः [illegible] भक्तियोगेनैव मापनि
रित्यवेगतत्त्वम् एवं लोपे [illegible] भगवता [illegible] मालमतेः [illegible] पयेत्तवदान्ये [illegible] मेनिरतिशयप्रियतम भगवति
विविधलस्य लोऽत्तमस्यन विलत्त्वेन [illegible] स्वर्य फलमपि तिरस्कृत्यैवान्वयः १२ ननु पयेत्तदा नम पवर्गद्वारं पदं वा इति महाभा
गवतः प्रदिवाऽभगवानामस्त्रदत्तर्थे — पवर्गमेव प्रदाय किं नो तुज्ञ [illegible] देयपेक्षायां अस्तु भगवत आरब्धस्य विनाशपरस्यावश्यकोऽभा

मुर

[illegible] प्रतिबाधनं भगवतो न्यायेनोपलम्भे [illegible] भगवता नाम [illegible] सर्वेषामात्मन्यात्म [illegible] एव २२ नवाम [illegible]
पदुर [illegible] नुस्मानिमोक्षाणां मायामयभोगैश्वर्यमेवा [illegible] इति २२ [illegible] रातानोपायेनमन्याह
[illegible] सत्वशरीरावरणेन [illegible] लोकत्रयो वरुणपाशै [illegible] पितरौ चायविद्य इति होवाच २४ ॥

मन्वादेरमपवर्गस्येव

हादित्या १

[illegible] नाजन्याहदित्यस्य [illegible] फलं निलय नैश्वर्यमेव [illegible] नवाइति भगवान् [illegible] नदेवान्यदं नहत्त्वान् [illegible]
[illegible] स्वविषयस्य [illegible] विघात [illegible] वितमित्ते भोग [illegible] पमैश्वर्यं [illegible] नितिमित्तं [illegible] श्वर्यविलम्बितयुने श्वर्यं लेदेवात
नुने [illegible] मित्यर्थः २२ महाभागवतरम् [illegible] भगवद्दास्य एवमिलाभितत्वविवन्दितं नहु सप्त [illegible] यितु माह यदिति
[illegible] निवृत्तमो [illegible] वाचे [illegible] यपं [illegible] नधिगत [illegible] लब्धं [illegible] उपायेनैते [illegible] भगवत्ता वलेभ्यो
गवमत्वा [illegible] उपायां [illegible] नधिगतान्योपायेने [illegible] एवं [illegible] भगवता [illegible] नापहृतं स्वशरीरमात्राव
[illegible] नस्वशरीरमात्रेय [illegible] लोकत्रयं [illegible] नध्यस्य [illegible] स्वव्यतिरिक्तभागवदपहृतलोकत्रयोऽत्यर्थः पहृतपाशोऽस्य

म२

३०

राम

१००

पे२

३१

अथ सुतलं बलिर्यातीत्याह इति ततो विततास्य भूत्वा स्तुमले विवरे शुभ अवाविपुलकीर्तिः पुण्यश्लोकः स्मरन्तं अपापादकगुणसंपन्नां मृतस्य
भागवतो भागवतायणं एषः विरोचनस्यात्मजो बलिस्तनाप्याप्ते ३ भून्वयः कथं तत्र मरदेहं स्वयं प्रियं कर्तुमिच्छता अथ धर्ममिति मर्कण्डे
न्याय दृव्यासनहि पेललब्धः कायो देहेय ततोन भगवता पथ्यं पराइति मम पदं लोकत्रयं यस्य प्राप्तनां पुनर्भगवता तेन कृपया एवं सुत
लेविवेशयविष्णोः इन्द्रादीनामपि दुर्लभं यासु सम्पत्पाधियासपत्नाजुष्टः सविलः भयरहितः तमेव भगवंतं स्वयमुपेत्य स्वाचितथम
एतां पुपयन् २१ एतत् सर्वं संपत्स्यमत्र सुलभ्याधिपत्यादानफलमिति न मंतव्यमित्याह नो एवेति इति यद्विलनिलयविवरस्थाने ऐश्व
र्येन एतद्धमिदानस्य साक्षात्कारः फलं न भवत्येव कुलइत्यपेताचार वृक्षतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्यभिप्रायेण भूमिदाने विशे

ततोथ सत्तास्वतले पुरुष्यगाः पुण्यश्लोको महाभागवतो विरोचनस्यात्मजो बलिर्भगवतामेदं स्वपियं विकीर्यमाणो नादिते लब्धकायो २०
भत्वा तदृवा नत्वेपणापराइति मलो केनयाभगवदृद्गुकृपयैव तुनः प्रवेशितमिन्द्रादिदुर्लभविषमानतप्रमत्ता स्प्रियो [illegible] हृदः स्व २१ यासु २
धर्मेणाराधयं स्त्वमेव भगवतमाराय नारायस्य प्रापप्नस्त सास्वमन्वागत [illegible] २१ नो एवेतत्स्मात्तात्मालाभम्प्रिमानस्य यक्ष्नगुणः [illegible] २२
याति काथातां जीयानात्मभवते परमात्मनि तो यतमेपादेउपपन्न परस्यापश्च यापरमात्मसमाहितमेतत्संम विपादितस्यस २३
हादपवर्गद्वारस्य यद्विलनिलयेश्वर्यं यस्स्पृहवा तद्दोश्यनश्चस्वलितात्तिद्विदिवणः स्वकृत्तोगामिन्तत्पुरुषःवमेवपनमेजसावि २४

निकायानां १ नष्टिभगवतिषाड्गुण्यपरोर्थ्यो पोषैभक्तजातानां येजीवः स्वकृताः प्रतस्मात्मानं तेषामपुण्यात्मभतेपरमात्मन्यंतः दृष्टि एपथा
रेकेवासुदेवो यदेप्रमेप्रावतनमेपात्रउपपन्नो तमीपमसत्ति तस्मिन्नात्मयानि रैप्रिकपो श्रद्धया कर्तव्यविषयया व २
त्वरयासमाहितमते [illegible] येनन्तेन बलिना सम्प्रतिपादितस्य तस्य साक्षाद्पवर्गसाधनत्वं तस्य भगवतस्तोषयतम
त्वमेवोपपाद्यति यस्यदिभगवतो नामसकृदपि विवशोपि दत्तमुपलनस्वलनादिसवस्यास्वपिगणान्तु पुरुषः कर्म
न्वंधवंधनं जसासृतेन विधुनोति निरस्यति तत्स्मरणमात्रेणापि नमस्कृत्य निरासः इमंतामवतो भगवतः
मं १

श्रीभा.
पं.टी.
२०१

५३

तस्य बलेरनुचरितं उपरिष्टाद्वक्ष्यमे विस्तरिष्यते वितलेरेण कथयिष्यत इत्यर्थः कालेनानन्तस्य भावः केनापि वर्णयितुमशक्य इत्यभिप्राये लक्षणं तत्तमेव वि
शिनष्टि यस्य बलेर्हरिर्भगवानमवलिष्टते रूपं भक्तः स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणः मनेनमारपालकत्वानर्हतामत्यन्ते नारायणः सर्वशेषोऽन्मेनेन्द्रापितदेवलक्ष्म्यते
एवंभूततोयुष्मिन्नतलस्य वृषोगराणामतिः भूत्र गहापालितत्वं विशिनष्टि यत्र नागराणामानवलेकाःस्थौ भगवतानकर्त्तोऽस्य गुरुष्टेन पदापादस्वयवेन तिष्ठ
नहि मिव्रययसमयेस्व सर्वोधगतोहृष्टाकंधरपरेववलोयोजना [illegible] नामगृतं उच्चाटितः उच्चाटनप्रापितः दिग्विजयं कुर्वता रावणेन कदाचित्तलेवीरविनाश
कः स्थेनवरराभ्रताभस्वतानकुहरतः स्थिन इति श्रीरामायणे प्रसिद्धं २८ एवं सुतलमुपवर्ण्य महातलाद्वर्णयति ततः सुतलादधस्तात्तलातलेवि
वरे मयाख्यो दानवेन्द्रः महीयते तद्विवरस्थैश्चेव मन्यत इत्यर्थः कथंभूतः स्वयं मन्त्रिपुराधिपतिर्भूत्वा त्रिलोकपापशसंकर्तुमिच्छतां भगवता त्रिपुरारिणा

८१३

तस्यानुचरितमुपरिष्टाद्विस्तरिष्यते यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते निजजनानुकम्पित
हृदयो येनाङ्गुष्ठेन पदा दशकन्धरो योजनायुतायुतं दिग्विजय उच्चाटितः २९ ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भ
गवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसु
दर्शनभयो महीयते ३० ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोध [illegible] वशो नाम गणः कुहकतक्षकका
लियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्त्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुम्बसङ्गेन क्व

कुहेला निर्दयं पुरन्दरं यस्य तस्य पुरारेः प्रसादाल्लब्धं पदं तलातलाख्यं विवरं यस्य स मायाविनामाचार्यो मायातन्त्रो महादेवेन रुद्रेण परिरक्षितः विगतं
सुदर्शनात्कुलं यस्य तथा भूतः सन्सुदर्शनभीतेर्महादेवेन परिरक्षितत्वाद्विगतसुदर्शनभयइत्युक्तं ३० अधस्तात्तलमनुवर्णयति ततः तलातला
धस्तान्महातलाख्ये विवरे नैकशिरसां नैकानि शिरांसि येषां ते तेषामनेकशिरसामित्यर्थः काद्रवेयाणां कद्रूपुत्राणां सर्पाणां गणः क्रोधवशाख्यः कोऽस्ति गणेऽस्मिं
श्च ये प्रधानाः निर्दिष्टा स्विधिनष्टि कुहकादयः प्रधाना मुख्याये तेषां ते महाभोगवन्तः दीर्घकायाः महापुरुषस्य भगवतो वाहनभूतात्पतत्त्रिराजत्माधिपि
पतेर्गरुडात्तेऽनवरतं निरन्तरमुद्विजमानाः बिभ्यन्तः स्वकलत्रादिकुटुम्बसङ्गप्रमत्ताः सन्तः केचिद्विचरन्ति ३१ ॥

म

रामु
२०१

10)

उक्तिमेवाह न नमिति वृत्तेति वेदेभ्या वाववृद्धानप्यमाविंहत्युरुषार्थेषु नं निस्तातः न कुशलः उत्तमार्थेषु तारम्या नभिन्तित्यर्थः यतैः तैः बृहस्पतिः
सचिवः सहायो मंत्रायालोचनायवहक सोपिपुरुषार्थेषु न नैनं निस्नातः अपिस्नातत्वमेवाह नमिति पुरुषं उरुषार्थेषु तं भगवंतमतिहायैतहा
संपं याचतेत्यर्थः तं मंत्र प्रदंहं हस्यातिमतिहायतिवा उपेंद्रेणं द्रावरजत्वेनगोप्ता वामनेन तस्मादारम्भ तेनेदूरं वामानुमामान नुसस्या शिषं लो
वात्रपत्रपा याञ्चाशिष च याचनया विलुवात्मत्वे तस्य भावुलोहास्य मयाचतेत्यर्थः २५ तस्मिन्समत्रेतदास्पमेवयाचितव्यं न हितरदल्पमित्या
हस्मातिगंभीरं हंहसः निरतिशयगंभीरवेगास्य कालस्य वरं यस्मिदं मन्वंतरपरिवृत्तं मन्वंतरपर्यंत. वलिलोकत्रयं लोकत्रयाधिपत्यं विपदस्य
त्येमितदित्यर्थः अतस्तत्रयाचितव्यमितिभावः अन्नं तहंहं उरुषार्थेषु न निस्नातः २६ अस्मत्पितामहस्तु मत्सादेः एक एव उरुषार्थेषु निस्नात इत्या

नन्वेवमार्यं भगवानर्थेषु न निस्नातो यो सावित्री यस्य सम्यग्वेवामंत्राय वत्रगोंतंतोहस्यान्तिस मतिराय स्वयमपेंद्रेणा त्मानम
मावतामनश्चाशिषो नो एवेतहास्यं २५ अतिगंभीरंहंहसः कालस्य मन्वन्तरपरिवृतं क्रियल्लोकत्रयमिदं २६ यस्यानुदास्यमेवास्म
त्पितामहः किल वव्रेनतु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः परमिति भगवतोपरतेत्वलुपितते २७ तस्य महानुभावस्या
नुपथममेधमहितः कोपायः कोनाम न्हिव्रणः पतिहीन भगवदनुग्रहं उपजिगामिषति इति २८ ॥

इत्यस्येति अस्मत्पितामहः प्रह्लादो यस्य भगवतो
नुदास्यं दास्यमनुदास्यमत्यमेव वव्रे वृतवान्कि लननु स्वपितृदत्तं राज्यलक्ष्मीविभवः मतंत्रैश्वर्यं अवरतः हे तं तस्यभिप्रायं प्रकाशयति भगवतान्नहरि
णा स्वपितरि हिरण्यकशिपो उपरते भगवता दीयमानमपि पैत्र्यं न वव्रे अकुतः यस्य यस्मात्तस्मिति हिनियति पदत्वा स्विप्रं नवव्रे उत्तापि न कुतो भयमेव
देव व्रे स्व यदेहावसाने मुक्तिर्याचितवानित्यर्थः भगवतः परमिति पाठे भगवतोन्यदिति पित्र्यं नत्वदर्थः पतिके वगरु त्वं तोपाति कोवा समर्था
दसायंपानं अनुत्सत्तुश्रकोतीत्याह तस्येति तसोति कोनाम अदितेरनुयहतः कृपायः कर्मसंपोपेन परितोषा अस्तेगत अपाद ३ यस्य
यस्य तथा विधो स्मद्विधो मादृशः अमानतस्य महानुभावस्य प्रह्लादस्यानुपथं पंथा तंउपजिगामिषति उपगंतुमिच्छति इति २८ ॥ नन्वेवं
मत स्वेदलिस्तन तस्य वचरितं विस्तरेणोच्यताम तादृ ॥

एवं पातालान्तानधोविवरानुक्त्वाथ पातालतलपर्यन्तभूमण्डलस्याधारं संकर्षणं वर्णयति पंचविंशेन तस्य पातालस्य मू-
ले देशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते या कला साम्या वा तु तन्नाख्यावाह इति अनन्त इति समाख्याता प्रसिद्धः अनन्तसंज्ञकेत्यर्थः तामसी तामसो-
हंकाराधिष्ठात्री भगवतः कला अंश इत्यर्थः सैव संकर्षण इत्युच्यते तत्राप्यसमाख्याता इति सात्वतीयाः संकर्षणप्रोक्ताः सात्वता व्यपंचरात्रवि-
दः समालार उक्तं भगवत्कलाया व्याख्याविदस्तमनन्तं संकर्षणमिति चक्षते किमिदं संकर्षणं नामाख्यकर्णादिवत्केवलं न हि किं वार्पकजादि
वद्योगरूढमित्यपेक्षायां योगरूढमित्याह द्रष्टृदृश्ययोरिति यत्तोय मनन्तं द्रष्टृदृश्ययोः ... यथोः सन्निकृष्यते विषयी क्रियते तीन्द्रिया
र्थानेनेति संकर्षणः अतीन्द्रियार्थविषयत्वेन साधनं स्वयं व्यातीन्द्रियार्थविषयकज्ञानवानेव मिलरेषामप्यतीन्द्रियार्थविषयकज्ञानप्रदक

५१

श्रीशुक उ० तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानन्त इति सात्वतीया
द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं संकर्षणमित्याचक्षते १ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनन्तमूर्तेः सह-
स्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते २ यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिर-
भ्रमद्भ्रुवोरन्तरेण सांकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३ ॥

३ अर्थः यत एवमनन्तस्ततस्तं सं-
कर्षणमित्याचक्षते संकर्षणत्वमेव स्पष्टयति अहमिति प्रतीयमानो तीन्द्रियो यो जीवस्तद्विषयको भिमानः अहमिति प्रतीतिस्तस्य लक्षणेन
येतीलक्षणं हेतुरिति भावः जीवव्रगाणामिदेवतात्वात्तेषामहमिति छिन्नतिर्हेतुरित्यर्थः १ एवमनन्तशब्दोपि तस्मिन्योगरूढ इत्याह यस्येति य
स्य भगवानां सहस्राणां भगवानमनन्तशब्दस्तेरणान्वयः तस्य भगवतः सहस्रशिरसः अनन्तमूर्तेरेकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणमिदं कृत्स्नभूमंडलं धातस
र्षप इव लक्ष्यते तो परिच्छिन्नत्वादनन्तस्तस्योच्यत इति भावः २ यदुक्तं तामसीति तामसाहंकाराधिष्ठात्रीत्वं तद्दृढयति यस्येति काले न विपरार्धा
वसाने इदं सर्वं संजिहीर्षितुमिच्छतः यस्य संकर्षणस्य अमर्षेण क्रोधेन विरचिते कुटिलीकृते रुचिरे भ्रमती भ्रुवौ तयोरन्तरेण संकर्षणाख्यः ए-
कादशात्मको रुद्रः ... तिसृषु शिखा यस्य तादृशं शूलमुत्तंभयन्नुदभवत्तामसाहंकाराधिष्ठातृत्वाज्ज

एम १०२

अथ रसातलमनुवर्णयति ततोधस्तादिति ततोधस्ताद्रसातले विवरे दैतेया दानवाः दितेः प्रजाः दनुप्रजाश्च पणयः इति प्रसिद्धास्ते च निवा
तकवचाः कालेयाः हिरण्यपुरवासिन इति त्रिविधाः विबुधानां देवानां प्रत्यनीकाः प्रतिपक्षिणः उत्पत्त्यैव महाबलं प्राप्तिनः महा
तेजसः ते साहसिकाः सहसा दर्पेण चरन्तीति साहसिकाः तथापि तेषां सर्वलोके यदनुभावो यस्य तस्य भगवतो हरेस्तेजसैव सु
दर्शनास्त्रेण प्रतिहताः बलावलेपाः बलमेव वलिनो नगाधियेषां तादृशाः बिलेशया सर्पा इव वसंति २२ तानेव विशिनष्टि ये इति ये वै पणयः
इंद्रदूत्याः सरमया देवशुन्या प्रयुक्ताभिर्मंत्रवर्णाभिर्वाग्भिरिंद्राद्बिभ्यतीति भाषते एवंहि वेदे कथाख्यानं पणिभिरसुरैर्निगूढा गाः
भयथ्य

ततोधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या
महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेः सुदर्शनतेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ये वै सरम
येंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति २३ ततोधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाश
ंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसंति २४ येषामुह वै पंचसप्त
दशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति
२५ इति श्रीभा० पंचमस्कंधे चतुर्विंशोध्यायः २४ ॥

न्वेहं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितां संधिमिच्छवः पणयः प्राहुः किमिच्छंतीति सरमेत्यादिना
साच संधिमनिच्छंती इंद्रस्तुतिपूर्वकं तान्प्रत्युवाच ता मा दहंतात पणयः पणय इति च सद्वत्वा बिभ्यतीति २२ एवं रसातलमनुवर्ण्य पातालमनुवर्णय
ति ततइति ततोधस्तात् पाताले विवरे नागलोकानां पतयः सर्पाणां जननायकाः यथा वासुकिः प्रमुखः मुख्यो येषां ते ते च ते शंखादयो महा [illegible] महा
भोगिनः ३
फणिनः महाक्रोधाः निवसंति २४ तानेव विशिनष्टि येषामुहेति येषां केषांचित्पंच केषांचित्सप्त केषांचिद्दश केषांचिच्छतं केषांचित्सहस्रं शीर्षाणि तेषां
फणासु विरचिता रचिताः महामणयो रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः ते स्वरोचिषा पातालविवरसंबंधि
तमोजालं विधमंति अपनुदंतीति २५ इति श्रीमद्भागवत भावार्थदीपिकायां पंचमे चतुर्विंशः २४ ॥

श्री।भा। पं।टी। १।२

ध्यानं कथंभूतः सुरादीनां गणैः ध्यायमानः अनवरतं मृदेन स्वात्र भवज्जनितमदेन मुदितः विह्वले विकले प्रवेशे इव स्थिते लोचने यस्य सः सुललित
न सुंदरेण भावेन गर्भेण पितेन मुखरितामृतेन वचनामृतेन स्वपार्षदान् स्वविबुधादीनां यूथपतीन् आप्याययमानः हर्षयन् १ अपरिम्लानः असीणः
रागो रक्तिमा यस्याः नवतुलसिका नवलत्तमं तुलस्याः आमोदः मधुपः आमनवस्वसनयोः समाहारस्तेन माद्यतां मधुकराणां जालास्ते
षां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां स्वीयवक्षःस्थले धारयन्तीं वनमालां दध्यादि विशेषः विभ्रतीं यस्य नववान्या नीलवासमीयस्य एकएव
कुंडलं यस्य ह्लसत्क(कु)डि(प्)स्थेहकृताभ्यां स्तुभगः सुकुमारस्य सुंदरो भुजो यस्य एवंभूतो भुवावासेकवणः माहेंद्रः महेंद्रस्य वेयथौ वा
रणेंद्र इव वेरावत इव शुभः उदाराली लाय स्य सः कांचनीः स्वर्णमयी विभ्रतीत्यर्थः ६ एवं सकर्षलक्षण पर्वणि तद्देवनौ उक्त विध उपास्य

म८१

२।।२

ध्यायमानः सुरासुरैः सिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिभिः अनवरतं मुदितविह्वलविकललोचनः सुललितमुखरितामृतेनाप्या
यमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीन् अपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं
वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलोद्गलकंकुंदिरल सुभगसुंदरभुजो भगवान्माहेंद्रो वारणेंद्र इव कांच
नीकक्षामुदारस्तीलो विभक्ति ६ य एवमेतमनुस्मरतो ध्यायमानो मुमुक्षूणां मनादिकालकर्मवासनायोथितमविद्यामयं हृ
दय ग्रंथिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयं गतो ध्यायमुनिर्भिनत्ति ७ ॥

१०३

मानउपासकानां मंतर्हृदयं गतः प्रहृति सं वधिनिरस्यतीत्याह य एष
भगवानंतं तः एवमनुस्मृतः उक्तविधेन गुरुमुखात् श्रुतः अभिध्यायमानः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इतिश्रुत्यर्थो ः ते मत्यभिज्ञातः
अतः सामर्थ्योद्भवलोके नैसर्गिक न इति लभ्यते मुमुक्षूणां संसारात्तानां मो हृमिच्छतां मनादिकाल प्रवृत्ताभिः कर्मवासनाभिर्योथितं स
त२ दर्भं मृविद्यामयं देहात्मभ्रांतिः स्वनत्राभत्रमांतिस्त्रपात्मनमयं ग्रंथिं प्रथिवत् दुर्मोच्यं सत्वरजस्तमोमयं सत्वादिगुणभेदचतुर्यस्त्रयसंबं
धम्मूलं मनादिकाल प्रवृत्तं कर्मवासनाविद्यात्मं ग्रंथिरूपं संसार इत्यर्थः आत्मस्वरूपे निर्भिन्नत्ति नाशयति ध्यानेन मुमुक्षूणां मंत
हृदये संनिहितः आत्मनि र्भिनत्ति नितरां निरस्यतीत्यर्थः ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रगडलेन २

सुभगत्वमाह यस्येति अशीनां पतयः सात्वतश्रेष्ठैः महत्तस्य संकर्षणस्यांघ्रिकमलयुगले ऽरुणा विशदानखा एव मणयस्तेषां कुंडलस्य मंडले
एकांतभक्तियोगेनाव्यभिचारेण भक्तियोगेनावनमंतः प्रणमंतः उक्तविधेषु नखमणिमंडलेषु प्रतिविंबिता निर्भाति मनोहराणि परितः स्फु
रंतौ कुंडलौ ययोस्तानि प्रभया मंडितानि गंडस्थलानि येषु तानि स्ववदनानि प्रमुदितमनो येषां तादृशाः संतः विलोकयंति किलेत्यर्थः ४ तथा नागराजकु
मार्यः आशिषः पुरुषार्थानाशासानाः कामयमानाः अस्य संकर्षणस्य चारुभिः सुंदरैरंगैर्देवलयेष्वविलसिताः प्रकाशिताश्च ते विशदा नि
धवलाः श्वेताः र्मलाः स्वविपुलादीर्घाः सुभगाः कोमलाश्च रुचिराः सुंदराश्च भुजा एव रजतस्तंभास्तेष्वगरुकुंकुमचंदनानां पंकेषु लेपस्ते मावलिं

प१

यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषंडमंडलेष्वधिहितं तयः सहस्रा त्वलक्ष्मे रेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानिप
ति स्फुरत्कुंडलप्रभामंडलमंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ४ यस्यैव हि नागराजकुमा
र्यः आशिष आशासाना श्चारुवंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरुचंदनकुंकु
मपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितम
दविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल विलोकयंति ५ स एव भगवाननंतोनंतगुणार्णव आ
दिदेव उपसंहृतामर्षरोष वेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ६ ॥

पंकानामालेपनं कुंकुमलेपनं तं भुजानामभिमर्षेन उन्मथिते हृदये
मकरध्वजस्य कामस्यावेशो न रुचिरं ललितं च स्मितं येषां तथाभूताः सत्यः तस्य संकर्षणस्यानुरागमदमुदितमदविघूर्णि
तारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं यथा तथा विलोकयंति स्वामिनः मदेन स्वानुरागजनितेन च मुदितं मत्तमदेन
घूर्णितं च चलितं चइदं दरुणं च करुणावलोकं नयनं यस्मिन् तद्वदनारविंदमिति तस्यार्थः ५ उक्तविधः एवसंकर्षणाख्यो नंतस्त्रि
विधपरिच्छेदरहितः अनंतकल्याणगुणार्णवः आदिदेवः स्वतेजसा दीप्यमानः उपसंहृतः अमर्षरोषयोर्वेगः संहार
विषययोरमर्षक्रोधयोर्वेगो येन स भगवान् लोकानां स्वस्थये आनां स्वस्त्यर्थं सुखायास्ते निष्ठतीत्यर्थः ६

भ२

वि

यद्यप्येवं ज्ञेयं स्वरूपं तथापि भक्तानुजिघृक्षयैवं सांकर्षणं रूपं कृतवानिति कलिपुरुष मैर्व्वाण्येदंशकाइत्याह प्रतिरिति यत्र यस्मिन्
भगवतो देपुरिदृश्यमानं सदसत् स्थिदुचिदात्मकं जगद्विभाति स भगवानो स्माकं कृपयाऽस्मासु कृपयेत्यर्थः संकर्षजात्मनोऽभ्यपानेनि
मृतं य कुश्मलत्वं तन्न ति बभार दिव्यमंगलविग्रहरूपेणाभ्यवानित्यर्थः भक्तानां नोऽनुग्रहायैव निरतिशयस्वरूपयामवतिमिमाव भा
रेतिभावः कथंभूतं ज्ञेयं तस्मात् यद्यस्मान्मृगपतिः सिंह इवोदारवीर्यः यद्वा भूतयतेः श्विष्यत इति मृगाः पशवस्तेषां देवास्तेषा
मधिपतिः तद्देवतानां परमं चदेवतं पतिं पतीनां परमं परस्तादिति श्रुतः ब्रह्मादीनामप्यन्वेषणीय इति भावः अनेनाप्युदारत्वसू
च्यते उदारवीर्यः जगत्कर्तृत्वादिसामर्थ्ययुक्तः एवंभूतोपि स्वजनानामस्मा कं मनो स्पादानुग्रहीतुं स्ववशीकर्तुमिति यावत् अ
नवद्यामकर्मनिमित्तां लीलामादिपतिं सा त्वतर्षभानागराजकुमार्या दिस्तुवाराध्यत्व सात्वत तेषां मण्डलमण्डलभरणादिकं
त्वा भ॰

प्रतीति प्रकृकृपया बभार सत्वं संस्पृष्टं सदसदिदं विभाति यत्र यल्लीलां मृगपतिराददे नवद्यामादर्तुं स्वजनमनोऽस्युद
रवीर्यः १० यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदिनृणामशेषमन्यं कं शेषा
द्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ ॥

पो लीलामाददे परिगृहीतवान् सात्वततंत्रप्रणेतृत्वं मत्साभारतेउक्तं सात्वतं विधिमा
स्थाय गीतः संकर्षणेन यः अस्मात् प्रवक्ष्ये तं धर्मं मनुः स्वायंभुवस्तथेति लीलामाददइत्यनेन सौलभ्यमुच्यते अनेन भैवत
त्कृतिमानुष्यानामपि वशइतितात्पर्यं १० एवंपरत्वसौलभ्ययोगैः समाश्रयणीयता हेतुरुक्तः अथनाम प्रभावपर्यालोचन
मापिमर्दवस माश्रयणीय इत्याह यन्नामेति आर्त्तः रोगादिपीडितः पतितः महापातक्यपि यस्य भगवतो नंतस्य यदृच्छया
त्रुतं अक्षस्मात् प्रलंभनाद्वा परिहासाद्वा यस्य नामश्रुतं चवास्यादर्त्तेन पतितेन बालादिस एव पतितादिः स्वपातित्यादिभिर्विमुक्तः
इतरेषामपि नराणामत्मानं स्मरतो मशेषमंहो दुरितं हंतीति अतः मुमुक्षोः परंपरयाप्येवाशेषदुरितनिरसनक्षमनामयो यस्तस्मात् संक
र्षणादन्यं कं शेषादपि आश्रयेदित्यर्थः श्रेयस्पतिदुरितभ्यो वशेषयतिस्वोष्मितमिति नामनिर्वचनमत्राभिप्रेतं ११ इत्थं ह्यनाद्यालि वर्ज्जं तेनांतरिदं दि

तस्य भगवतः संकर्षणस्य महिमानमनुभावं प्रभावं तुंबुरुणा सह स्वायंभुवः ब्रह्मणो नारदो ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सभायां संश्लोकयामास व
र्णयामास ८ प्रथमं तावद्दृष्टेनैव स्वस्यानधिकारं द्योतनाय तत्त्वं तत्परस्य दुर्ज्ञेयत्वमभिप्रयन्कारणत्वेन तमुपलक्षयति उत्प
त्तीति अस्य जगतः उत्पत्त्यादिहेतुभूताः सत्वाद्याः प्रकृतिगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः क्रमेणात्राविवक्षिताः रजः सत्वतमोगुणाः
क्रमेण जगदुत्पत्त्यादिहेतुभूता यस्य भगवतः ईक्षया सिसृक्षया कल्पाः समर्थाः आसन् सृष्ट्यादि समर्था अभूवन्नित्यर्थः अनेन जगन्निमित्तका
रणत्वमुक्तं तदेहस्य वक्तृस्यामिति श्रोतस्य कर्तृत्व स्यात् अन्यत्वभिज्ञानात् निमित्तकारणत्वे नामत्वशरीरस्थत प्रकृतिपुरुष
कालानां स्वकार्यकारणपरिणामोपपत्त्यल्पमवर्णनाश्रमत्वं यथा कुलालादेः स्वकीयमृत्पिंडादेः रूपपरिणामोपपत्तेः स्वरूपं

तस्यानुभावं भगवान्स्वायंभुवो नारदः सह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थि
तिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्
थमुह वेद तस्य वर्त्म ९॥

नानाधात्क

अथ तत्त्वं अथोपादानकारणत्वेऽपि तमलक्षयति यद्रूपमिति आत्मन् आत्मनि स्वस्मिन् एव
ध्वादिनामरूपाद्यभावात् अविभागेन स्थितं प्रकृतिपुरुषौ चैव बलिष्ठवाद्वोरु भावमपि इति गीतोक्तेः कारणावस्थायामेव
म तं यद्रूपं प्रकृतिपुरुषात्मकं शरीरं तत्किंस्वद्धामेव रूपात्मनि नानाकृतं देवादिनामरूपविभागविभक्तं कृतमथारुह्य तदा
तस्य भगवतो वर्तते स्वरूपं लोके विलक्षणं रूपमुद्धृतं यथा वेदमादध्यादिति शेषः सर्वं मात्मनमविभागेन स्थितमात्मनि नानाकृतं
रूपमथादित्यनेनैकत्वनानात्वे आत्मपर्यन्तं इति विज्ञायते इदमेव हि तस्योपादानत्वं यत्सूक्ष्मप्रकृतिपुरुषगतदेवादि
विभागस्य स्वशरीरभूत प्रकृतिपुरुषपरायण्यात्मपर्यन्तत्वं अपि तु यथा सर्वमेकत्वेनात्मनि स्थितं पश्चान्नानाकृत
मात्मन्यथादित्यन्वयः धारणं चात्र अनेन विभिन्नप्रकाशनेन यथा ब्रह्मपरमात्मनः कारणत्वं कार्यत्वं च यदवि
भक्तनामरूप प्रकृतिपुरुषविषयं विभक्तनामरूपात्मा प्रकृतिपुरुषनियमनं चेति ज्ञातव्यं ९॥

श्रीभा॰
पं॰टी॰
९५
उल्लासे ४

सर्वेषां महदादि लोकमापकस्य समानत्वेपि कर्तृवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यमुपपादयति कर्तुर्जीवस्य त्रिगुण
त्वात् सत्वादि गुण भेदभिन्नया त्रिविधया श्रद्धया कर्मणो गतयः फलानि पृथग्विधाः सर्वा एव गत्यादि
तारतम्येन भवन्ति ... सर्वगतत्वं नलदालिप्रथिव्यादिविदेवेष्वपि पुनः सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः उक्तरीत्या सर्वेषां
गुणत्रययोगे गुणानां ... दिरूपेण परिणाम एवाविशिष्टं ततिप्राचीनकर्मवासनानुगुणगुणत्रयपरिणाम एव स्यात् सात्विकादिभेदेन
धर्मस्य कर्तारो बहुयः प्रकारा ... सात्विक ... त्रिधा भिद्यन्ते तथाच गीतं भगवता मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः अयु
क्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो ... विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बंधं मोक्षं च

श्रीमूलम्॰ त्रिगुणत्वात् कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति २१ ... ...

या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी अधर्मं धर्ममि
ति या मन्यते तमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्विकी राजसी चैव
तामसी चेति तां शृणु इत्यारभ्य यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः इति श्रद्धाया
स्त्रैविध्यमुक्तं सात्विकानां क्रियाः श्रद्धया युक्ताः नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते यत्तु कामेप्सुना
कर्म साहंकारेण वा पुनः क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषं मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामस
मुच्यते एवं स्थितेयं सात्विकः कर्ता सात्विक्याः बुद्धेः श्रद्धया धर्मं ... तिष्ठति सोनंतसुखं मोक्षं प्राप्नोति रजस्तमोभ्यां ... राजसो राजस्या
बुद्ध्या श्रद्धया धर्मं ... अनुतिष्ठति स महदादिलोकिकानन्तं प्राप्य परिमितसुखं प्राप्नोति ... श्रद्धातारतम्यकृतं सुखतारतम्यमेव भवति
यस्तु तामसः स स्मात् लोकान्नाप्याप्य विकेवलदुःखमेव प्राप्नोति महदादि लोकव्यापकः प्रकृत्यात्मधर्मस्तु राजसतामसयोः कर्त्रोः समानो भवतीति २

कर्तंयः
राम
१०५

105

मूर्द्धनीति गिरिभिः पर्वतैः सरिद्भिः सरिद्भिः समुद्रैः सत्वाज्जं सह यस्मिंस्तत् भूमंडलं यस्य सहस्रशिरसोऽनंतस्य मूर्द्ध्न्यणुवदर्पि
तं तस्य भूम्नो परिच्छिन्नस्यानंत्यादि वेलरोरियत्तयानविदितः विक्रमः प्रकारो यस्य तस्य तस्य वीर्याणि गुणान् गणयेत् कृपा
णि सहस्रजिह्वोपि कोवा गणयेत् दूतावर्तीति गणयेत् फणमांकरोतीति भावः १२ किंविशिष्टं भूमंडलं कमिव सर्षपमिव भर्त्तीति नेमा
ह एवंप्रभावः उक्तविधापरिच्छिन्नप्रभावः अनंत एवानंतः अनंतस्य दुरंतफलप्रदेत्यभिनिर्मिताश्रयेदुरंतमपारं वीर्यं यस्य
उरुगणास्तेषामनुभावाः प्रभावा यस्य स भगवान् संकर्षणः आत्मतंत्रः स्वतंत्रः आधारमेव यस्य एव मूलेऽतिलीलया स्थि
तये वस्थानाय पालनाय धृतिमान् तं पृथ्वीं विभर्ति १३ कालमुपसंहरति एताः इति कामान् कामयमानैः नृभिः उपगंतव्या

अथ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्द्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्वं आनंत्यादविदितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधि
गणयेत्सहस्रजिह्वः १२ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूलरसायाः स्थितः क्ष्मातलं तो
यो लीलया क्ष्मां स्थितये विभर्ति १३ शुकः एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिता यथोपदेश
मनुवर्णिताः कामान् कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन् पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा
विसदृशा यथाप्रश्नं व्याख्याताः १५ इति श्रीमद्भागवते पंचमस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः २५ ॥ राजोवाच महर्ष एतद्

तत्र कर्मानुसारेण प्रवर्त्तमानस्य गतयः फलानि लोका इत्यत्र स्वर्गादिलोका एते सर्वे एव यथाक्रमं यथोपदेशं संप्रदायागत
तोपदेशमनतिक्रम्यानुवर्णिताः १४ एवं कर्मफलमुपसंहरन् राज्ञः प्रश्नावसरं दर्शयन्नुक्तागतयो न हि धर्मप्राप्याः इति प्रकृति
मुपसंहरति एतावतीति हे राजन् पुंसः संसारिणः प्रवृत्तिलक्षणस्य सकामस्य धर्मस्य विपाकगतयः फलरूपा गतयः नाना वि
धा विसदृशाः सुखदुःखतारतम्येनावस्थिताः एतावत्य एवेत्यर्थः यथाप्रश्नं व्याख्याताः वर्णिताः मया विशेषः १५ इति पंचमे
पंचविंशतितमः २५ प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय इत्यनेन नासंगतिर्मोक्षपदं न प्राप्यन्त्वोक्तेः केवलपापे गम्यास्तथैव
लोकाः सन्ति नरकाख्या इति स नितरां तेषां किंचित् ज्ञातुकामः पृच्छति लोकेषु सुखदुःखतारतम्येनावस्थितभावे लक्षणे इत्येवं निश्चित्यातो
वैचित्र्यदर्शनादिति वाकरणेच्छति राजा हे महर्षे एतद्यायसेति स्म सुखदुःखयोर्वैचित्र्यं मुनिना यत्नेन तत्र लोकेषु जीवलोकस्य सर्वे स्थितं भूतं तत्त्वे

श्रीभा. पं.टी. १०६ स्कं.५

न्तां दक्षिणां दिशं विशिनष्टि । यद्यपि नयस्यां दक्षिणस्यां दिश्यग्निष्वात्तादयः पितृगणाः परमेण समाधिना ध्यानयोगेन स्वानां गोत्राणाम् आत्मन आशिष आशासाना कुर्वाणाः एवं पाकं पचलीलि वल्लिदेशानिवसन्ति ७ यत्र ह स्वस्य दिशि पितृराज वैवस्वतो यमः संपरेतेषु मृतेषु पुरुषेषु इहैव स्वविषयं स्वदेशं प्रापितेषु जन्तुषु जीवेषु अनुल्लंघितमनतिक्रान्तं भगवतो नारायणस्य शासनं येन तथाभूतः सन् गणैः स्वकीयगणैः सहितः यथाकर्मावद्यं दोषमवद्यं

जुगुप्सितं कर्मैव कर्मावद्यं बहुत्वसम्बन्धाद्विरोध्य सपर्व निपातः यथाकर्मावद्यमिति पदत्रयं वा अवद्यं वेदशास्त्रजुगुप्सितं कर्म यतिक्रिष्टं हिंसादिकर्म यथा जन्तुभिर्विधावि नाय यो त्वं तदनुसारेणैव दोषं प्रति दमं दण्डं धारयति जुगुप्सितक

तेर

यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ७ यत्र ह भगवान् पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु संपरेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लंघितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ८ तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः ९ तामिस्रोऽन्धतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपान

मिति दोषानुसारेण दण्डयतीत्यर्थः ७ तत्र नरकाः कतीत्यपेक्षायां एके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अत आह तत्रेति के ते इत्यपेक्षायां तान् नाम रूपलक्षणतः क्रमेण गणयन्नाह हे राजन् तान् नरकान् नामादिभिः अनुक्रमिष्यामः तत्र नामानि वाचकाः शब्दाः रूपाणि परस्परविलक्षणानि लक्षणानि चिह्नानि तत्तद्धिंसादिकर्माणि पापानि येषां तेन तादृशानि येषां ते चिह्नानि ... क्रमिष्यामः ८ तामिस्रस्तत्क्रमेण तु भ्यं वर्णयिष्यामः इत्यर्थः ९ तानेव क्रमेण गणनया दर्शयति तामिस्र इत्यादि नाम ये पानइत्यंते नरकेन तत्र कुम्भीपाकं कर्मलीलेयकोनरकः तथा आवीचिमदित्येकः एवमेकविंशतिनरका भवन्ति केचिदित्यत्र तु चिवीजं तत्रयेषांसत्रा

एम १०६

106

६८

एवं धर्मस्य कर्त्रादितारतम्येन धर्मेऽहं दर्शितेना यथेति यथा धर्मस्य कर्त्रादितारतम्येन मित्रस्तु विरूपफलतारतम्यं तथाप्रतिषिद्धलक्षणस्य
प्रतिषिद्धरूपस्याधर्मस्य कर्तुः श्रद्धायाः अधर्मेऽपि मित्रभूतायाः केवलतामस्याः श्रद्धायाः वैसादृश्याद्वा तारतम्यात्कर्मफलं विसदृशं वि
सदृशं तरतमं भवति ३ अथ वैसादृश्ये कारणं वदन्कर्मफले वैसादृश्यमेवोपपादयन्ति अनाद्यविद्येति अविद्या कामशब्दः कामनापरः
कर्मशब्दः तद्धेतुरनापरः फले कामनायाः अज्ञानफलत्वात् एकापात्रं विद्या अन्यत्कामात्मक कर्मफलकामनाश्चैव कर्मतारि
तानि पातिवासनानुरूपेण वासितानि तेषां वैसादृश्यादित्यन्वयः ते नानात्वेनावस्थितत्वाद्वैसादृश्ये तत्तत्सृतयो
गतयः फलरूपास्ते अनाद्यविद्यावत्तत्परिणामलक्षणाः अविद्याकामकर्मपरिपाकस्वरूपाः सहस्रशः आनन्त्येनावान्तरगत

कामन्याविद्या ४
चर

यथैवासौ प्रतिषिद्धलक्षणस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति ३ अथ नान्याविद्याकामकर्म
णां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ४ राजोवाच नरका नाम भगव
न्किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदन्तराल इति ५ ऋषिरुवाच अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिण
स्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलात् ६॥

प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ४ एवमुक्ते सति तस्मिन्नेतेन प्रवृत्ता सत्यस्तद्वस्थान
निचसाकल्येनवर्णनीया नीतिराज्ञः प्रश्नो यो गमालोच्य केवलं नमोऽस्तु मूलकालाय ज्ञानमण्डले कामकर्मपापानां पापानामवान्तरभे
देनावस्थानस्थूलरूपाणां तु वान्यमानानि कामानि तान्यल्पदुःख स्थानानामपि वक्ष्यन्ति सेनातिनिर्णयं सकलेनवर्णयितुमशक्यत्वात्तत्र प्रभृत
ऽवतरणात्तत्स्थानानि चकानि चिह्नानि विद्यामीत्याह तास्ताः प्राचुर्येण वर्णयिष्याम इति ४ एवमुक्ते राजा कालेन तद्वर्णनमप्यवि
ज्ञाय धर्मफलभुवः स्वामभूतस्थानानि नरकाः किं भवन्ति एव देशविशेषाः उत त्रिलोक्याः बहिर्वर्तन्ते उत अन्तराले अथो त्रिलोक्यान्त
लेवर्तन्त इति पृच्छति नरका इति देशमात्रमन्तिलोक्याः बहिः ब्रह्माण्डाद्बहिः बाह्या एषैव ५ ब्रह्माण्ड एव वर्तन्त इत्याह अन्तराल एवेति त्रि
जगत्या ब्रह्माण्डस्यान्तराले गर्भ एव तत्राधिकस्थानं दर्शयितुं दिशि दक्षिणस्यां भूमेरधस्तादुपरिष्टाज्जलादुपरिवर्तन्त इत्यर्थः ६॥

रौरवानुभवनिमित्तं पापं तं च वर्णयति यस्त्विह वा इति यस्तु पुरुषो इह लोके एतच्छरीरमहमेतदपत्यकलत्रादिकं ममेत्येवं रूपाभ्या
मदंकारममकाराभ्यां केवलं भूतद्रोहेण स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स इह लोके तत्स्वकुटुंबं विहाय स्वयमेक एव तेन स्वमेवाच
रितेनाशुभेन पापेन रौरवाख्ये नरके निपतति अमुनानेन निपातितेन यं वै इहलोके ये च जंतवो यथा येन प्रकारेण विहिंसिता
स्त एव जंतवः रुरवः रुरुसंज्ञाभूत्वा तेनैव प्रकारेण परत्र रौरवे नरके यातनाप्रयोगतः तमेव विहिंसंति यतस्तत्र गता रुरवो हिंस्य
तस्तेन रौरवमित्याहुरित्यर्थः केते रुरवः यत्र गतं हिंसंति इत्यत्राह रुरुरिति सर्पादप्यतिक्रूरस्य
अतिरौद्राख्यस्य सत्वस्य जंतोः रुरुरिति अपदेशो व्यवहार इत्यर्थः १३ महारौरवमनुवर्णयति एवमेवेति यथा रौरवे निपतितं

यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तद
शुभेन रौरवे निपतति ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमे
व विहिंसंति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः १३ एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं
क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयंति १४ ॥

रुरवो हिंसंति तथा महारौरवेपीत्यर्थः प्रथमांतपाठे रौरवसदृश एव मह
रौरव इत्यर्थः स्वारस्यं तु रुरूणां हिंसनेन उभयोर्लालतो विशेष इत्याह यत्रेति यत्र महारौरवे निपतितं पुरुषं क्रव्यादा इति तत्र मांस
भुक्तो इति क्रव्यादाः तथाभूताः संतो रुरवः क्रव्येण निमित्तेन घातयंति निपतितं पुरुषस्यापि मांसं भक्षयंतीत्यर्थः तं क्रव्येणेति भि
न्नं क्रियात्वयश्रावणे अन्यथा अतिवाद्यो योजनीतो कर्मत्वविवक्षातः तेनेति तृतीयायाः क्रव्यमिति द्वितीया च स्यात् क्रव्येण निमित्तेन तेवा
दयंतीत्यर्थस्त्वसंगतः स्यात् क्रव्याश्यनेन पौनरुक्त्यात् यद्वा क्रव्यादः क्रव्यादनस्वभावाः अतएव क्रव्येण फलस्येव हेतुत्वविवक्ष
यां तृतीयायाः क्रव्यार्थं वा दयंतीति वेदोर्निर्वृत्तप्रेप्सया विदिरत्र दंशनपरं वा दयंति दंशंतीत्यर्थः अनेन रसेवं क्रिमिर्वा
हुं सूचितः १४ ॥ ss ४ ss ss ४

तिर

राम १०७

दार सिवर

उत्क्रान्ते वर्त्तिर्द्दिंशति किंचेत्यादिना सूचीमुखमित्युक्तेन एतेषां वैरवत्ति स्तामिस्रादिभिः सहाष्टाविंशतिर्भवन्ति एते नरकावि ।
विधयालनाम मयाऽदुःखाऽनुभवमयः १० तान्निकेवमात्स्त्रदृज्जभवतिमिस्रानिपातानिचवलियति यत्त्विदेत्यादिना मावक्ष्या ।
यसमाप्तिः योजंतुरिहलोके परस्यवित्तादीन्यपहरति सहियमदूतैरतिभयंकरैः कालपाशेन यमपाशेन बद्धो बलात्तमिस्राख्ये
नरके निपात्यते तामिस्रे विशिनष्टि तमिस्रप्राये तमःप्रचुरे तामिस्रे निपात्यमानः जंतुरनशनपानदंडप्रहारभर्त्सनादिभिर्या
तनाभिः पात्यमानः पीड्यमानः कश्मलं दुःखमासादितः प्राप्तः क्वचिदेव तद्देवमुह्यति स्म ... तामिस्त्रादिना तृ५
निर्दि. मोहं योगरूलानीतिश्रुतिरिति ११ एवमिति यथातामिस्रे दुःखानुभवः एवमंधतामिस्रेपीत्यर्थः तद्दुःखभवनिमित्तं पापमा

किंच क्षारकर्दमो रक्तोगणभोजनः शूलप्रोतो दंदशूको वटरोधः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिन
रकाविविधयातनाभूमयः १० यस्त्विह वा एष पतिविलापयकेलन्नात्यपहरति सहिकाले पाशबद्धो यमपुरुषैरति
भयानके तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जंतुय
त्र कश्मलमासादितः एकदैवमूर्छामुपयाति तमिस्रप्राये ११ एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादी
नुपभुंक्ते पत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमू
लः तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशन्ति १२ ॥

इयत्तु मेंत्तु जरुवंपतिं वंचयित्वा लग्दरादीन् आदिशब्दाद्धं[illegible]पत्यादी ना१
निच यो उपभुंक्ते स्वापत्यनाममकरले तस्येवं भवेति एवं शेषान्वयः अंधतामिस्त्रे यतामिस्रात्कोविशेष इत्यपेक्षायां त
मिस्रात्तं विशिनष्टि यत्रेति यत्रांधतामिस्त्रे शरीरी देही निपात्यमानः यातनाभिः तीव्राभिः पीड्यमानः तीव्रवेदनया न
ष्टामतिर्यस्य नष्टा दृष्टिश्चयस्य तादृशो भवति वृश्च्यमानमूलस्य तादृशो वनस्पतिर्मध्यापततीति दृष्टांतः अस्मा
त्कारणात्तं नरकमंधतामिस्रमिस्रमित्यादिशंतीत्यर्थः १२ ॥ ॥

नि २

श्री भा. पं. टी. १०८

जवेदपथात्स्ववर्णाश्रमोचिताद्वेदविहिताद्धर्मात् अनापद्यपगतः अतिक्रांतः आपदत्र देशकालवैपरीत्यप्रयुक्ता रोगादिनिमित्ता शक्तिः अनापदि गतस्त्यक्तेन आपदि स्वधर्मत्यागो न दोषावह इति सूचितं पाषंडमवैदिकं मतं स्मार्तं च केवलस्वमनीषया कल्पितं मतं एवं कुपथं कुत्सितं मार्गमाभासधर्ममुपगतस्तं देहिनमसिपत्रवनाख्यं नरकं प्रवेश्य प्रविष्टं कृत्वा कशया प्रहरंति यमभटा इति शेषः कशा हि नाम अश्वादीनां ताडनार्थं निर्मितो दंडाग्रे रज्जुविशेषः एवं कशया ताडितः तत्रासिपत्रवने आसादितः इतस्ततो धावमानः तीव्रदंडमसहमानो उभयतो धारैः पार्श्वद्वयेपि धारा येषां तैः खड्गस्य द्वे धारे पार्श्वधारा एभिस्सूभयतोधारैरित्यर्थः तालवनस्थासिपत्रैः खड्गसदृशैः छिद्यमानानि सर्वांगानि यस्य तादृशः हाहाकारपूर्वकं हतोस्मीति वदन्परमया तीव्रया

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाषंडं चोपगतः तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति तत्र हासौ इतस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो हा हतोस्मीति वदन्परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाषंडानुगतं फलं भुंक्ते १५ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पीष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखंड आर्तस्वरेण स्वनयन्क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतः यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः १६ ॥

वेदनया पदे पदे मूर्छया निपतति एवं स्वधर्मेहा स्वधर्मत्यागी पाषंडानुगतं पाषंडधर्माभासानुगतं फलं दुःखमनुभवन् असिसदृशानि पत्राणि येषां तैस्तालवनमित्यन्वयवाक्यार्थः १५ अथ सूकरमुखं नरकं तत्प्राप्तिनिमित्तं पापं चानुवर्णयति यस्त्विहेति इह लोके राजा वा राजपुरुषो वा यः कश्चिददंड्ये अदंडनार्हे दंडं दंडनं प्रणयति कारयति दंड्योपि ब्राह्मणस्तं शरीरदंडं वा कारयति वपनं दंडविधानं तस्यास्ति पापं तथा एष हि वसवे धनं वधो नान्यस्तु दैहिक इत्युक्तेः स्यादवध्योपि ब्राह्मणो देहदंडानर्हः यः शरीरे दंडं कारयतीत्यर्थः स पापीयान्सूकरमुखे नरके निपतति तत्र नरके सूकरस्येव मुखं येषां तैर्जंतुभिः नितरां पीड्यमाना अवयवा यस्य

२५४३

अथ कुम्भीपाकं नरकमनुभवति मितं पापं वर्णयति यस्त्विति यः केवलं देहंभरः शरीरपोषणमात्रपरः यश्चोक्तलोके उग्रः क्रूरः
पशुपक्षिणः प्राणतः सजीवान् उपरन्धयति पचति तमपकरुणं निःकृपं पुरुषादैरपि विगर्हितं अमुत्र कुम्भीपाके
यमानुचराः तप्ततैले उप[illegible]यन्ति पचन्ति [illegible] तत्र तैलकुम्भी पाच्यते यत्र स कुम्भीपाक इत्यवयवार्थो विवक्षितः ॥१३॥
अथ कालसूत्राख्यं नरकमनुभवति मितं दुरितं वर्णयति यस्त्विह लोके पितृदेवब्राह्मणद्रुक् स कालसूत्राख्ये नरके
अयुतयोजनपरिमण्डले यस्य तलं ताम्रमयं विकारः खले खलेवत्समे खलो नाम यथा निविडपीडितं विशेषः
उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामधस्तादग्निना उपर्यर्केण चाभितप्यमानेऽभिनिवेशितः परितः पातितः क्षुत्पिपासाभ्यामंत

न्या ५

यः केवलं देहंभरः यस्त्विह वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममु =
त्र यमानुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति ॥१३॥ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुत ६
योजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानोऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च द ६
ह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्रा

७३

दशर्क २ वहिः १

वहिश्च दह्यमानं शरीरं यस्यासौ दह्यमानान्तर्बहिःशरीरः पूर्वनिपातः अन्तः शरीरं बहिः शरीरं अन्तर्बहिः शरीरं चेति पञ्चम्येति समासे वहिःश
ब्दस्य उपसर्जनात्पूर्वनिपातः अत एव समासविधानात् सम्पर्का द्विगद्योः ... शरीरं पृथिव्यादिः
...थः अन्तःशब्देन संनिधाना ... शरीरं चयस्येति एवं ... नाम
मध्ये फलके उपवेशनादिकं ... परिधावति ... यावन्ति पशोः रोमाणि तावत्संख्यानि वर्षाणि
सहस्राणि ... एवं तयान ... भवेत्कालः ... जायते यस्मिन्स कालसूत्र इत्यवयवार्थो नाभिप्रेतः ॥१४॥ एवं का
लसूत्रमभिधायाथासिपत्रवनं नरकं तन्मितं निमित्तं च वर्णयति यस्त्विह वा इत्यस्तु देहीति ॥

च

श्रीभा॰ पं॰ ५

अथायःसंदंशाख्यं नरकं पापविशेषं चाह यस्त्विति इह यो देही स्तेयेन चौर्येण वा अनापदि ब्राह्मणस्यान्यस्य हिरण्यपरत्नादीन्यपहरति तं देहिनं परत्र संदंशाख्येन नरके राजन् यमभटाः अग्नितापैः संतापेनाग्निवर्णतामापन्नैरयस्मयैः लोहमयैः संदंशैः संदंशास्त्वेभिः संदंशाः तैः छेदनैः त्वचि निष्कुषन्ति छिंदन्ति संदंशा यत्र इति संदंशाख्य इत्यवयवार्थः अथ तप्तसूर्मिं पापं चाह यस्तु देही स्वयं पुरुषः सन् अगम्यां भगिनीमातादि स्त्रियमनुगच्छति स्वयं योषित् स्त्री सती अगम्यमपि तमयोग्यं पुरुषं चोपगच्छति तं देहिनं अमुत्र सूर्मिसंज्ञे नरके कशया ताडयन्तः लोहमय्या तिग्मया तप्तया सूर्म्या स्थूणयैव स्त्रीरूपेण पुरुषरूपेण चोक्तौ अग्नितया सूर्म्या प्रतिमया पुरुषं पापिनं मालिंगयन्ति स्त्रियं पापिनीं पुरुषरूपया सूर्म्यालिंगयन्ति तप्ता सूर्मिर्यस्मिन् स तप्तसूर्मिरित्यवयवार्थः २२ अथ वज्रकंटकशाल्मलीमाह यस्त्विति सर्वाभिगमः

स्कं॰ ५

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन् यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति २१ यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिंगयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या २२ यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति २३ ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखंडा धर्मसेतून् भिंदन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतन्ति भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः ॥ ॥

१०७

लोभादसेव्यसेवी पश्वाद्युपगंता तिर्यक्षु चाचरते तं सर्वाभिगममुत्र निरये वज्रकंटके शाल्मलीसंज्ञके वर्तमानं पतितं वज्रमयानि कंटकानि यस्यां तं शाल्मलीवृक्षमारोप्य निष्कर्षन्ति इत्यर्थः वज्रकंटकशाल्मलिर्यस्मिन् स इत्यवयवार्थः २३ वैतरणीं वर्णयति य इति। राजन्याः क्षत्रियास्तेषां पुरुषा वा अपाखंडा वैदिकान् धर्मसेतून् धर्ममर्यादां भिंदन्ति नाशयन्ति कथंभूताः भिन्नमर्यादाः त्यक्तधर्ममर्यादाः ते राजन्यादयः तस्यां वैतरण्यां नरकस्य परिखाभूतायां नद्यां यादसां गणैरितस्ततः भक्ष्यमाणा अपि आत्मना देहेन अवियुज्यमाना अत्यक्तदेहा इत्यर्थः तत्र हेतुः असुभिः प्राणैरुह्यमानाः कर्मणा कृतेन विवशायां तस्यां तत्र तीया धमनाणा

राम २०५

अथांधकूपं वर्णयति तस्य निमित्तं च यस्त्विह वा इति यस्त्विह देही संसारे ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यस्य कृष्यादिरूपा वृत्तिर्येषां अविविदितापरस्य
व्यथा यैरविवेकिभिस्तेषां मत्कुणमशकादीनां भूतानां व्यथामाचरति करोति कथंभूतः स्वयं पुरुषोपकल्पि
तवृत्तिः परमेण परमपुरुषेणोपकल्पिता वर्णाश्रमादिविभागेन विधिनिषेधरूपा विकल्पिता वृत्तिर्यस्य विविक्ता विविच्य ज्ञाता पर
स्य व्यथा येन विवेकी सन्नित्यर्थः स एवंविधो भूतः अंधकूपे तदभिद्रोहेण निमित्तेनांधकूपाख्ये नरके निपतति तत्राथ रू
पे हंतीति खेदः सोपतितस्तैस्तैः पूर्वहिंसितैः ... जंतुभिः कीदृशैस्तत्र दर्शयति पशु इत्यादिना तेषां मध्ये ये केचिद्
चाभिद्रुग्धा हिंसितास्तैः सर्वैः पश्वादिरूपैस्तापकैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणो तैरेव विहता निद्रानिर्वृत्तिर्निद्रासुखं यस्य सः नेत

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति
स परत्रांधकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जंतुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये
के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १७ य
स्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपत
ति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताहुतादोऽनिर्वेश

अथ नवस्थानं येन तथाभूतस्तमस्यंधकारे परिक्रामति ... कुशरीरे व्याध्यादियुक्ते देहे संचरन् अन्ये शरीरे जीवो यथा
लब्धनिद्रः खिद्यति तथेत्यर्थः अंधकारात्तमः ... १७ अथाष्टमं कृमिभोजनं नरकं तद्धेतुभूतं पापं च वर्णयति यस्त्विह देही इ
हलोके यत्किंचिदादिकं दैवादुपनतं प्राप्तमन्नं असंविभज्य अतिथिभ्योऽदत्त्वेत्यर्थः अश्नाति स्वयमेव भुंक्ते अनिर्मितपंचयज्ञो न
अनुष्ठितपंचमहायज्ञः स वायससंस्तुतः वायसैः समत्वेन वर्णितः परत्र परलोके कृमिभोजनाख्ये नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृ
मपरिमिते कृमिकुंडे स्वयमेव कृमिभूतः कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनः सन् कृमीनेव भुंजन् यावद्यावत् योजनानि कृमिकुं

श्रि

निम्नितं४

श्रीभा॰ पं॰ टी॰ ११० नूतन ४ २१

सपापं लालाभक्षमनुवर्णयति यस्त्विह वै सवर्णामिति इह लोके यो वै द्विजः कामेन मोहितः सवर्णां भार्यां रेतः स्वरेतः पाययति पा
नं कारयति तं द्विजं पापकृतं रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययंति यमपुरुषा इति शेषः लाला रेतः तस्य भक्षणं यस्मिन्स
लालाभक्षः इत्यवयवार्थः अथ सारमेयादनं तं पापमनुवर्णयति ये त्विह वै दस्यव इति इह ये दस्यवो दुष्टसत्वाः केतनं गृहदाह
कालीना दाहकाश्चाग्निदाः विषदायकाश्च गरदाः राजभटाः ग्रामस्य ग्रामं ग्रामाकरं वणिक् सार्थान् जीवसमूहान् वा विलुंपंति छिंदंति
हिंसंतीत्यर्थः तान् संपरेतान् वज्रवल्लि दंष्ट्रा येषां ते यमदूताः श्वानः विंशत्यधिकसप्तशतसंख्याः सरभसं सत्वरं
निखादंतीत्यर्थः निरवपातनात् ... सारमेयाणां ... सारमेयकर्तृकमदनं यस्मिन्निति अवयवार्थः २९ अथावीचिम

यस्त्विह वै सवर्णां भार्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां रेतः संपाययंति २८ ये त्विह वै द
स्यवो राजानोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुंपंति राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशता
नि विंशतिश्च सरभसं खादयंति यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधः
शिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशी
र्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ३०॥

पातयित्वा १

तं सपापं वर्णयति यस्त्विह वा अनृतमिति यस्त्विह लोके देही सा
क्ष्ये कर्मसाक्ष्ये तस्मिन् द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादिरूपे वाणिज्ये वा दाने वा कथंचिद्यदनृतं वदति तेन अवीचिमति नरके निरवका
शे निरालंबे योजनशतपरिमितोन्नतात् पर्वतशिखरात् अधःशिराः निपात्यते अवीचिमच्छब्दस्यावयवा
र्थमाह यत्रेति यत्र नरके अश्मपृष्ठं पाषाणतलं जलमिवावभासते तदवीचिमत् वीचिस्तरंगः तदस्यास्तीति वीचिमत् जलं
न विद्यते वीचिमत् यस्मिन् सोऽवीचिमत् जलरहितमश्मपृष्ठं जलमिवावभासते तदवीचिमदित्यर्थः एवं निपात्यमा
न पापी तिलशस्तिलमात्रशः विशीर्यमाणं शरीरं यस्य तथाभूतोपि न म्रियमाणः मरणमप्राप्तः पुनरपि तथैवारोपितो निपत

वदति २

ता ११०

110

स्वाद्येनेति स्वकीयदुरितेन कर्मपाकं स्वकीयं पापकर्मफलं इदं इत्येवं स्मरंत उपतप्यन्ते क्लिश्यंति नरोत्तिविशिष्टमहि विष्णुत्रेति स्वयं उधि
विण्मूत्रत्रपं यविड्वादीमांवाहित्वा क्रिडादेनावादः प्रवादः [illegible] मस्तीति तथा [illegible] नरोत्पयेवायने कइत्यन्वयवार्थभेदः २४ अथ
वृषलीपतेर्दण्डमाह यस्त्विति ये द्विजा इह वृषलीपतयः [illegible] दयाः [illegible] शूद्र्याः पतयो नष्टाः स्मृताः शौचाचार विधूयते तत्र शौचं
लोकमर्यादा [illegible] आचार संध्योपासनादि नियमः भक्ष्याभक्ष्यादि नियमः एतेषां त्यक्तालज्जायेते पशुचर्यां स्वेच्छाचारं कुर्वंति
पापकं वृषली निवलि द्वेषः तेपि [illegible] विड्वादिभिः पूर्णेषु [illegible] निपतंति तदेव विड्वादिकमेवाति [illegible] इति
मयमुदकं [illegible] इत्यन्वयवार्थः २५ अथ प्राणनिरोधं संपालवर्णयति [illegible] नाचपतयः पालकाः [illegible] मगयेव वि

स्वाद्येनकर्मपाकमनुस्मरंत उपतप्यन्ते विण्मूत्रपूयश्लेष्मके शनखास्थि मेदो मांसवसावाहिन्या मुपतप्यन्ते २४ येत्विह
वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचार नियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरंति ते चापि प्रेत्य विण्मूत्र श्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतं
ति तदेवातिवीभत्सितमश्नंति २५ ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतान् लक्ष्य
भूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति २६ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून्विशसंति तानमुष्मिँल्लोके वैशसनाम नरके पतितान्निर

हारोये पालेः तीर्थे मृगान्निघ्नंति [illegible] तीर्थे सलोकस्यलक्ष्य [illegible] त्वाभावात् तस्मिन्पयोदेशे वह: तीर्थे च तु प्राणिसंचाराय न लोकेद्वहत्वधो
न दोषाय भवति यत तस्मात् तीर्थे इत्युक्तं तदन्यविषया इत्यर्थः [illegible] नरास्तेद्दमानानार्ता हं तेमयर्थः इषुभिर्बाणै
र्यमभटा विध्यंति ताडयंति विध्यंती त्यनेन प्राणत्यागोर्थान्निष्पन्नः प्राणानिरोधः इति संज्ञा प्राणानां निरोधाय
निमित्त इत्यन्वयवार्थः २६ अथ पशुपापंविशसनं वर्णयति ये त्विह वै दांभिका इति इह लोके ये वै द्विजाः दांभिकालोकवंचकाः [illegible] तेष
वयमपि यज्वानः स्म इति दांभिका लोकमार्गे यज्ञेषु पशून्विशसंति हिंसंति तान्दांभिकान्मुष्मिन्वैशसना
म्नि नरके निपतितान्निरयपतयः यमपुरुषाः पालयित्वा दुःखयित्वा विशसंति विहिंसंति यस्मिन्संवशसा एव वैशसं इत्यन्वयवार्थः २७

श्रीभा० पं० टी० १११

अथ शूलप्रोतं तत्रापि श्रीरेत्तुदरीतं च वर्णयति ये त्विह वा अनागस इति ३२ ग्रामेऽरण्ये वा अनागसो निरपराधान् जीविषुनपि शूलसूत्रे
तु न्यस्य वैश्रम्भेनो वैश्रम्भिकैर्विश्वासोपायैरुपविश्रम्भय्य विश्वास्य शूलसूत्रादिषु प्रोतानर्मलयान् रक्तत्वेन क्रीडनकतया क्रीडार्थं यातयन्ति
तेऽपि च यमयातनासु प्रेत्य शूलादिषु प्रोताः शूलेत्याः आत्मानः देशायबो क्षुत्तृड्भ्यां पीडिताः श्चेति
तिग्मतुण्डैः सर्वतो भक्षयन्ति कङ्कवटादिभिरितस्ततो हन्यमाना आत्मशमलं स्वीयं पापं स्मरन्ति वाविय
शूलेऽपि स्मरन्ति शूलेष्वशूलादेशेनात्मस्मरन्ति शूलप्रोतमित्यवयवार्थः ३३ अथ दन्दशूकसपापमाह ये त्विह वै भूतानीति
ये चेह नरा उल्बणस्वभावाः उग्रस्वभावाः यथा दन्दशूकाः सर्पास्तद्वद्भूतानि उद्वेजयन्ति भीषयन्ति तेऽपि प्रेत्य दन्दशूका

ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया
यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना
आत्मशमलं स्मरन्ति ३४ ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये निपतन्ति
यत्र नृप दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान् ३५ ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि
निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ३६॥ ... दन्दशूकसंज्ञेन नरके नि

पतन्ति दन्दशूकं विशिनष्टि यत्रेति हे नृप यत्र दन्दशूके दन्दशूकाः सर्पाः पञ्चमुखाः सप्तमुखाश्च येषां ते उपसृत्य समीपमागत्य ग्रसन्ति
यथा बिलेशयान्मूषकादीन् ग्रसन्ति तद्वत् दन्दशूकाः सर्पास्तेषां नरकं दन्दशूकमित्यवयवार्थः ... ३५ अथ सपापमवट
माह ये त्विह वा इति ये इह लोके अन्धावटकुसूलगुहादिषु अन्धावटादिषु भूतानि निरुन्धन्ति यथा ... तत्रापि
ते ताम् अमुत्र तेष्वेव नरके तेष्वेवावटादिषु ... उपवेश्य सगरेण विषयुक्तेन वह्निना धूमेन वह्निसंबन्धिना धूमेन निरु
न्धन्ति अवटे निरोधो ... निरोधः ... निरोधा अवटनिरोधाय ... इत्यवयवार्थः ३६॥

राम १११

सउरितमयः पानमाह यत्त्विह वे विप्र इति यो विप्रस्तत्र तत्त्रैवासुरां पिबत्यसौ पिबान्न तस्थुः राजन्यो वै यो वा सोमपानात्सोमपीथः स
तमोमपान इत्यन्वयः तयोः सोमस्थाने फलञ्च सम्यविधानाद्बत्या चतुर्गतिः त्वयोयस्तु पिपीरा हल्पताः संपिबन्दधिसुरा स तस्मै
लंप्रयच्छेत् सोममिति सलिनीः फलानि दृष्य निदृष्य तेषां विप्रादीनिर्यथा पापिनां तां उरसि पदा पादेनाक्रम्य हृद्व मार्ग मस्यं तता पैम
दीक्षितं कालाय समयाविशेषे तेषां मारोऽवेनि जिघांसति अयसः पानं यस्मिन्नित्यवयवार्थः २१ अथ पापंलोकं इम माह यत्त्विह
गात्मेति यो देही हलोके स्वयंजन्मादि भिरथमः निरुत्साह स्वस्वसंभावले नो लु स्यापादने तजन्मादि मरः अले एव वैयस्य
ष्टा लदु मन्येत किं त्वयमन्ये तस्मध्यः स सर्वमत्र आप एव स्त्वा ह्मार कर्दमे नरकेऽर्वाक् शिरा त्मथ शिरानि पातित अपार पात

यत्त्विह विप्रो राजन्यो वै यो वा सोमपीथस्तन्तत्त्वं सुरां सुतस्यो पिबति अमादत्तस्तेषां निरय नीला का पर सि पराक्रम्यासे
वक्ति नोद्वमाणं कालाय संनि जिघांसति २१ यत्त्विह धर्मात्मसंभावनः स्व य प्रभु मोऽन्यस्य योविद्याञ्चार्वन्ति श्रमवृत्तो वरीयस्तो
न वदु मन्येत सम्मलकर एव स्त्वा ह्मार कर्दमे निरयेऽर्वाक् शिरा निपातितो दुरन्तया तनानास्यश्नुते २२ यत्त्विह देवपुरु
षा अर्ह पुरुषमेधेन यजंते या स्त्रियो नृपशून्खादंति तांश्च ते पशव इव निहता यमसदने यातना रक्षो गणाः सौनि
का इव स्वधितिना वदाय स्रक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३ ॥

नात्रभुतेनभवति तादृशमोयस्मि
न्नित्यवयवार्थः २२ अथ रक्षोगणभोजनं नरकमाह ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते वधे कुरुषस्य मेधेन हिंसया भद्रकाल्यादि
देवताय जेरन् याश्च स्त्रियः अथ रक्षोगणभोजनं निदिश्यन्ते ते घोर ये तिलाश्च ता नेवपा स्त्रियो ये से वारोधस्तांश्च पुरुषां तामस्त्री
रित्यर्थः नृपशवस्ते निहताः सर्वे यमसदने रक्षोगणैरुक्तायातनाम् निहताः इति सौनिका स्वधिना नाम देवतां वधस्थाने तत्र भवाः
विशसिता अवदाय भक्षयन्ति नृत्यन्ति गायन्ति च स्वाद्वसृग्निपानात् हृष्यमाणाः यथा इह पुरुषा हृष्यमाणाः
सौनिकैर्वि मन्तस्तत्र यत्र स्रक् पिबन्ति यत्र रक्षोगणभोजनं यस्मिन्नित्यवयवार्थः २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

री५

दाहू८

उत्साहपुर २ । ८१ स्कन्ध ५

इदं नरकवर्णनं पापुवर्णनं च दिङ्मात्रमित्याह एवंविधा नरकाश्च शतशः सहस्रशश्च यमालये सन्ति तेषु सर्वेषु अधर्मवर्तिनः अनुक्तानुक्ता च
(उ)द्विधाः अधर्मपर्याये च ये उदिताः केचिच्च अधर्मवर्तिनः उक्ताः तेषु नरकेषु निपतन्ति पुनः पर्यायेण तस्मिन् विशन्ति यथाक्रमं पुनः नरकेषु विशन्ति तथा ते ऽपि विशन्ति इत्यर्थः यथा तस्य वेषुस्तरेणान्वयः यथा अधर्मवर्तिनो नरकेषु विशन्ति एवं धर्मानुवर्तिनः स्वर्गे विशन्ति स्यात् । तथा वेत्ति इतः स्वर्गादेः इह लोके वर्तनीयत्वात् इहलोकं प्रतिपन्नं मेघवन्तं पुनः भवाज्जन्मयाम्येवं इह लोके मर्त्यलोकादेः उभयशेषाभ्यां धर्माधर्मशेषाभ्यां भुक्तावशिष्टाभ्यामित्यर्थः निविशन्ति जायन्ते इत्यर्थः एवं प्रवृत्तिधर्मवर्तिनां मार्गः कथितः अथ निवृत्तिधर्मस्य मार्गः आदावेव द्वितीयस्कन्धे एवं व्याख्यातः विरक्तये सागरः मुक्तमायायाः समुपपन्नः तात्पर्येण कथितः इत्यर्थः ३९ एवं न । १ के षडको

एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिता
श्चापि निपतन्ति पर्यायेण विशन्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे चोभयशेषाभ्यां निविशन्ति
निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः ३९ एतावानेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते
[margin:] ३१ तेषु २

स्वांतर्भूतत्वेनोपवर्णितेषु सत्सु वर्तिष्यन् अत्र आदिभुवनानि किं सन्तीति राज्ञः प्रश्नो ऽयोगमन्वीक्ष्याह एतावानिति अण्डकोश
एतावानेवोक्तविध त्रिलोकात्मक एवेत्यर्थः ननु चतुर्दशभुवनात्मकः त्रिलोकाव्यवहारः कथमिति शङ्कां निरस्यन् अण्डकोशं विशिनष्टि य इति यो ऽण्डकोशः त्रिलोकात्मकः पुराणेषु चतुर्दशधा चतुर्दशभुवनात्मकत्वेन विकल्पितः विभेदितः उ
च्यते अतलादीनि भुवनानि लोके मदहादीनि दिवो मण्डलं स्वर्गान्तरिक्षमण्डलं सह त्रिलोकात्मकोऽण्डकोशः उपवर्णितः
अवान्तरभेदात्मा स्थितः पुराणेषु चतुर्दशधा पर्यवसित इत्यर्थः ४० एतदण्डकोशवर्णनं श्रवणेन भवनादिकं फलमनुवर्णयति
य एतदिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धो१

स्मि ३

अन्ति पर्यावर्ते सङ्गरितमाह यस्त्विद्वा अतिथीनिति यस्मिन् लोके स्वयंयद् स्वामी सन्नतिथीन् अभ्यागतान् ज्ञात्वा बालसमकदुपगतान् मन्यु संजातक्रोधः दृष्ट्वापि दुरिवपापं जातिरुद्धाने अचक्षुषा निरीक्षते तस्य च पापदृष्टेः प्रेतस्य तिर्यग्गतिप्राप्तिरवर्ता पदेनीरीनेत्रे वज्रतुण्डैर्यौतकाकादयः प्रसह्य बलादुत्पाटयन्ति अत्र लोके पर्यावर्तनं उत्पाटनं भवति तदवयवार्थः ३७ स्त्वीतुदेव पापमाह यस्त्विद्वात्मात्स्याभिमानितिरिति यस्मिन् लोके आत्मपोहं मितभिमतिरभिमानो यस्यस्य तथानृणवेवानिरव्यर्थः अहंकृतः श्रेष्ठाद मिति मानी तिर्यग्प्रेक्षणं यस्य सर्वानववीदृशपिशङ्कोधर्मचौरस्थितस्यौ लिङ्गकमानः व्ययो विनियोगमार्थेत्वयः विनश्यसमल

यस्त्विद्वात्मातिथीनभ्यागतान्वाग्दृष्टिते ? मरुदुपगतं मन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरयेपापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः काककङ्कवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति ३७ यस्त्विद्वा आत्माभिमानितिरदृष्टः तिर्यक् प्रेक्षणः सर्वतोऽभिशङ्की यविनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतस्यग्रहवान्धमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ३८॥

व्या २

सःत्वयः तद्विषयाचिंतपापरिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य सः अतः निर्वृतिसुखमननुभवन् अनवाप्तः यद् इवपि शाचवत्वा धृवित्तमभितो रक्षति स चापि प्रेत्य तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं पापं गृह्णातीति तथा उत्पादनं प्रथमतो मेलनं संपादनं उत्कर्षणं तस्य पश्चाद्वृद्ध्यादिना वर्धनं रक्षणं पालनं एतत्त्रयरूपं शमलग्रहः इत्यर्थः स सूचीमुखे नरके निपतति सूचीमुखत्वं हि निरुक्ति यत्रेति तं वित्तग्रहं धनपिशाचं महान्तं पापपुरुषं पापकर्तारं धर्मराजस्य पुरुषाः सूत्रधारकाः तन्तुवायका इव तन्तवः तन्तुवायकारिण इव सर्वेष्वङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति सूत्रप्रोतान् कुर्वन्ति सूच्यः परितः नरकावयवार्थः स्पष्ट एव ३८॥

महापुरुषस्य भगवतो नारायणस्य यत्स्थविष्ठं स्थूलतमं रूपमात्ममायागुणमयं प्रकृतिगुणप्रचुरमनुवर्णितं तदादृतोयः नृकुलेन रूपमि
मं प्रबंधमादरणपूर्वकं यः पठति यः शृणोति श्रावयति वा सोयमेव परमात्मनः उपगेयं उपनिषत्सम्यमणि ... सर्वत्र व्यापमेत्व
भावे दिव्यमंगलविग्रहविशिष्टं दिव्यात्मस्वरूपमपि श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धबुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन्वेद स्थूलरूपज्ञानं सूक्ष्मरूपज्ञान
फलकमित्युक्तं स्थूलरूपज्ञानसंपादकमेतत्प्रबंधपठनादिकं परंपरया सूक्ष्मरूपविषयकज्ञानफलकमित्यर्थः ४१ स्थूलरूपज्ञानस्य सूक्ष्म
रूपज्ञानसाधनत्वमेवाह श्रुत्वेति भगवतः स्थूलसूक्ष्मे उभे अपि रूपे यथावच्छ्रुत्वा गुरुमुखात् सर्वस्थूलरूपे निर्जितमात्मानं चित्तं शनैः
सूक्ष्मं धिया उक्तविधदिव्यात्मस्वरूपविषयकज्ञानात्मकधिया उक्तविधदिव्यात्मस्वरूपे नयेदित्यर्थः एवं समस्तप्रपंचस्यापि भगव

ॐ यएतद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयं वर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स
उपगेयं भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ४१ श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः स्थूले निर्जि
तमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेत् ४२ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था गीता मया तव
नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे षड्विंशोध्यायः २६ ॐ
समाप्तोऽयं पंचमस्कंधः ५ ॥

रूपत्वेनानुसंधानात्कश्चिदपि वा प्रियमाणं चेत् तं भगवत्स्वविशेषाभावे समवस्थितं भवति
इति तस्य तत्साधनत्वमिति भावः ५ किं च भगवतः स्थूलरूपं यथायथमन्वनोच्यते सूक्ष्मापेक्षायामनवद्यं तद्रूपमुपसंहरति भूद्वीपेति
भुवः सद्वीपान्तरभेदाः कांचीपवर्षाणां भेदमिष्ठानां सरितां नदीनां पर्वतानां तथा नभसो नरिक्षस्य समुद्राणां पातालपर्यंतं भूविवराणां
दिशां नरकाणां भागणा लोकस्थानक्षत्रगणलोकस्य ग्रहमंडलस्य च नक्षत्रस्य दीर्घ्यस्य संस्थाः विन्यासविशेषाः हे नृप मया तव तुभ्यं
गीताः कथिताः एतदेव ब्रह्मादिगणलोकपर्यन्तं जगत्सकलजीवसमूहस्य धाम आश्रयभूतस्य भगवतः अद्भुतं विचित्रं स्थूलं वपुः
शरीरं भवतीत्यर्थः ४३ इति श्रीभागवतटीकायां पंचमस्कंधे षड्विंशोध्यायः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

114